



AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ TARİXİ

YUSİF YUSİFOV

AZƏRBAYCAN  DİL VƏ TARİXİ

QƏDİM ŞƏRQ TARİXİ

TARİX İXTİSASI ÜZRƏ TƏHSİL ALAN ALİ MƏKTƏB TƏLƏBƏLƏRİ ÜÇÜN DƏRSLİK



ŞƏRQ-QƏRB

BAKİ 2007

*Bu kitab "Yusif Yusifov. Qədim Şərq tarixi"  
(Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1993)  
nəşri əsasında təkrar nəşrə hazırlanmışdır*

**ISBN 978-9952-34-081-5**

**950-dc22**

Qədim Şərq tarixi.

**Yusif Yusifov. Qədim Şərq tarixi**

Bakı, "Şərq-Qərb", 2007, 536 səh.

Bu dərslikdə qədim Şərq dövlətlərinin (Misir, Şumer, Akkad, Assuriya, Babilistan, Suriya, Finikiya, Fələstin, Hatti, Urartu, Elam, Manna, Midiya, Hindistan, Çin) siyasi, sosial-iqtisadi vəziyyətindən, etnik tarixi və mədəniyyətindən bəhs olunur. Kitabda "Qədim Azərbaycan və İran" mövzusunda da geniş yer verilmişdir.

Ali məktəblərin tarix fakültələrinin tələbə və müəllimləri üçün nəzərdə tutulmuş bu kitabdan qədim Şərq tarixi ilə maraqlanan oxucular da istifadə edə bilərlər.

© "Şərq-Qərb", 2007

## I FƏSİL

### QƏDİM ŞƏRQ TARİXİNƏ GİRİŞ

#### 1. QƏDİM ŞƏRQ TARİXİNİN MÖVZUSU VƏ ƏHƏMİYYƏTİ

Son illər qədim Şərqlə tarixinin öyrənilməsi sahəsində müəyyən nailiyyətlər qazanılmışdır. Ayrı-ayrı qədim ölkələrə aid elmi əsərlər nəşr edilmiş, regionun tarixinin bəzi qaranlıq səhifələri işıqlandırılmışdır. Qədim xalqların siyasi, sosial-iqtisadi, etnik tarixi və mədəniyyəti sahəsində yeni materiallar aşkar edilmiş, köhnə qaynaqların məlumatı yeni baxımdan izah olunmuşdur.

Lakin qədim Şərqlə ölkələrinin tarixi eyni səviyyədə tədqiq edilməmişdir. Bunun həm subyektiv, həm də obyektiv səbəbləri var. Ən başlıcası isə, müvafiq sahələr üzrə mütəxəssis, kadr çatışmazlığıdır. Bundan başqa, ayrı-ayrı qədim ölkələrin tarixi üzrə qaynaqlar da o qədər çox deyil. Ən qədim mədəniyyət mərkəzlərindən kənarında yerləşmiş ölkələrin tarixini işıqlandıran yazılı mənbələr də azdır. Bütün bunlar qədim Şərqlə tarixi problemlərinin lazımi səviyyədə öyrənilməsinə maneçilik törədir.

Son illər qədim Şərqlə ictimai-iqtisadi, həmçinin etnik problemlərinin tədqiqi ön sıraya çəkilsə də, uzun müddət dövrün ictimai-iqtisadi tarixinin bəzi nəzəri və konkret məsələləri barədə vahid fikir olmamışdı. Nəhayət, 60-cı illərdə qədim Şərqlə problemləri ətrafında keçirilən geniş elmi mübahisələrdə regionun quldarlıq ictimai-iqtisadi forması şəraitində inkişaf etməsi müddəası müdafiə olunmuşdu.

Qədim Şərqlə tarixinin tarixşünaslığına nəzər salsaq görərik ki, etnik problemlərin elmi müzakirəsinə maraqlar gah güclənmiş, gah da zəifləmişdir. Lakin son zamanlar bu fundamental məsələnin öyrənilməsinə maraqlar və diqqət daha da artmışdır. Lakin qaynaqların azlığı mübahisələrə səbəb olur. Məsələn, Hind-Avropa tayfalarının ilkin vətəni, yayılması və parçalanması yolları barədə yeni tədqiqatlar və müddəalar elmi ictimaiyyət tərəfindən eyni tərzdə qəbul edilməmişdir.

Yeni nəzəriyyəyə görə, Hind-Avropa tayfalarının ilk vətəni Kiçik Asiyanın şərqi vilayətləridir. Bu müddəə ənənəvi nəzəriyyələri təkzib edir. Eyni zamanda Ural-Altay, o cümlədən türk etnoslarının və tayfalarının Hind-Avropa tayfaları ilə yaxından ünsiyyətdə olması müddəası da yeni fikir deyil. Bəzi son tədqiqatlar göstərir ki, prototürk – Altay tayfaları qədim Ön Asiyada hind-avropalılarla yaxın ünsiyyətdə olmuşlar. Türk xalqlarının qədim etnik köklərinin daha ətraflı araşdırılmasına ehtiyac duyulur.

Qədim Şərqi tarixi qədim dünya tarixi fənninin tərkib hissəsidir. Bu fənnin birinci bölməsi “İbtidai-icma cəmiyyəti”, ikinci bölməsi “Qədim Şərqi”, üçüncü bölməsi isə “Antik cəmiyyət” (qədim Yunanıstan və Roma) tarixini şərh edir. Qədim Şərqi ilk sinifli cəmiyyət idi. “Qədim Şərqi tarixi” fənninin başlıca cəmiyyət və dövlətlərin Şərqi aləmində inkişafı, yüksəlişi və tənəzzülü prosesi təşkil edir. Bir sözlə, qədim Şərqi tarixi ən qədim və ilkin sinifli cəmiyyəti və orada baş vermiş müxtəlif hadisələri, o cümlədən etnik prosesləri öyrənir.

Qədim Şərqi ölkələri geniş coğrafi ərazidə təmsil olunmuşdular. Ən qədim Şərqi dövlətləri Misirdə, Aralıq dənizinin şərqində, Kiçik Asiya, İkiçayarası (Mesopotamiya), İran, Hindistan, Çin və digər ölkələrin ərazisində meydana gəlmişdi. Qədim ölkələrin siyasi və ictimai-iqtisadi problemlərinin, mədəniyyət və etnik proseslərinin öyrənilməsi bu ölkələrin ayrı-ayrılıqda tarixi, ümumi, fərdi və özünəməxsus cəhətləri barədə təsəvvür yaratmağa imkan verir. Fərqli cəhətlərinə baxmayaraq, qədim Şərqi ölkələri vahid orqanizm idi, biri digəri ilə siyasi, iqtisadi, mədəni və etnik təmasda inkişaf tapırdı.

Qədim Şərqi dövlətləri bir neçə inkişaf mərhələsi keçmişdir. İlkin mərhələni sinifli cəmiyyət və dövlətin meydana gəlməsi dövrü təşkil edir. Bu mərhələni e.ə. IV minilliyin sonu – III minilliyin xronoloji çərçivəsində müəyyənləşdirmək olar. Bu zaman qədim Şərqi erkən dövlət quruluşları meydana gəlmiş və bəziləri həmin dövrdə də tənəzzülə uğramışlar. Bununla yanaşı, quldarlıq ictimai-iqtisadi münasibətlərinin ilk ünsürləri özünü büruzə vermiş, işğalçılıq siyasətinin əsası qoyulmuş, xarici və daxili ticarət inkişaf etmişdi. Orta mərhələ yeni, əvvəlki dövrə nisbətən sayca daha çox dövlət quruluşlarının meydana gəlməsi, işğalçılıq müharibələrinin güclənməsi, quldarlıq istehsal üsuhunun bərqərar olması, siyasi, iqtisadi və mədəni əlaqələrin genişlənməsi və nəhayət, bu dövrün dövlətlərinin

tənəzzülə uğraması ilə səciyyələnilir. Eyni zamanda “imperiya” xüsusiyyəti daşıyan dövlətlərin yaranmasına meyil artır. Bu mərhələ xronoloji cəhətdən e.ə. II və I minillikləri əhatə edir. Bundan sonrakı mərhələdə rəqabət aparən dövlət və sülalələr meydana gəlir, quldarlıq quruluşunun böhranı başlayır və feodalizm ünsürləri üzə çıxır. Eyni zamanda bir sıra qədim dövlətlər siyasi təsir dairəsini genişləndirmək uğrunda mübarizə aparır. Bu mərhələ e.ə. IV əsrdən eramızın III-V əsrlərinə kimi davam edir.

İbtidai-icma quruluşunun dağılması və sinifli cəmiyyətin meydana gəlməsi ilk dəfə məhz qədim Şərqdə baş vermişdir. Quruluşa xas olan bir sıra təsərrüfat formaları, dini təsəvvürlər, adət-ənənələr, incəsənət formalarının izləri sonrakı tarixi mərhələlərdə öz əksini saxlamışdır.

Dövlət də ilk dəfə qədim Şərqdə meydana gəlmişdir. Dövlət və onun üsul-idarəsi inkişaf etdikcə, daxili və xarici vəzifələr uğurla yerinə yetirildikcə, hökmdar hakimiyyəti möhkəmləndikcə müstəbid dövlət sisteminin ortaya çıxmasına şərait yaranırdı. Bir sıra qədim Şərq ölkələrində hakimiyyəti müstəbid hökmdar idarə edirdi. Hökmdarın şəxsiyyəti ilahiləşdirilirdi. Qədim Şərqdə ilk dövlət quruluşlarının yaranması və inkişafı üçün münasib coğrafi mühit mövcud idi. Coğrafi mühit insanlara əkinçilik, maldarlıq və sənətkarlığı inkişaf etdirməyə, cəmiyyəti ərzaq, əmək alətləri, sənətkarlıq əşyaları və s. ilə təmin etməyə imkan yaradırdı. Təsərrüfatın müxtəlif sahələrinin inkişafı məhsul artımına və ticarət əlaqələrinin genişlənməsinə səbəb olurdu.

Qədim Şərqdə ilk dəfə dövrün ideologiyasını təmsil edən dini “idarələr” – məbədlər meydana gəlmişdi. Sadə məbədlər ilə yanaşı, əzəmətli, bir neçə mərtəbəli zikkuratlar (qülləli məbədlər) inşa edilirdi. Məbədlərdə xidmət edən kahinlər təbəqəsi yaranmışdı.

İlk dəfə qədim Şərqdə quldarlığın ilkin nümunələri meydana gəlmişdi. Qədim Şərq cəmiyyətində güclənən iqtisadi və sosial bərabərsizlik varlı və yoxsul, istismar edən və istismar edilən, tam hüquqlu və hüquqsuzlar təbəqəsini yaratmışdı. Hakim sinfə mənsub adamlar tam hüquqlu və varlı olmaqla, özgə əməyini istismar edirdilər. Aşağı sosial təbəqə müəyyən mülkiyyətə malik olan məcburi əmək adamlarından, icmalar və sənətkarlardan ibarət idi.



Aşağı sinfə əsasən qullar daxil idi. Qullar erkən dövrdə azlıq təşkil edirdilər, lakin orta dövrdə uzun-uzadı aparılan müharibələr nəticəsində əsir hərbcilər qula çevrilirdilər. Köləlik inkişaf etdikcə, cəmiyyətdə qulun da vəziyyəti dəyişilirdi. Əvvəllər qulun əmlak və ailə saxlamağa ixtiyarı yox idisə, sonralar, xüsusilə orta dövrdə qula ailə saxlamaq, müvəqqəti torpaq sahəsini becərmək imkanı yaradıldı. Artıq qul məhkəmədə şahid sifətilə çıxış etmək, qul əməyini istismar etmək, borc vermək və s. bu kimi hüquqlara malik idi. Bu, xüsusilə Babilistan padşahlığı dövründə təzahür edirdi.

Qədim Şərqdə mədəniyyətin inkişafı müxtəlif sahələrdə istiqamət tapmışdı. Əfsanəvi nağıllar janrı, tarixi-əfsanəvi ədəbiyyat nümunələri, ədəbiyyat, fəlsəfi fikirlər, təsviri incəsənət, elmi istiqamətlər məhz qədim Şərq xalqlarının fəaliyyətinin və yaradıcılığının bəhrəsi olmuşdur. Xüsusilə Babil, Hind, Misir, Fələstin ölkələrindən bu sahəyə aid nisbətən zəngin nümunələr bizə gəlib çatmışdır.

İlk yazı növü piktoqrafiya (şekli yazı, heroqlif) qədim Şərqdə icad edilmişdir. Qədim şumerlər, hindlər, elamlar piktoqrafik yazı sistemini yaratmış və bundan da təsərrüfat hesabı aparmaq üçün istifadə etmişlər. E.ə. IV minilliyin sonunda piktoqrafiya artıq tətbiq olunurdu. Piktoqrafiyanın ümumi oxşar cəhətlərinə baxmayaraq, onu işlədən hər bir xalqın ayrılıqda müstəqil yazı yaradıcılığı olmuşdur.

Şekli yazı mürekkəb fikirləri ifadə edə bilmirdi. Elamda şekli yazı əsasında xətti yazı yaradılmışdı. Artıq burada hər bir işarənin heca oxunuşu vardı. Şumerdə şekli yazının inkişaf mərhələsini mixi yazı işarələri təşkil edirdi. İşarələr bəzi hallarda şekli (ideoqrafik) oxunuşu saxlamış, digər hallarda isə heca kimi tələffüz olunurdu. E.ə. III minilliyin ortalarında artıq mixi yazıdan istifadə edirdilər. Bu yazı sisteminin yaradıcısı şumerlər idi. Mixi yazılar müəyyən dəyişiklik ilə qonşu xalqlar, o cümlədən akkadlar, elamlar, hurrilər, urartlar, farslar və başqaları tərəfindən mənimsənilmiş, təsərrüfat və salnamə mətnlərinin tərtib edilməsində istifadə olunmuşdur. Şumer mixi yazıları akkadlılar tərəfindən təkmilləşdirilmişdi. Şumer-Akkad mixi işarələrinin sayı 600-dən çox olmuşdur. Hər işarənin bir neçə hecalı mənası vardır. Qonşu xalqlar mixi yazıları öz dillərinə uyğunlaşdırmış, işarələrin sayını azaltmışdılar.

Şərq tarixinin son dövründə ən geniş yazı sistemi arami yazısı olmuşdur. Arami dili Şərqdə beynəlxalq dilə çevrilmişdi.

Qədim Şərq ölkələri quldarlıq ictimai-iqtisadi quruluşu dövründə mövcud olmuşlar. Köləlik universal tarixi mərhələ idi. Marksizm təliminə görə, bəşəriyyət biri digərini qanunauyğun əvəz edən beş ictimai-iqtisadi formasıya bölünür: ibtidai-icma, quldarlıq, feodalizm, kapitalizm, sosializm. Qərb alimləri qədim Şərq cəmiyyətlərini feodalizm, bəzən də kapitalizm quruluşu kimi qələmə verirdilər.

Quldarlıq münasibətləri qədim Şərq ölkələrində eyni səviyyədə inkişaf tapmamışdı. Qeyri-bərabər ictimai-iqtisadi inkişaf nəticəsində bəzi ölkələr, xüsusilə ən qədim mədəniyyət mərkəzləri quldarlıq mərhələsinə daha tez qədəm qoymuş, bu mərkəzlərdən kənarda yerləşən ölkələr isə köləlik mərhələsinə nisbətən gec keçmişlər.

## 2. QƏDİM ŞƏRQ HAQQINDA ANLAYIŞ

Coğrafi baxımdan qədim Yunanıstan və Roma qərbdə, Avropa qitəsində yerləşirdi. Bunlardan şərqdə və cənub-şərqdə yerləşən ölkələr müvafiq surətdə Asiya və Afrika qitələrinə mənsub idilər. Hələ qədim zamanlarda Yunanıstan və Roma tarixi və publisist ədəbiyyatı Asiya əhalisini “Şərq xalqları” və “barbarlar”, ərazisini isə “Şərq ölkələri” adlandırırdı. “Şərq” anlayışı sadəcə olaraq coğrafi məfhum kimi işlədilir. Tarix elminin inkişafı ilə əlaqədar olaraq “Qədim Şərq” anlayışı elmi fənn sahəsinə çevrilmişdir. Hazırda “Qədim Şərq” elmi anlayışı qədim yunanların və romalıların tanış olduğu ərazidən daha geniş ölkələri özündə cəmləşdirir və onlara ilk zamanlar məlum olmayan ən qədim dövlətlərin tarixini əhatə edir. Antik ölkələr Misir, Aralıq dənizinin şərq sahili, Anadolu (Kiçik Asiya), Ön Qafqaz<sup>1</sup>, İkiçayarası (Mesopotamiya), Orta Asiyanın cənub və qərbi, Hindistan ilə az-çox tanış idilər. Bəzi qədim Yunanıstan və Roma tarixçiləri adı çəkilən ölkələrin tarixi, əhalisinin adət və ənənəsi, mədəniyyəti barədə müəyyən məlumat saxlamışlar. Lakin Çin və digər Uzaq Şərq ölkələri haqqında onların heç bir təsəvvürü olmamışdır. Buna baxmayaraq, “Qədim Şərq” anlayışı Çini də əhatə edir və qədim tarixi müəyyənləşdirilmiş bir sıra Uzaq Şərq ölkələrini də özündə cəmləşdirə bilər.

<sup>1</sup> Rus dilində Zaqafqaziya (“Qafqaz arxası”) işlədilir. Lakin şərqlə nisbətə bura “Ön Qafqaz” (yaxud “Qafqaz önü”) adlanması məqsədəuyğundur.



“Qədim Şərq tarixi” ümumdünya tarixinin mühüm bir sahəsini təşkil etməklə əsasən ilk sınıflı cəmiyyətin tarixini öyrənir. Bu cəmiyyətin xronoloji çərçivəsi e.ə. IV-III minilliklərdən eramızın IV-V əsrinə qədərki dövrü əhatə edir. Bəşər tarixində ilk dövlətlər bu dövr ərzində meydana gəlmiş, sonra süquta uğramışlar. “Qədim Şərq tarixi” fənni bir çox qədim dövlətlərin tarixini tədris edir. Təəssüf ki, mövcud dərsliklər heç də qədim dövlətlərin hamısı haqqında məlumat vermir. Uzaq Şərq qədim dövlətləri, Ön Qafqaz dövlətləri, İran ərazisindəki bəzi dövlətlər həmin dərsliklərdə öz əksini tapmamışlar. Məhz son zamanlar bu məsələyə diqqət artırılmış, “Qədim Şərq” anlayışına aşağıdakı dövlətlər daxil edilmişdir: Misir, Finikiya, Suriya, Fələstin, Het, Urartu; Mesopotamiyada Şumer, Akkad, Babilistan, Assuriya; İranda Aratta, Kuti-Lullubi, Elam, Manna, Midiya, Fars, Parfiya, Atropatena; Ön Qafqazda Albaniya, İberiya, Ermənistan, həmçinin Orta və Uzaq Şərqdə Hindistan, Koreya, Vyetnam, eləcə də Yaponiya və İndoneziya.

Adı çəkilən dövlətlərin bir qismi qədim Yunanıstan və Roma dövlətlərindən xeyli əvvəl yaranmışdı. Buna görə də antik tarixçi və coğrafiyaşünaslar erkən dağılmış dövlətlər haqqında qaranlıq təsəvvürə malik olmuşlar. Hazırda “qədim Şərq” anlayışı dünya tarixşünaslığında qəbul olunsa da, o, müəyyən mənada şərti xüsusiyyət daşıyır və Şərq çərçivəsindən çıxan ölkələri də əhatə edir. “Qədim Şərq” məfhumu oxşar tipli mədəniyyətləri əks etdirən mədəni-tarixi anlayışdır.

Qədim Şərq ilk elmi biliklərin vətəni olmuşdur. Vaxtilə antik ölkələr qədim Şərq mədəniyyətinin müəyyən təsirinə məruz qalmışdı. Qeyri-bərabər tarixi inkişaf nəticəsində Şumer, Misir, Elam, Aratta e.ə. IV-III minillikdə artıq dövlət kimi mövcud olduğu halda, qədim Şərqi digər yerlərində dövlətin yaranması e.ə. II, bəzən də I minilliyə təsadüf edir. Yaxud həmin ölkələrdə quldarlıq münasibətləri erkən inkişaf etdiyi halda, Yunanıstan və Roma Aralıq dənizi sahili, Kiçik Asiya, Ön Qafqaz və onun cənubundakı ölkələrdə quldarlıq nisbətən gec meydana gəlmişdir. Mədəniyyətin müxtəlif sahələrində də qeyri-bərabər inkişaf gözə çarpır.

Misir dövləti Nil çayı vadisində və boğaz (delta) hissəsində yerləşirdi. Ön Asiyada, Dəclə və Fərat çayları vadisində Şumer, Akkad, Babilistan və Assuriya dövlətləri yaranmışdı. İran ərazisində Kerxa

və Karun çaylarının vadisində qədim Elam dövləti meydana gəlmişdi. Hind və Qanq çayları arasında qədim Hindistan dövlətləri təşəkkül tapmışdı. Nəhayət, Çin dövlətlərinin meydana gəldiyi sahə Yanszi və Xuanxe çay vadiləridir.

Qədim dövlətlər böyük çay sistemi olmayan ərazidə də təşəkkül tapırdı. Aralıq dənizinin şərq hissəsinin dağ və aran hissələrində qədim Finikiya, Suriya və Fələstin dövlətləri yaranmışdı. Anadoluda Het dövləti, İranda Elamdan sonra Midiya, Əhəməni dövlətləri, Van gölü ətrafında Urartu, Urmiya gölü hövzəsində Aratta, Kuti-Lullubi, Manna dövlətləri meydana gəlmişdi. Həmin ölkələrin təbii şəraiti biri digərindən fərqlənirdi. Bəziləri xarici aləmlə çətin keçilən dağ və dərə yolları vasitəsi ilə əlaqə saxlayırdı. Məsələn, Misiri Sina yarımadası və Qırmızı dəniz ilə dar Süveys keçidi və bir sıra xırda çay vadiləri, İranı İkiçayarası ilə Zaqros dağ keçidləri birləşdirirdi.

Beləliklə, Şərq – antik ədəbiyyatda coğrafi anlayış kimi işlədilmiş, yeni və ən yeni dövrdə “qədim Şərq” adı altında mədəni-tarixi anlayışa çevrilmiş və tarix elminin müvafiq sahəsini təşkil etmişdir.

### 3. XRONOLOGİYA

Xronologiya tarixi hadisələrin dövrünü öyrənən elmdir. Xronos “zaman”, loqos “öyrənmə” deməkdir. Tarixi hadisələrin vaxtını müəyyənləşdirmək və onları ardıcıl surətdə vermək üçün xronologiyadan istifadə edilir. Tarixdə zamanı hesablamaq üçün müxtəlif başlanğıc nöqtələr mövcud olmuşdur. Bu başlanğıc nöqtəsinə adətən “era” adı verilmişdir. Məsələn, yəhudi din xadimləri bu eranı “dünyanın əmələ gəlməsi” günündən hesablayırlar. Müsəlman din xadimləri Məhəmmədin Məkkədən Mədinəyə köçməsi gününü yeni era kimi qəbul edirlər və təqvim həmin gündən hesablayırlar.

Lakin qədim dövrün hadisələrini müasir təqvim və eraya uyğunlaşdırmaq xeyli çətinliklər törədir.

Era kütləvi və əhatəli olmalıdır, yeni hamı tərəfindən qəbul edilə bilər. Lakin hazırda işlətdiyimiz era (milad – “təvəllüd”) heç bir həqiqi tarixi hadisə ilə bağlı deyil. VI əsrdə xristian din xadimi Dionisinin riyazi hesablamasına görə, guya xristian dininin banisi İsus Xristos 753-cü ildə “Roma şəhərinin bina edilməsi” erasına uyğun

olaraq dekabrın 25-də anadan olmuşdur. Əslində bu era da astronomik müşahidələr əsasında meydana gəlmişdir. Bu eranı sonralar Yuli Sezarın ili 365  $\frac{1}{4}$  gecə gündüzə bərabərləşdirən şəmsi təqviminə uyğunlaşdırmışlar. Həmin gün tədricən xristian kilsəsinin səyi nəticəsində bizim eranın (miladın) başlanğıc nöqtəsi kimi qəbul edilmişdir. Hazırda da tarixi hesablama həmin eradan (miladdan), yəni başlanğıc nöqtəsindən müasir dövrə doğru hesablanır. Eyni zamanda qədim dövrün xronologiyası da həmin eraya uyğunlaşdırılmışdır. Eradan, yəni müəyyən edilmiş başlanğıc nöqtəsindən qabaq baş vermiş hadisələr elmi ədəbiyyatda eradan (yaxud miladdan) əvvəl anlayışı ilə qeyd edilir. Eradan qabaqkı hadisələrin vaxtını hesablamağın müəyyən xüsusiyyəti var. Əgər tarixi hadisələrin vaxtı ardıcıl surətdə eradan müasir dövrə doğru hesablanırsa, qədim dövrün hadisələri xronoloji, yəni zaman ardıcılığı qaydasında, eradan – başlanğıc nöqtəsindən ən qədimə doğru hesablanır, çünki bəşəriyyət tarixinin ən qədim dövrləri barədə dəqiq xronologiya müəyyən edilmişdir.

Qədim Şərqi xalqları hadisələrin dövrünü müəyyən bir era ilə bağlayırdılar. Böyük çay daşqını, düşmən üzərində qələbə günü, müəyyən sülalənin hakimiyyətə gəldiyi vaxt “era” kimi qəbul olunurdu. Çox zaman tarixi hadisələr hökmdarın hakimiyyət başında olduğu illərlə uyğunlaşdırılırdı. “Şulqi taxta çıxan il”, “Bardinin hakimiyyət ili”, “hökmdar Kaştilyaş qanun verən il” və s. Öz-özlüyündə bu tarixi göstərişlər (eralar) hadisənin ümumi xronoloji çərçivə daxilində dəqiq vaxtını müəyyənləşdirməyə imkan vermir və qısamüddətli olurdu. Göründüyü kimi, qədim Şərqi xalqlarının müasir baxımdan vahid xronoloji sistemi olmamışdır, halbuki onlar qəməri təqvimdən məharətlə istifadə edirdilər. Lakin bu təqvim məhz ilin ardıcılığını göstərirdi.

Qədim Şərqi elmi-xronoloji sistemini müəyyənləşdirmək XIX əsrin sonu və XX əsr alimlərinin payına düşdü. Lakin bu xronoloji sistemlərin özündə də nöqsan vardı. Hazırda qədim Şərqi tarixi üzrə beş xronoloji sistem mövcuddur və bu xronologiyalar hadisələrin illərinin müəyyənləşdirilməsində biri digərindən fərqlənir. Köhnə xronoloji sistemlər müvafiq surətdə Babilistan sülaləsinin başlanğıcını e.ə. 2060, 2225, 2169-cu illərə aid edirdilər. Müvafiq surətdə qədim Babilistan hökmdarı Hammurapinin də hakimiyyət illəri dəyişirdi. Bunlardan ən başlıcaları elmi ədəbiyyatda uzun, orta

və qısa xronologiya adlanır. Hazırda elmdə orta və qısa xronologiyadan geniş istifadə edirlər. Hər iki xronologiya tarixi hadisələrin hesablanması qədim Babilistan hökmdarı Hammurapinin hakimiyyət illərinə uyğunlaşdırır.

Hələ qədimdə Babil astronomları günəş çıxmazdan əvvəl Venera planetini səhər üfüyündə müşahidə etmişdilər. Veneranın səhər üfüyündə peydası 275 ildən bir təkrar olunurdu. Astronomların bu qeydi Babilistan hökmdarı Ammisaduqanın hakimiyyəti illərində baş vermişdi. Hazırda Ammisaduqanın hakimiyyət illəri xronologiyaya uyğun olaraq e.ə. 1646-1626-cı illər müəyyənləşdirilmişdir. Lakin Venera ulduzunun səhər üfüyündə görünməsi əsasında müəyyən edilmiş xronologiya – 64 il fərq nümayiş etdirir. Bu müşahidəyə əsasən Hammurapinin hakimiyyət illəri e.ə. 1792-1750-ci illəri – o yan-bu yana 64 il fərqi nəzərə alınmaqla müəyyən edilmişdir. Əvvəlki və sonrakı dövrlərin xronologiyası müxtəlif sənədlər və zamanı təyin etmə üsulları əsasında Hammurapinin hakimiyyəti illərinə uyğunlaşdırılmışdır.

E.ə. 2500-cü ilə qədərki hadisələrin xronologiyası təxminidir, 2500-dən 1500-cü illər hadisələrinin xronologiyası isə mübahisəlidir. Hazırda elmdə I Babilistan sülaləsini e.ə. 1894-1595-ci il və Hammurapinin hakimiyyət illərini 1792-1750-ci illərə aid edən xronoloji sistem, yəni orta xronoloji sistem qəbul edilmişdir. Bu sistem Smit-Struve xronologiyası kimi məlumdur. Smit-Struve xronoloji sistemi artıq dünya elmi ədəbiyyatında işlənir<sup>1</sup>.

Qədim Şərqi xronologiyası təsadüfi hallar əsasında deyil, müəyyən tarixi sənədlər, astronomik müşahidələr və elmi dəlillər əsasında aparılırdı.

Aşkar edilmiş qədim siyahılar bu və ya digər hökmdarın hakimiyyətinin ardıcılığını müəyyənləşdirməyə imkan verirdi. Onların hakimiyyətini ümumi xronoloji çərçivəyə salmaq üçün astronomik dəlillərdən və tarixi məlumatlardan istifadə edilmişdi. Babilistan kahini Beros ilk Sələvkilər zamanı üçcildlik əsər yazmış və orada Makedoniyalı İskəndərin dövrünə qədər baş vermiş hadisələr ilə birlikdə hökmdarların da siyahısını tərtib etmişdi. İskəndəriyyə astronomları

<sup>1</sup> История Древнего Востока. Зарождение древнейших классовых обществ и первые очаги рабовладельческой цивилизации, ч. I, М., 1983, стр.162-167.



Babil astronomik müşahidələri əsasında Yeni Babilistan hökmdarı Nabonasarın hakimiyyətini e.ə. 745–743-cü illərə aid etmişdilər. Müxtəlif məlumatları nəzərə almaqla digər tarixi hadisələr I Babilistan sülaləsinin (qədim Babilistan dövlətinin) və Nabonasarın hakimiyyət illərinə uyğunlaşdırılmışdır<sup>1</sup>. Qədim Şərq tarixindəki müvafiq hadisələr bu xronoloji sistemə uyğun təmsil edilir. Misir tarixinin xronologiyası da astronomik müşahidələri və sinxronik (eyni vaxtlı) hadisələri nəzərə alaraq yuxarıda göstərilən sistemə uyğunlaşdırılmışdır. Eyni zamanda qədim Misir kahini Manefonun tarixi əsərində əks olunmuş sülalələr ardıcılığının və digər hökmdar siyahılarının astronomik dəlillər ilə müqayisəsi nəticəsində qədim Misirin təxmini xronologiyası müəyyən edilmişdir.

Qədim Şərqin xronologiyası əsasən nisbidir. Ən qədim dövrün xronologiyasının müəyyənəşdirilməsində, artıq il anlayışı yox, yüzilliklər, minilliklər, milyon illər hesablanması işlədilir.

#### 4. ƏN QƏDİM ŞƏRQ

Ən qədim dövrlərdə Şərq aləmində insanın yaranması prosesi baş vermişdi. Təxminən iki milyon beş yüz il əvvəl insan heyvan aləmindən ayrılmağa başlamış, tədricən meymundan öz əmək fəaliyyəti, müəyyən dərəcədə xarici hərəkəti və görkəmi ilə fərqlənən insan yaranmışdı. Adətən, müasir insan tipinin, yəni “şüurlu insanın” (homo sapiens) yaranmasını 100–80 min il əvvələ aid edirlər. Paleolit (qədim daş) və mezolit (orta daş) insanları təbiətdən alınan hazır nemətlərlə dolanırdılar. Bu zaman mənimsəmə təsərrüfatı mövcud olmuşdur. Paleolit düşərgələri ən qədim Şərqin bir çox ölkələrində aşkar edilmişdir. Mezolit (eramızdan 10–8 min il əvvəl) və neolit (yeni eradan 7–5 min il əvvəl) dövrlərində insanların əmək fəaliyyətində əvvəlki dövrlərə nisbətən mütərəqqi dəyişikliklər baş verdi. Silah növləri təkmilləşdi və yeniləri yaradıldı. Əmək sahəsində dönüş yarandı. Bu dövr (e.ə. 10–5 minilliklər) ərzində ən qədim mədəniyyətin yaranması prosesi gedirdi. İnsanlar nəsli quruluş mərhələsinə

<sup>1</sup> Bu və ya bəzi digər xronoloji uyğunlaşdırmalar barədə bax: И.М.Дьяконов. Откуда мы знаем, когда это было. – “Наука и жизнь”, 1986, №5, стр.66-74. История древнего мира. Ранняя древность. М., 1962, стр.22-26.



artıq qədəm qoymuş, mənimsəmə təsərrüfatından istehsal təsərrüfatına keçirdilər. Neolit dövrünün nəslı birləşmələri və tayfaları əkinçilik və maldarlıqla məşğul olur, oturaq həyat sürürdülər. Neolit əkinçi-maldar tayfaları daşı yonma və cilalama, ağac işləmə, hörmə və toxuma, bişmiş gil qablar hazırlama peşəsinə yiyələnmişdilər. İlk zamanlar istehsal nəslı icmaların gündəlik tələbatının ödənilməsinə yönəldilmişdi. Neolit, xüsusilə eneolit (mis-daş dövrü, eradan əvvəl VI-V minilliklər) dövründə iqtisadiyyatın inkişafı daha da sürətlənmiş, yeni təsərrüfat formaları meydana gəlmişdi. Nəslı icma daha çox ərzaq istehsal etməyə başlamışdı. Bunun nəticəsində məhsul artımı yaranır, sadə mübadilə formaları meydana gəlirdi. Məhsul artımı əkinçi-maldar icmasının müəyyən üzvlərinin varlanmasına şərait yaradırdı. Cəmiyyət ictimai-iqtisadi və sosial bərabərsizliyə doğru inkişaf edirdi.

İstehsal təsərrüfatının yaranması və inkişafı, cəmiyyətin ərzaq və məhsul ilə təmin olunması əhalinin artımına səbəb olurdu, nəticədə əkinçi-maldar tayfaları yaxın və uzaq ərəzilərə yayılmasına şərait yaranırdı. E.ə. VIII-IV minilliklər ərzində əkinçi-maldar tayfaları yayılır və geniş bir ərəzidə məskunlaşırdılar. Bu, ən qədim əhalinin ilk böyük yayılması hesab edilə bilər. Bu dövrdə yaranmış adət-ənənələr, dini təsəvvürlər, təsərrüfat vərdişləri və formaları, sənət növləri həmçinin yeni ərəzilərə gətirilirdi. Əkinçi-maldar tayfaların yerdəyişməsi artıq yaranmış kök dillərin (pradillərin) parçalanmasına, dil ailələrinin, sonrakı parçalanma isə dil qruplarının meydana gəlməsinə şərait yaratdı.

Ümumiyyətlə, insanların daha erkən oturaq həyat tərzinə, istehsal təsərrüfatına keçməsinə şərtləndirən ekoloji amillər qədim Şərqdə güclü olmuşdur. Bu barədə təsəvvür yaratmaq üçün bir sıra qədim Şərq ölkələrinə nəzər salaq.

**Ən qədim Misir** əhalisi neolit dövründə əkinçilik və maldarlıqla məşğul olurdu. Misirin ərəzində aparılmış arxeoloji qazıntılar (Fayum, Merimde, Əl-Omari, Badari və s.) ən qədim mədəniyyətin ardıcıl inkişafını müşahidə etməyə imkan yaradır. Bu mədəniyyətə məxsus adamlar artıq əkinçiliklə məşğul olurdular və oturaq həyat keçirirdilər. Əsas əmək və məişət alətləri dənəzən daşlar, toxa, gil qablar, daş balta, bıçaq və s. ibarət olmuşdur. Əhali əsasən buğda və arpa əkirdi. Burada toxa əkinçiliyi yayılmışdı. Taxılı xüsusi quyularda

saxlayırdılar. Ən qədim Misir əhalisi həmçinin maldarlıqla məşğul idi. Bu dövrün əhliləşdirilmiş heyvanları buynuzlu xırda və iri heyvanlardan, donuzdan ibarət idi. Vəhşi heyvan və balıq ovu məişətdə mühüm yer tuturdu. Artıq ox və yaydan istifadə edirdilər. Bu dövrdə daimi yaşayış evləri tikilirdi. Evlərin inşasında kərpicdən istifadə olunurdu. Eyni zamanda qamışdan da hörülmüş evlər (dəyə) düzəldirdilər. Dəfn ayini getdikcə formalaşırıdı. Xüsusi qəbiristanlıq anlayışı yaranmışdı. Mərhumu evin yanında basdırırdılar, bəzi hallarda heyvan dərisinə, yaxud həsirə büküb çalaya salırdılar. Ölü azacıq bükülmüş, üzü şərqə, bəzən sol böyrü üstə, üzü qərbə dəfn edilirdi. Qəbirə yemək qoyma adəti hələ müşahidə edilmirdi. Bəzi hallarda qəbirə mərhumla birlikdə gül qoyurdular.

Neolitin sonunda və eneolit dövründə (e.ə. V minillik) dəfn adətində dəyişiklik yarandı. Ölüni bükülmüş halda yox, düz uzadılmış vəziyyətdə dəfn etmə adəti meydana çıxdı.

E.ə. IV minilliyin birinci yarısında Qədim Misir cəmiyyəti daha da inkişaf edirdi. Nil çayı vadisinin mənimsənilməsi və bununla əlaqədar süni suvarma sisteminin yaradılması başlanırdı. Mis meydana gəlir və ondan müxtəlif alətlər, qarmaq, iynə və s. hazırlayırdılar, mis əritmə qaydalarını mənimsəyirdilər. Gil qabların istehsalı təkmilləşir. Formaca müxtəlif şəkildə olur və cürbəcür nəqşlərlə bəzədilirdi. Misirdə artıq ibtidai-icma quruluşu dağılır və sinifli cəmiyyət yaranırdı.

**Aralıq dənizi sahili və Kiçik Asiya** ərazisində neolit dövrü mədəniyyətini əks etdirən bir sıra abidələr aşkar edilib öyrənilmişdir. Burada müvafiq surətdə bir neçə mühüm mədəniyyət mərkəzi yaranmışdı. Fələstində – Yerixon (Tell əs-Sultan) yaşayış məntəqəsində e.ə. VII minillikdə düzbucaq evlər tikilirdi, halbuki əvvəl dairəvi evlər inşa edilirdi. Bisməmiş kərpicdən istifadə edirdilər. Evlərin döşəməsi suvanılmış, bəzi hallarda isə qırmızı və açıq-sarı rəngə boyanmışdı. Ev həyətidə ocaq izi aşkar edilmişdi. Eyni tipli mədəniyyət Çatal-Hüyükdə (Kiçik Asiyanın Koni vadisi) də təmsil olunmuşdu. Burada da evlər bir-birinə lap yanaşı salınmışdı. Evlər düzbucaq şəkildə tikilirdi, içində ocaq izi qalmışdı. Mədəniyyətin belə əlamətləri digər qədim ölkələrdə müşahidə edilməmişdir.

Oxşar mədəniyyət Kiçik Asiyanın Hacılar və Çayönütəpəsi yaşayış məskənlərində də aşkar edilmişdi. E.ə. VIII-VII minilliklərdə

Hacılar sakinləri gil palçıqdan evlər tikirdilər. Evin döşəməsi suvanıb hamarlaşdırılırdı. Döşəmə və divarlara qırmızı boyaq vururdular. Daş qablardan istifadə edirdilər.

Yerixon qədim yaşayış məntəqəsi ətrafında qalın divar çəkilmişdi. Neolit dövründə müdafiə istehkaminin yaşayış məntəqəsi ətrafında tikilməsi nadir hadisədir. Deməli, o dövrdə artıq tayfalararası toqquşmalar, basqınlar baş verirdi. Çatal-Hüyükdə isə istehkam aşkar edilməmişdir. Yaşayış yerində palçıqdan tikilmiş xeyli ev vardı. Həm Yerixon, həm də Çatal-Hüyük sakinləri silah və əmək alətlərini daş, sümük və çaxmaq daşından hazırlayırdılar. Dəvəgözü daşı xammal kimi istifadə olunurdu. Yerixonda və Çayönüdə hələ gil qablar istehsal etmirdilər. Çatal-Hüyükdə belə qablardan istifadə edirdilər. Qablar qaramtıl və tünd-sarımtıl rəngə çalırıldı. Qablara bəzən qırmızı xətti naxış vururdular. Burada daha çox ağacdan hazırlanmış qab-qacaqdan istifadə olunurdu. Sümükdən qaşıqlar hazırlayırdılar. Çatal-Hüyükdən fərqli olaraq, Yerixonda gil maskalar (üzlük) düzəldirdilər. Belə maskalar kəllənin üz hissəsinə taxılır və evin döşəməsi altında basdırılırdı. Ehtimal ki, bu hal əcdadlara ibadət mərasimi ilə bağlı olmuşdur. Hər iki yaşayış yerinin sakinləri daş və gil heykəlciklər düzəldirdilər, lakin Çatal-Hüyük heykəlcikləri daha ifadəli hazırlanırdı. Xüsusilə ana qadın heykəlləri fərqlənirdi. Burada əsasən qadın heykəlləri qeydə alınmışdı. Qadınlar çılpaq və kök təsvir olunmuşdular. Yəqin ki, bunlar qadın ilahəsini təmsil edirdilər.

Çatal-Hüyük yaşayış məskənində bir çox ibadətqah aşkar edilmişdi. Lakin Yerixon məskənində ibadətqah üzə çıxarılmamışdı. Çatal-Hüyük sakinləri mis və qurğuşundan bəzi əşyalar düzəldirdilər. Metalın bu növünün neolit dövründə işlədilməsi nadir hadisədir.

Yerixon və Çatal-Hüyük sakinləri əkinçi-maldar tayfalardan ibarət idi. Onlar oturaq həyat sürürdülər. Müxtəlif taxıl növləri – arpa, birdənli və ikidənli (emmər) buğda, noxud becərirdilər. Buy-nuzlu xırda heyvanlardan qoyun və keçi saxlanılırdı. Qaramal hələlik tam əhliləşdirilməmişdi. Əvvəlki dövrlərin (mezolit) qalığını saxlamış, neolit dövründə yeni əlamətlər ilə zənginləşmiş bu mədəniyyət oturaq əkinçi icmalarına mənsub olmuşdur.

**İkiçayarası (Mesopotamiya)** ən qədim mədəniyyət ocaqlarından biri hesab edilir. İkiçayarasının cənub hissəsi əvvəl başdan-başa bataqlıqdan ibarət olmuşdu. Ona görə də burada erkən həyat izlərinə



rast gəlinməmişdi. Cənubda İkiçayarasının məskunlaşması neolit dövrünə təsadüf edir, şimalda isə bu proses daha erkən başlamışdı.

İkiçayarasının istehsal təsərrüfatı ilə bağlı ən qədim yaşayış yeri şimalda Tell-Afar və Sincar şəhərləri arasında yerləşən Mağzaliyyə neolit məskənidir. Onun ətrafına daş hasar çəkilmişdi, evlər daşdan inşa olunurdu, sakinlər əkinçiliklə məşğul olurdular, lakin hələ gil qab istehsal etməyi bacarmırdılar. Qab-qacaq daşdan düzəldilirdi. Dənəzən daşdan istifadə edirdilər. Neolit dövrünün abidələrindən biri Kalat-Carmoda (Kərkük yaxınlığında) aşkar edilmişdir. Yaşayış məskəni VII-VI minilliklərə aid edilir. Carmo tipli mədəniyyət Şemşara, Təpə-Sorab və Təpə-Quranda (Kürdüstan) da təmsil olunmuşdu. Carmo sakinləri müxtəlif əmək alətlərindən istifadə edirdilər. Dənəzən daşlar, oraq, xüsusilə əyri oraq, həvəngdəstə, bıçaq, daş balta, daş və gil qablardan istifadə olunurdu. Gildən heyvan (qoyun, keçi) və qadın heykəlcikləri düzəldirdilər. Bəlkə də qadın heykəlcikləri ilahi ana, bol məhsul rəmzini bildirirmiş. Carmo sakinləri sümükdən və daşdan müxtəlif əşyalar – bilərzik, iynə, sancaq, üzük, muncuq və s. hazırlayırdılar. Evlər gil və saman qarışıqından hazırlanmış palçıqdan tikilirdi. Özülü daşdan qoyulurdu. Samanla gil qarışığı qab-qacaq istehsalına da sərf olunurdu. Ev gillə suvanır və qamışla döşənirdi. Bəzi hallarda döşəmə qırmızı rənglə boyanırdı. Təsərrüfatda müxtəlif dənli bitkilər (arpa, buğda və s.) növləri becərilirdi. Taxılı saxlamaq üçün dayaz quyulardan istifadə edirdilər. Ev heyvanları qoyun, keçi, inək, donuz olmuşdur. Carmo mədəniyyəti sakinlərinin həyatında artıq əkinçilik və maldarlıq əsas təsərrüfat formalarına çevrilmişdi. Carmolular əkinçi-maldar tayfalardan ibarət olmuşlar.

Neolit mədəniyyətinin davamı Hassuna (Mosul yanında) qədim yaşayış məskənində əks olunmuşdur. Hassuna tipli mədəniyyət e.ə. VI minillikdə mövcud olmuşdur. Bu mədəniyyətin nümunələrinə İkiçayarasının müxtəlif yerlərində təsadüf olunur. Hassuna sakinləri təsərrüfatda daş toxa, dənəzən daş, daş balta, kərki, əyri oraq tətbiq edirdilər. Sümük və çaxmaqdaşından alətqayırmada da istifadə olunurdu. Müxtəlif əşya, ox və nizə ucu dəvəgözündən hazırlanırdı. Firuzə və ametist (şəffaf və göy rəngli daş), bəzək əşyalarının, xüsusilə muncuq hazırlanmasına sərf olunurdu. Hassuna sakinləri gil və saman qarışıqından iri küplər düzəltməyi artıq bacarırdılar. Bunlardan

taxıl saxlamaq üçün istifadə edirdilər. Küplər yarıyadək torpağa basdırılırdı. Uzunboğaz yuvarlaq gövdəli qablar, cam və küplər düzəldirdilər. Qablara müxtəlif bəzək və naxışlar vururdular. Naxışlar sadə həndəsi cizgilərdən ibarət olmuşdur. Eyni zamanda kəsmə naxış da geniş tətbiq olunurdu. Hassuna sakinləri arasında toxuculuq da yayılmışdı. Onlar oturaq həyat sürürdülər, çünki daimi yaşayış məskənləri vardı. Evləri çiy kərpicdən, gil-palçıqdan tikirdilər. Binalar əsasən düzbucaq şəklində inşa edilirdi. Bəzən dəyirmi evlər də tikilirdi. Evlər çoxotaqlı idi. Yəqin ki, ailələr böyük ev icması şəklində yaşayırdılar. Hassuna sakinləri gildən əllərini önə uzatmış qadın heykəlcikləri düzəldirdilər. Ola bilsin ki, bu hal müəyyən dini təsəvvür ilə bağlı olmuşdur. Beləliklə, Hassuna sakinləri də, Carmoda olduğu kimi, əkinçi-maldar tayfalardan ibarət olmuşlar. Eyni zamanda, ev sənətkarlığının müxtəlif sadə növləri də inkişaf tapırdı. Bunlar hələ ayrıca təsərrüfat sahəsini təşkil etmirdi.

Əgər Carmo və Mağzaliyyə mədəniyyətləri Şimali İkiçayarasının dağ və dağətəyi rayonlarında təmsil olunmuşdusa, Hassuna mədəniyyəti cənuba doğru geniş yayılmış və düzənlik yerləri əhatə edirdi. Aran hissədə məskunlaşma ilə əlaqədar olaraq Carmo və Hassuna sakinləri təbii suvarmadan süni suvarmaya keçməyə məcbur oldular. Demək olar ki, düzən yerlərdə məskunlaşmış, müəyyən əkinçilik qaydalarına vərdiş etmiş və müvafiq təcrübəyə malik Hassuna sakinləri sadə süni suvarma sistemindən istifadə edirdilər.

Yarım-təpə (Sincara yaxınlığında) qazıntıları eyni tipli mədəniyyət aşkar etmişdi. Yarım-təpənin bəzi layları sovet-İraq birgə ekspedisiyası tərəfindən tədqiq olunmuşdur<sup>1</sup>. Burada gil-palçıqdan tikilmiş ev qalıqları aşkar edilmişdi. Ayrı-ayrı çıxışı olan ikicərgəli binalar tikilmiş. Bunların arasında keçid yox idi. Ola bilsin ki, belə binalardan anbar kimi istifadə edirdilər. Ocaq evin içində yerləşirdi. Çörək bişirmək üçün, yəqin ki, təndirdən istifadə edirdilər. Artıq gil qab-qacaq istehsalı vardı. Saman qarışığı gilin qab-qacaq istehsalında tətbiqi sənətkarlığın yeni bir əlaməti idi. Tədricən bişmiş (oda tutulmuş) gil qablar hazırlamağı öyrənirdilər.

Burada iki qatlı kürədən istifadə edirdilər. Bişirmə boşluğu (hissəsi) od qalama yerindən ayrılmışdı. Onları hava keçirən deşiklər

<sup>1</sup> Qazıntılarda R.M.Munçayev, İ.H.Nərimanov və b. iştirak etmişlər.



birdirirdi. Qab-qacağa müxtəlif, o cümlədən əfsanəvi mövzuları əks edən təsvirlər vururdular. Adi həndəsi cizgilər, kəsmə və təsviri naxışlarla qabları bəzəyirdilər. Qabların rəngi adətən qara, qaramtıl, qırmızı rəngə çalır. Burada, həmçinin Hassunada misdən istifadə edir, ondan bəzək əşyaları və bəlkə də əmək alətləri hazırlayırdılar.

Hassuna tipli mədəniyyət Samarrada da (Dəclə çayının orta axar hissəsi) aşkar edilmişdir. Burada evlər düzbucaq çiy kərpicdən tikilirdi. Çoxmənzilli yaşayış evləri salırdılar. İbadətgah mövcud idi. Ölüləri döşəmənin altında bükülmüş halda böyrü üstə dəfn edirdilər. Qab-qacaq təsviri naxışlarla bəzədilirdi. Bu təsvirlər müxtəlif mövzulara həsr olunmuşdu. Burada qablara həm heyvan, həm bör-böcək təsvirləri, həm də həndəsi cizgilər vurulurdu. Samarra sakinləri ixtisaslaşmış istehsal sahələri yaratmışdılar. Samarra mədəniyyəti dövründə bədii sənət kütləvi surətdə inkişaf edirdi. Təsərrüfatda irəliləyiş gözə çarpırdı. Oturaq həyat sürən sakinlər mal-qara, qoyun-quzu saxlayırdılar, ovçuluq və balıqçılıq ilə məşğul olurdular.

Əkinçilikdə süni suvarmadan istifadə edirdilər. Hassuna tipli Samarra mədəniyyəti İkiçayarasının mədəni və iqtisadi inkişafının təməlini qoymuşdu. Samarra sakinlərini “protodəclə”, yaxud “banan”<sup>1</sup> dilində danışan şumerlərə qədərki etnosa mənsub edirlər. Şumerlərin qədim mərkəzi sayılan Eredü şəhərində aşkar edilmiş arxeoloji abidələr dəsti Samarra tipinə yaxınlıq təşkil edir.

E.ə. V minillikdə Şimali İkiçayarasında Hassuna mədəniyyəti ilə yanaşı, yeni Hələf (Tell-Hələf kəndi) mədəniyyəti yayılmağa başladı. Hələf sakinləri də əkinçilik və maldarlıqla məşğul olurdular. Müxtəlif taxıl növləri əkilir, ev heyvanları saxlanılırdı. Əvvəlki dövrlərdən fərqli olaraq dulus qab sənətkarlığı yüksək inkişaf mərhələsinə qalxmışdı. Qabların üz hissəsi hamarlandırılırdı. Qablara müxtəlif rənglər vururdular. Qırmızımtıl-qəhvəyi, qırmızı, sarımtıl-qəhvəyi, qaramtıl-qəhvəyi və sairə rəngdə müxtəlif formalı qab-qacaq istehsal olunurdu. Qablara boya ilə cürbəcür naxış və bəzəklər vurulurdu.

<sup>1</sup> Şumerlərə qədərki dili şərti olaraq belə adlandırılır. Hələf sakinləri dini məqsədlər üçün əşyalar düzəldirdilər. Gil və daşdan qadın heykəlciklərinin başsız olması buna misaldır. Bu hal müəyyən dini təsəvvürlər ilə bağlı olmuşdur. İbadət məqsədilə quş, öküz başı, küt balta və sairə formalı əşyalar hazırlanırdı. Hələf sakinləri belə əşyaların tilsim qüvvəsinə, qada-baladan hifz etməsinə inanırdılar. Duadaşı kimi özləri ilə gəzdirdilər. Bəzən əşyalar eyni zamanda həm bəzək, həm də möhür kimi istifadə olunurdu.

Qabın üzərində həndəsi cizgilər, hörməyəoxşar bəzəklər, heyvan və quş təsvirləri çəkirdilər.

İlan, balıq, hacıleylək, öküz, dağ keçisi və s. təsvirləri müxtəlif naxış kimi qablara vurulurdu. Gil qablar xüsusi dulus ocaqlarında bişirilirdi. Qablar öz incəliyi və təsviri ilə fərqlənirdi. Artıq Hələf sakinləri qab-qacaq istehsalı və onları zövq ilə bəzəmək sahəsində müəyyən təcrübə əldə etmişdilər. Hələf boyalı qabları Ön Asiyada geniş bir ərazidə təmsil olunmuşdu. Ümumiyyətlə, ibtidai-icma quruluşunun son mərhələsində Ön Asiya ölkələrində boya naxışlı gil qab istehsalı geniş yayılmışdı. Bu mədəniyyətin nümunələrinə İranda, xüsusilə Elamda, Orta Asiyada, Ön Qafqazda, Suriyada təsadüf olunur.

Hələf evləri dairəvi şəkildə tikilirdi, bəzən daş bünövrə qoyulurdu. Dairəvi evlərin yanında düzbucaq otaqlar salırdılar. Ocaq evin içində yerləşirdi. Evin içi daş ilə döşənilirdi. Dairəvi binaların tikilməsi Hələf mədəniyyətinin əsas xüsusiyyətini təşkil edirdi. Meyit evlərin arasında basdırılırdı, çünki xüsusi qəbiristanlıq anlayışı hələ meydana gəlməmişdi. Mərhumu azca bükülmüş halda böyrü üstə dəfn edirdilər. Bəzən küp içində basdırırdılar. Ölünüyandırma dəfn mərasimi də meydana gəlmişdi. Hələf sakinləri Hassuna mədəniyyəti ənənələrini davam etdirmişdilər.

Hələf mədəniyyəti dövründə iqtisadiyyatın və təsərrüfatın sahələrinin inkişafı maldarlığın əkinçilikdən ayrılmasına şərait yaratdı. Aran yerlərdə yaylaq maldarlığı ilə bağlı əkinçilik süni suvarma əsasında inkişaf edirdi. Dağ və dağətəyi sakinləri əsasən maldarlıqla məşğul olurdular. Belə şəraitdə birinci böyük ictimai əmək bölgüsünə zəmin yarandı.

E.ə. V minilliyin sonu – IV minillikdə İkiçayarasında Übeyd (Ur yanında əl-Übeyd kəndi) mədəniyyəti təşəkkül tapmışdı. Bu mədəniyyət Cənubi İkiçayarasında yaranmış, sonra isə şimala doğru yayılmışdı. Burada onun inkişaf etmiş mərhələsi təmsil olunmuşdu. Übeyd mədəniyyəti Hələf mədəniyyətinə nisbətən daha geniş ərazidə yayılmışdı. Übeyddən əvvəl Cənubi İkiçayarasında oturaq həyat mədəniyyəti mövcud olmuşdur. Bu mədəniyyət Hacı Məhəmməd adı ilə tanınmışdır. Hacı Məhəmməd mədəniyyətinin sakinləri ən qədim Şumerin ilk əkinçiləri hesab edilir. Onlar cənubi İkiçayarasının bataqlığı quruduqdan sonra burada məskunlaşmışdılar. Hacı Məhəmməd və Übeyd sakinləri İkiçayarasında ilk sivilizasiya yaratmışlar.

Son zamanlar qazıntı zamanı Ueyli kəndi yanında (Bəsrədən 200 km. şimal-qərbdə) yeni qədim yaşayış yeri aşkar edilmişdir. Ueyli bu ərazidə ən qədim yaşayış məskəni hesab edilir. Übeyd mədəniyyətindən 2 min il əvvəl mövcud olduğu ehtimal edilir.

Ueyli yaşayış yerindən keyfiyyətli gildən hazırlanmış kərpiclə tikilmiş dairəvi evlər tapmışdılar. Gil samanla qarışdırılmışdı. Yaşayış evi yanında əlavə yardımçı otaqlar tikilirdi. Məişət və əmək alətləri də müxtəlif idi. Toxa, yunəyirən alət hissələri, duadaşı, insan və heyvan fiqurları, boşqab, piyalə və kasalardan istifadə edirdilər. Ueylini yeni mədəniyyət hesab etsələr də, bunun üçün hələlik kifayət qədər dəlil yoxdur. Bəlkə də onu erkən Übeydə, ya Hacı Məhəmməd mədəniyyətinə aid etmək lazımdır. Hər halda Übeyd sakinləri də gil və samanın qarışığından kərpic tökürdülər. Kərpic hələ də oda verib bişirmirdilər. Yaşayış evləri məbəəd ətrafında tikilirdi. Dairəvi evlər Ön Qafqaz, Orta Asiya, Urmiya gölü hövzəsində (Cənubi Azərbaycan) də tikilirdi. Kişi və qadın heykəlcikləri düzəldirdilər. Qəddi-qamətli fiqurlar ayaq üstə dayanmış qadınları təsvir edirdi. İkiçayarasının şimalında isə dizi üstə oturmuş kök qadın heykəlcikləri düzəldirdilər. Deməli, müxtəlif mövzulu ibadət ayinləri mövcud olmuşdur. Duadaşı və möhürlərdən istifadə edirdilər. Dəyirmi düyməyə oxşayan üçbucaq möhürlər hazırlayırdılar. Möhür üzərinə müxtəlif təsvirlər, həndəsi cizgilər vururdular. Dulus dəzğahı icad edilmişdi. Misdən istifadə olunur və alət hazırlanırdı.

Übeyd sakinlərinin dəfn ayini də dəyişilmişdi. Mərhumu arxası üstə düz uzadılmış halda basdırırdılar. Qəbirin üstü kərpiclə örtülürdü. Xüsusi qəbiristanlıq yaradılmışdı. Yaşayış məntəqəsindən kənarda yerləşirdi. Arxası üstə dəfn etmə mərasimi qonşu Elamda da yayılmışdı. Şimali İkiçayarası Übeyd mədəniyyəti sakinləri mərhumu bükülmüş halda dəfn edirdilər. Belə ayin İranın mərkəz hissəsində, eləcə də Ön Qafqazda yayılmışdı. Übeyd mədəniyyətinin mənşəyi barədə mükəmməl fikir yoxdur. Ehtimal edirlər ki, bu mədəniyyət Elam tərəfdən gəlmişdir. Bu mədəniyyətin yaradıcılarını protoşumer adlandırırlar. Übeyd sakinlərinin şimala doğru yayılması fərz edilir. Hər halda Übeyd mədəniyyətinin ünsürləri Suriya, Kiçik Asiya, Urmiya gölü hövzəsi, Türkmənistan səmtlərinə yayılmışdı. Son vaxtlar Übeyd tayfalarının Ön Qafqaz, o cümlədən Azərbaycana gəlməsini göstərən abidələr aşkar edilmişdir.



E.ə. IV minilliyin ikinci yarısını Uruk mədəniyyəti təmsil edir. Uruk mədəniyyətinin son mərhələsi protoyazı dövrü (e.ə. IV minilliyin sonu – III minilliyin əvvəli) ilə uzlaşır<sup>1</sup>. Uruk və cənubi İkiçay-arasında ona oxşar mədəniyyət sakinləri bisməmiş kərpicdən tikilmiş evlərdə yaşayırdılar. Evlər çoxmənzilli olmuşdu. Adətən yaşayış evləri ibadət və dini xüsusiyyət daşıyan binalar ətrafında tikilirdi. Bunlar ilk məbədlər idi. Məbədin özülü üçün süni surətdə ucaldılmış səki qoyulurdu. Bu bina yaşayış evlərindən yüksəkdə olmalıydı. Yeni bina köhnə özül üstündə yüksəldilirdi. Bu minvalla belə süni təpələrin hündürlüyü artır və hətta yeddi pilləyə çatırdı. Yuxarı hissədə məbəd tikilirdi. Bunu zikkurat adlandırırdılar. Əvvəlki dövrə nisbətən məbəd böyük həcmdə tikilirdi. Tikintidə nazik və yastı kərpiclərdən istifadə edirdilər.

Məbəd tikintisində kərpic sütunlar qoyulurdu. Məbəd ətrafında salınmış yaşayış məntəqələri getdikcə böyüyür, əhalisi artır, qədim şəhər yaranmağa başlayırdı. Eyni bir yaşayış yerində artıq bir neçə məbəd tikirdilər və müxtəlif allahlara ithaf edirdilər.

Uruk dövründə müxtəlif növlü möhürlər geniş tətbiq olunurdu. Protoyazı dövründə girdə qutuya oxşar (silindrik) möhürlər daha geniş yayılmışdı. Adətən girdə möhürlər üzərində müxtəlif səhnələr təsvir edirdilər. Bu səhnələr əfsanəvi vüudlardan, vəhşi və ev heyvanlarından, dini mərasimdən, naxışlardan ibarət olmuşdu.

Bu dövrdə saxsı qab istehsalı texnikası daha da təkmilləşir. Dulus dəzğahı geniş tətbiq olunur, çaynik və güldan tipli qab istehsalı genişlənirdi. Qablara qulp qoyurdular. Qab üzərində təsvirlər getdikcə azalırdı. Qablar sadəcə olaraq qırmızı, boz, sarımtıl-boz rəngə çalırdı. Lakin təsviri incəsənət tamamilə aradan çıxmırdı. Mis və gümüşdən də qulplu və burunlu qab-qacaq istehsal edirdilər. Protoyazı dövründə ibadət xüsusiyyətli qablar, möhürlər və s. əşyalar üzərində təbii heyvan təsvirləri həkk olunurdu, ev heyvanlarının fiqurları düzəldilirdi.

Uruk qazıntıları zamanı məbəd sahəsindən qədim yazılar aşkar edilmişdir. Bu yazılar piktoqram, yəni şəkli yazı adlanır. Şəkli yazı müxtəlif mənə daşıyan işarələrdən və rəqəmlərdən ibarət idi.

<sup>1</sup> “Protoyazı dövrlərinə” adətən Uruk və Cəmdət-Nesr mədəniyyətlərini daxil edirlər.

Bu yazı sistemində işarələr vasitəsilə əşyaların, mal-qaranın və s. sxematik təsvirləri verilmişdir. Hər bir təsvirin müəyyən mənası vardı. Bəzi işarələr bəlkə də fonetik oxunuşa malik idi.

İşarələr gil kitabələr üzərində yazılmışdı. Piktoqrafik yazılar məbəd təsərrüfatının fəaliyyətini, mədaxil və məxaricini əks etdirirdi.

Uruk dövründə əvvəl, nisbətən metaldan geniş istifadə olunurdu. Mis oraq, xəncər, mis nizə və ox ucları hazırlayı, metaldan müxtəlif heyvan fiqurları düzəldirdilər. Metalı əridib tökmə üsuluna nail olmuşdular. Misi qurğuşunla qarışdırıb əridir, müxtəlif əşya və fiqur formalı qəliblərə tökürdülər. Qızıl və gümüş artıq geniş tətbiq olunurdu. Zərgərlik sənəti xüsusi istehsal sahəsinə çevrilmişdi.

Uruk sakinləri artıq sənətkarlığın müxtəlif sahəsi ilə məşğul olurdular. Sənət əşyalarını hazırlamaq üçün xüsusi vərdiş və təcrübə var idi. Belə şəraitdə sənətkarlıq əkinçilikdən ayrılır. İkinci böyük ictimai əmək bölgüsü baş verdi. Sənətkarlığın ayrıca təsərrüfat sahəsinə çevrilməsi e.ə. IV minilliyin ikinci yarısına təsadüf edir (qeyri-bərabər inkişaf nəticəsində bəzi qədim ölkələr, xüsusilə qədim sivilizasiya mərkəzlərindən kənarda yerləşənlər, ikinci böyük ictimai əmək bölgüsü mərhələsinə nisbətən gec, e.ə. III-II minilliklərdə qədəm qoymuşdu). Həmin dövrdə İkiçayarasında sinifli cəmiyyət meydana gəlməyə başladı, e.ə. III minilliyin əvvəlində onun inkişaf etmiş mərhələsi genişləndi, bununla quldarlıq ictimai-iqtisadi formasının əmələ gəlməsinə şərait yarandı.

**İran** yaylasının cənub-qərb hissəsində biri-birini e.ə. VII-V minilliklərdə əvəz edən mədəniyyət qalıqları aşkar edilmişdi. Bu mədəniyyət qalıqları Dəh-Luran (Luristan) ərazisində yerləşir. E.ə. VII-VI minilliklərdə Qərbi İran ərazisində Carmo tipli mədəniyyət özünə yer tapmışdı. Dağlıq ərazilərdə yerləşən Təpə-Sorabdan əmək alətləri, təsvirli qab-qacaq, gil heykəlciklər aşkar edilmişdi. Bunlar hamısı Carmodakilərə oxşarırlar. Təpə-Sorab qədim çobanların müvəqqəti yaşadığı məskən imiş. Burada yaşayış yerləri tapılmamışdı. Daha cənubda yerləşən Təpə-Quran sakinləri düzbucaq komalarda yaşayırdılar. Tədricən döşəməsi əhənglə süvanmış çiy kərpicdən evlər tikməyə başlamışlar. Bəzən döşəməni qırmızı rənglə boyayırdılar. Qeyd etmək lazımdır ki, qazıntılar kifayət qədər material üzə çıxartmamışlar. Buna görə, Carmo mədəniyyətinə oxşar bütün əlamətləri müəyyənləşdirmək mümkün olmamışdır.



Cənub-qərbi İranda Deh Luran vadisində ən qədim mədəniyyət Əli-Koş adı ilə məlumdur. Əli-Koş mədəniyyət məskənində uzunsov çiy kərpicdən tikilmiş bina qalıqları tapılmışdı. Binanın içini qırmızı rəngə boyamışlar. Qab-qacağa cürbəcür təsvirlər vurulmuşdur. Mərhumu bükülmüş halda dəfn edirdilər. Dəfn yaşayış məskənində aparılırdı. Əkinçilik inkişaf edirdi, arpa, buğda becərilirdi. Suvarma tətbiq olunurdu. Sonrakı dövrdə (Məhəmməd-Cəfər yaşayış yeri, e.ə. VI minillik) gil-palçıq evlər tikirdilər. Evin içi qırmızı rəngə boyanırdı. Mərhumu bükülmüş halda basdırırdılar, üstünə qırmızı mineral boyaq (oxra) səpirdilər. Burada da ölünü yaşayış yerində dəfn edirdilər. Qəbiristanlıq anlayışı hələ meydana gəlməmişdi. Saxsı qabların üzünü hamarlanırdı. Qablara təsvir və sarı rəng vurulurdu. Eyni zamanda muncuq, bilərzik və başqa bəzək əşyaları hazırlanırdı. Bəzək əşyaları balıqqulağı, mərmər, kirəc və firuzə kimi qiymətli daşdan düzəldilirdi, həm də daş alətlərin hazırlanması (Təpə-Səbz, Cəfərabad) ənənəsi davam edirdi.

Xuzistan ərazisində Suz (I-II) mədəniyyəti yayılmışdı. I Suz sakinləri e.ə. IV minilliyin birinci yarısında yaşamış və Übeyd sakinlərinin müasirləri olmuşlar. Suz yaşayış məskəni təpəlikdə salınmış və tədricən ərazisi genişlənmişdi. Burada ikipilləli hündür səki araşdırılmışdır. Bunu baş ibadətgahın qalığı hesab edirlər. Bu bina uca və əzəmətli imiş. Möhürlər üzərində üç mərtəbəyə qədər ucalan binalar təsvir olunur. İbadətgahın olması kahin təbəqəsinin yaranmasına dəlalət edir. Suz yaşayış məskəni gil-palçıq divarla əhatə olunmuşdu. Qəbiristanlıq yaşayış məntəqəsindən kənarda yerləşirdi. Mərhumu azca bükülmüş halda dəfn edirdilər, sonra düz halda dəfn etmə yayıldı. Qəbirə müxtəlif əşyalar, o cümlədən naxışlı qab-qacaq, lacivərd (lazurit) muncuqlar qoyulurdu. Qadın qəbirlərinə dairəvi güzgü qoyurdular. Adətən, uşaqları yaşayış yerində dəfn edirdilər. Uşaq qəbirlərindən qab, halqa, tilsim xüsusiyyətli möhürçük tapılmışdı.

Suz (I) sakinlərinin fəaliyyətində qab-qacaq istehsalı mühüm yer tuturdu. Əl ilə qayırılmış gil qablar xüsusi dulus ocaqlarında bişirilirdi. Qablara bədii cəhətdən yüksək zövqlə işlənmiş bəzək və naxışlar vururdular. Həndəsi cizgilər, insan, heyvan və bitki təsvirləri qabların əsas naxışlarını təşkil edir. Uçan quş, buynuzlu dağ keçisi təsvirləri reallığı ilə fərqlənirdi. İnsan və heyvan təsvirləri möhür üzərində də əks olunmuşdu. Gildən hazırlanmış saxsı qabların kənarı hamar

və parıltılı olurdu. Müxtəlif rənglər (qəhvəyi, sarı, yaşıl, qara, qırmızı) qaba çəkilirdi. I Suz mədəniyyətinin sonunda II Suzun başlanğıcında qab-qacaq istehsalında dönüş yarandı. Qabları artıq əl ilə yox, dulus dəzgahında düzəldirdilər. Eyni zamanda qab üzərində naxış və bəzəkvurma ənənəsi aradan çıxır, qablara qulp və uzunsov yumru burun qoyurdular. Bu, Uruk qablarına oxşayırdı. Qablar, həmçinin sarımtıl-boz rəngə boyanırdı.

Suz məskənində e.ə. IV minilliyin ortasında misdən istifadə edirdilər. Əmək alətləri və başqa əşyalar (balta, kərki, ucu insan və heyvan fiqurlu sancaq, metal qablar, iynə, biz, güzgü) misdən hazırlanırdı. Kerxa və Karun çayları arasında Suz yaşayış məskəni iqtisadi, siyasi və mədəniyyət mərkəzinə çevrilmişdi. Metal, qab-qacaq və s. istehsalı ixtisaslaşmış sənətkarlar tərəfindən aparılırdı. Burada ictimai və əmlak bərabərsizliyi meydana gəlirdi. Suz şəhərliyi yaşayış məskəninə çevrilmişdi. Bu ərazidə erkən sivilizasiya yaranırdı.

II Suz dövrü e.ə. IV minilliyin ikinci yarısında mövcud olmuşdur. Bu dövrdə misdən geniş istifadə edirdilər. Misdən burunlu qab, yastı balta, ayna, qıyıq, iynə, kərki düzəldirdilər. Alətlər tökmə üsulu ilə hazırlanırdı. Möhürdüzəltmə də geniş yayılmışdı. Əvvəl düyməşəkilli, sonra isə silindrşəkilli möhürlər hazırlanırdı. Möhür üzərində təsviri mövzular verilirdi. Bunlar məişətin və əfsanəvi aləmin müxtəlif hadisələrini əks etdirirdilər. E.ə. IV minilliyin ikinci yarısında Elamda sənətkarlıq əkinçilikdən ayrıldı.

Suz dövründə piktoqrafiya növlü şəkli yazı meydana gəlmişdi. Elam piktoqrafiyası bir sıra əlamətlərinə görə şumer şəkli yazısından fərqlənirdi. Protoelam şəkli yazısı müstəqil meydana gəlmişdi. Formasına görə, elam piktoqrafik işarələri şumer işarələrinə oxşardır. Hətta hind piktoqrafiyasının da bir sıra işarələri elam işarələrinə oxşayır, lakin bir çoxunun mənası bir-birindən fərqlənirdi. Elam, eləcə də şumer piktoqrafiyası, təsərrüfat hesabı yazılar idi. Bu sənədlərdə təsərrüfatdan aparılan və təsərrüfata gətirilən, burada istifadə olunan məhsulun hesablanması qeydə alınmışdı. Sənədlərdə müxtəlif rəqəmləri bildirən işarələr işlədilmişdi. Elam cəmiyyətində gəlir və məsrəfi hesablama zəruriyyəti meydana gəlmişdi. Ölkənin iqtisadi həyatını qaydaya salmaq üçün idarə orqanları yaranırdı. Təsərrüfat sənədlərini tərtib edən mirzə peşəsi meydana gəlmişdi. Burada artıq hakimiyyət əlamətləri peyda olmuşdu. Hakimiyyət tədricən kahin

hökmdarın əlində cəmləşirdi. Silindrik möhürlərin biri üzərində belə kahin hökmdar və ətrafında kiçik görkəmdə hakimiyyət qulluqçuları təsvir olunmuşdur. Elam artıq e.ə. IV minilliyin sonunda sinifli cəmiyyətə qədəm qoymuşdu və dövlətə xas olan idarə üsulları meydana gəlirdi.

Suz mədəniyyəti İranın başqa yerlərində, (məsələn, Sialk, Hissar, Giyan) aşkar edilmiş neolit mədəniyyətinə nisbətən daha inkişaf etmiş mərhələdə dururdu. Əşya, əmək aləti, qab-qacaq istehsalı öz texnologiyasına görə xeyli fərqlənirdi. Təsviri incəsənətin incəliyi və çoxməvzuluğu özünü büruzə verirdi. Yetkinləşmiş Elam mədəniyyəti (sivilizasiyası) ətraf ərazilərə güclü təsir göstərirdi. Qodin, Sialk, Təpə-Yəhya, Şəhri-Soxte, Tali-Malian, Tali-Bakun (Fars) mədəniyyətləri müxtəlif mərhələlərdə Elam mədəniyyətinin bir sıra əlamətlərini (piktoqrafik yazı, möhürlər, təsvirlər və s.) mənimsəmişdilər. Elam mədəniyyətinin təsiri Ön Qafqaza çatırdı. Burada Urartu qalalarının birində (Armavir) Elam dilində tərtib olunmuş kitabə aşkar edilmişdi. Suz əkinçilik, maldarlıq və sənətkarlığın daha inkişaf etmiş mərkəzinə çevrilmişdi. İran yaylasında sinifli cəmiyyət ilk dəfə məhz cənubda, Elamda meydana gəlmişdi. Beləliklə, Ön Asiyada ilk sinifli cəmiyyətlər Şumer və Elamda meydana gəlmiş, e.ə. III minillikdə yüksək inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuşdu.

İranın şimalında e.ə. II minilliyin sonu – I minilliyin əvvəlinə aid mədəniyyət əks olunmuşdu. Xurvində (Tehranın şimal-qərbi) qəbir abidələri aşkar edilmişdi. Qəbirlər burada daşla hörülmüş çaladan ibarət olmuşdu. Meyit böyrü üstə bükülmüş vəziyyətdə dəfn edilirdi. Qəbirə müxtəlif əşyalar qoyulurdu. Qəbir avadanlığı cərgəsinə qab-qacaq, silah və başqa əşyalar qoyulurdu. Xurvin saxsı qabları boz və qırmızı rəngə çalır. Qabların üzərində təsvir yox idi və onlar cürbəcür görkəmə malik idi. Buradan üçayaq cam, birqulplu bardaq, burunlu qab tapılmışdı. Eyni zamanda qəbirə tunc xəncər, tuncdan və gildən düzəldilmiş silahlı döyüşçü heykəlciklər, tunc güzgü qoyulmuşdu. Xurvin dövrünə Marlik (Xəzər dənizinin cənubu, Gilan ərazisi) mədəniyyəti yaxın olmuşdu. Burada türbə qəbirlər çay daşları və süxurlu piltələrdən hörülürdü. Düzbucaq daş qəbirlərdə də mərhumu dəfn edirdilər. Qəbir avadanlığı içərisində qara və qırmızı



saxsı qablar vardı. Heyvan və insanların ilahiləşdirilmiş<sup>1</sup> təsvirləri qab-qacaq üzərində əks olunurdu. Burada qulağı qızıl sırgalı öküz şəklini bildirən qab aşkar edilmişdi. Üstündə döyüşçü oturmuş cəng arabası modeli, tunc döyüşçü və adam heykəlcikləri, qoşqulu öküz və başqa heyvan heykəlcikləri, tunc silahlar (ox, nizə, qılınc, xəncər, toppuz) və sairə qəbir avadanlığının içərisində aşkar edilmişdi. Bu təsvirlər İkiçayarasında tətbiq olunan qanadlı öküz, qrifon<sup>2</sup>, həyat ağacı mövzularından ibarət idi. Oxşar əşyalar Kaluraz (Gilan) qəbir-lərində də tapılmışdır.

Türbə və qəbirlərin zənginliyi cəmiyyətdə baş vermiş ictimai və mülki bərabərsizliyin yüksək inkişaf səviyyəsini bildirir. Bəzi mülahizələrə görə bu ərazidə hərbi başçı və kahin-başçı hakimiyyəti mövcud olmuşdur. Digər mülahizəyə görə burada artıq hökmdar hakimiyyəti yaranmışdı.

İranın şimal hissəsində əkinçi-maldar təsərrüfatının yaranması erkən dövrlərə təsadüf edir. E.ə. VI minillikdə İranın şimal-qərbində Urmiya gölü hövzəsində maldarlıq, əkinçilik və sənətkarlıq inkişaf tapırdı. Burada erkən mədəniyyət çiy kərpicdən tikilmiş evlər ilə səciyyələnirdi. Evin bünövrəsi daşdan qoyulurdu. Dulus məmulatı geniş yayılmışdı. Qab-qacaq üzü boz, açıq-qırmızı, tünd-qəhvəyi rəngə çalırdı. Heyvanlar sadə cizgilərlə təsvir olunurdu. Təsvirlər Übeyd naxışlarına oxşayırdı. Sonrakı dövrlərin abidələrində əldə edilən materiala əsasən ehtimal edirlər ki, Şimali İkiçayarası sakin-ləri Urmiya gölü yanında məskunlaşmış və Übeyd qab təsviri mədəniyyətini burada yaymışlar.

Bu, əsasən erkən Göytəpə (Urmiya gölünün qəbri) mədəniyyə-tində əks olunmuşdu. E.ə. III minillikdə Göytəpədə qablara artıq təsviri naxışlar vurulmurdu. Qara rəngli qablar hazırlanırdı. Gil qablar hələ də əl ilə hazırlanırdı. Misdən artıq istifadə edirdilər. Misdən müxtəlif əşyalar, məsələn, üzük, muncuq, yastı mis ucu, gildən isə heykəlciklər düzəldirdilər.

Göytəpənin e.ə. III minilliyə aid mədəniyyəti İranın digər yer-lərində təmsil olunmuş mədəniyyətdən artıq fərqlənirdi. Bu daha çox

<sup>1</sup> Müvafiq surətdə zoomorf (allahları heyvan surətində təsəvvüretmə) və antropomorf (allahi insan surətində təsəvvüretmə) terminləri bu anlayışı əks etdirir.

<sup>2</sup> Qrifon – insan, quş və heyvana oxşadılmış qanadlı əjdaha.

Ön Qafqaz və Şərqi Anadolu mədəniyyətinə oxşayırdı. Bu mədəniyyət Kür-Araz mədəniyyəti adını daşıyır. Kür-Araz mədəniyyətinin mərkəzi Ön Qafqazda Azərbaycanda yerləşirdi. Bu mədəniyyətə çiy kərpicdən tikilmiş dairəvi evlər səciyyəvi idi. Qablar qara və boz rəngə çalır, üzəri parıltı verirdi. Eyni rəngli qablara Suriya, Şərqi Anadolu ərazisində də rast gəlinirdi. Kür-Araz mədəniyyəti Azərbaycanda, Gürcüstanda, Ermənistanda, şimal-şərqi Qafqazda geniş təmsil olunmuşdu. Bu mədəniyyət dövründə iqtisadiyyatda, mədəniyyətdə və ictimai həyatda yüksək tərəqqi müşahidə olunur.

E.ə. II minilliyin sonunda – I minilliyin əvvəlində Urmiya gölü hövzəsində şəhərli mərkəz yaranmışdı. Belə yaşayış yeri gölün cənubunda yerləşən Həsənlidə tapılmışdı. Həsənlidə qazıntıları dairəvi (uzunsov dairəvi) istehkam aşkar etmişdir. İstehkamın divarı qülləli imiş. İstehkam ilə yanaşı qədim saray qalıqı açılmışdı. Saray ikimərtəbəli imiş. Burada müxtəlif rəngli qab-qacaq hazırlayırdılar. Qablar bozumtul-qara və qırmızı rəngə çalır. Təsvirli qab istehsalı mövcud idi. Saxsı qabların rəngi dövrdən-dövrə dəyişilirdi. Urmiya gölü hövzəsi üçün dəmir əsrinin üç dövrü müəyyən edilmişdir. Birinci dəmir dövründə (e.ə. 1300-1100-cü illər) qaramtıl-boz, tünd-sarı və nadir hallarda təsviri qablar istehsal olunurdu. İkinci dəmir dövründə (e.ə. 1000-800-cü illər) qaramtıl-boz qablar düzəldilir, təsvirli qabların hazırlanması genişlənirdi. Üçüncü dəmir dövründə (e.ə. 800-550-ci illər) bozumtul-qara qab istehsalı tünd-sarı və qırmızı rəngli qabların hazırlanması ilə əvəz olunmuşdu. Güman edirlər ki, üçüncü dövrdə əhalinin tərkibində dəyişiklik baş vermişdi. Bu dəyişikliyi irandilli tayfaların gəlməsi ilə bağlayırdılar. Lakin tədqiqatlar göstərdi ki, burada bütöv mədəni birlik yaranmamışdı. Mədəniyyət sahəsində fərqlər hələ öz varlığını saxlayırdı, lakin yerli mədəni ənənələr davam etdirilirdi. Burada zinət əşyaları düzəldirdilər. Qızıl, tunc, fil sümüyündən xammal kimi istifadə edirdilər. Tapılmış əşyalar içərisində qızıl güldən fərqlənirdi. Onun üzərində qabarıq təsvirlər vardı. Qızıla tutulmuş silahlar hazırlayırdılar. Bunları yerli etnosların adına çıxmaq olar.

Urmiya gölü hövzəsində, xüsusilə qərb torpaqlarında sinfi cəmiyyətin yaranması prosesi e.ə. IV minilliyin sonu – III minilliyin əvvəlində başlanmışdır.



**Hindistanda** e.ə. VII-VI minilliklərdə qədim əkinçilərin mədəniyyəti meydana gəlmişdi. Bu zaman əhali əkinçilik və maldarlıqla məşğul olur, oturaq həyat sürürdü. Erkən əkinçi mədəniyyəti barədə Belucistanın müxtəlif yerlərində, Hind və Qanq çayları vadisində aşkar edilmiş qədim mədəni laylar təsəvvür yaradır. Merqar mədəniyyəti e.ə. VI-IV minillikləri əhatə edir. Burada evləri bişməmiş düzbucaq kərpicdən inşa edirdilər. Qəbirlər evlərin arasında yerləşirdi. Ölünü bükülmüş vəziyyətdə dəfn edirdilər. Qəbirə qırmızı boya (oxra) tozu səpirdilər, ölünün yanına müxtəlif əşyalar, o cümlədən sümük, balıqqulağı, firuzə və başqa daşlardan düzəldilmiş muncuqlar qoyurdular. Xırda daş (mikrolit) istehsalı davam edirdi. Çaxmaq daşından alət ucları hazırlayırdılar. Qazıntılar zamanı daş balta, kərki və iskenələr aşkar edilmişdir. Hələ gil qab istehsalı ilə tanış deyildilər. Daşdan hazırlanmış qablar işlədirdilər. Ola bilsin ki, hörmə və ağac qab istehsalı mövcud olmuşdur. Burada müxtəlif taxıl növü becərdilər. Bu, arpa və buğda növlərindən ibarət olmuşdu. Qoyunçuluq maldarlığı ilə məşğul olurdular. Dağ keçisi, vəhşi qoyun, çöldonuzu, fil ovu tətbiq olunurdu. Merqar sakinləri erkən dövrdə əkinçilik və maldarlıq təsərrüfatı ilə yanaşı ovçuluq ilə də məşğul olurdular. Eyni dövrə aid olan Kili mədəniyyəti sakinləri də oturaq həyat keçirmişdilər.

Merqar və Kili sakinləri sonrakı tarixi mərhələdə (e.ə. V-IV minilliklər) artıq gil qablar hazırlayırdılar. Gilə saman qatırdılar. Qabqacağın ilk nümunələri əllə hazırlanırdı, tədricən dulus dəzgahından istifadə edirdilər. Qaba təsvirlər vururdular. Təsviri qırmızı qab üzünə qara boya ilə çəkirdilər. Gildən öküz heykəlcikləri, qiymətli daşlardan bəzək əşyaları düzəldirdilər. Əqiq, firuzə və lacivərd qiymətli daşlarından muncuqlar hazırlayırdılar. Artıq bilərzik də düzəldə bilirdilər. Əkinçilik təsərrüfatı genişlənmişdi. Darı və pambıq becərdilər, xurma ağacları əkirdilər. Taxılı böyük anbarlarda saxlayırdılar. Bu da əhalinin artımı ilə bağlı idi. Bu mədəniyyət tədricən Belucistanın cənubuna və Hind vadisinə yayılmışdı. Cənubi Belucistanda (Amri kəndi) çoxotaqlı evlər tikilirdi. Qablara çoxrəngli təsvirlər vururdular. Sonrakı Merqarda misdən biz, yastı balta, bıçaq tiyəsi, sancaq düzəldirdilər. Cənubda da mis əşyalar hazırlayırdılar.

Hind vadisində oturaq həyat sürən erkən əkinçi-maldar əhali təmsil olunmuşdu. Burada (Qumla, Saray-qala) kərpic evlər aşkar

edilməsə də, evin tərkib hissəsi olan ocaqlar tapılmışdı. Sakinlər xırda daş alətləri, o cümlədən balta, sümükdən biz, hamar gil qablar hazırlayırdılar. Onlar yarımqazma evlərdə yaşayırdılar. Eyni mədəniyyətə mənsub olan Cəlifpurda evləri bişməmiş kərpicdən inşa edirdilər. Qanq çayı vadisində e.ə. II minillikdə yapma üsulu ilə saxsı qab istehsal edirdilər. Sakinlər düyü becərirdilər. Burada daha qədim *təsərrüfat formaları – ovçuluq, balıqçılıq və yığma öz varlığını saxlayırdı*. Kalibanqan yaşayış məntəqəsinin arxeoloji tədqiqi daş alətlər və mis əşyalar ortaya çıxarmışdı. Əqiq və xalsedon<sup>1</sup> kimi qiymətli daşlardan istifadə edirdilər. Bəzək əşyalarından muncuq və bilərziyi əqiq, balıqqulağı, mis və bişirilmiş gildən düzəldirdilər. Təsərrüfatda təsvirli qab-qacaqlar işlədirdilər. Təsvirlər çoxrəngli olmaqla həndəsi cizgilərdən, bitki, balıq, buynuzlu iri heyvanlardan ibarət idilər. Təsvir və naxışlar qara boya ilə qırmızı qab üzünə, yaxud çoxrəngli qab üzünə çəkilirdi. Xeyli öküz heykəlcikləri tapılmışdı. Bununla yanaşı, gil araba nümunələri aşkar edilmişdir. Yəqin ki, arabalara öküz qoşurmuşlar. Heyvanlardan nəqliyyatda qoşqu qüvvəsi kimi istifadə edirdilər. İqtisadiyyatın inkişafı qədim Hindistan cəmiyyətinin nisbətən yüksək mədəniyyət mərhələsinə qədəm qoymasına şərait yaratdı.

Şərqi Hindistanda Qanq çayı vadisində e.ə. III-II minillikdə dairəvi evlərdə yaşayırdılar. Evlər gil palçıqdan tikilirdi.

Qab-qacaq qırmızı, boz və qara rəngə çalırdı. Dulus dəzgahı tətbiq olunurdu. Alətlər daş, sümük və heyvan buynuzundan hazırlanırdı. Müxtəlif bəzək əşyaları və fiqurlar düzəldirdilər. Hindistanın cənubunda neolit dövründə əhali əkinçilik və maldarlıqla məşğul olurdu. Evlər dairəvi tikilirdi, bəzən dirək qoyulurdu. Dirəkli düzbucaq evlər də tikirdilər. Qab-qacaq naxışlı və naxışsız istehsal olunurdu. Bəzi hallarda boz rəngə çalırdı. Qablar əl ilə düzəldilirdi. Hindistanın müxtəlif hissələrində neolit mədəniyyəti qeyri-bərabər inkişaf etmişdi. Neolit mədəniyyəti nisbətən erkən Hind vadisi və ona yaxın ərazidə yayılmışdı.

Eneolit dövrü mədəniyyəti (e.ə. V-IV minilliklər) əsasən Hind vadisində müəyyən edilmişdi. Düzbucaq evlərin tikilişi davam etdirilirdi. Əkinçilik təsərrüfatında yeni bitki növü becərilir, pambıq əkininin başlanğıcı qoyulurdu. Naxışlı qablar da istehsal olunurdu. *Dulus dəzgahı* artıq geniş tətbiq olunurdu. Qablar xüsusi *dulus*

<sup>1</sup> Kvars növünə aid qiymətli daş

kürələrində bişirilirdi. Misdən alet və əşyalar hazırlanırdı. Hind vadisində eneolit dövründə Harappa və Mohenco-Daro şəhər mədəniyyətinin meydana gəlməsinə şərait yaranmışdı. Hindistanın eneolit mədəniyyətinin mənşəyi barədə də müxtəlif fərziyyələr mövcud olmuşdur. Onun mənşəyini şumerlər və hind-ariylərlə bağlayırdılar. Lakin eneolit mədəniyyətinin əvvəlki hind mədəniyyətinin ardıcıl inkişafını təşkil etməsi arxeoloji materiallar əsasında təsdiq olunur. Bu hal eyni zamanda qədim hind əkinçi-maldar tayfalarının Ön və Orta Asiya əhalisi ilə iqtisadi və etnik əlaqələrini inkar etmir.

**Ən qədim Çin** mədəniyyəti Xuanxe çayı vadisində meydana gəlmişdir. Neolit dövründə burada əkinçi-maldar tayfalar yaşayırdı. Tayfalar oturaq həyat sürürdülər. Neolit e.ə. VI-IV minillikləri əhatə etmişdir. Xuanxe çayı vadisində və yaxınlığında sakinlər komalarda yaşayırdılar. Komalar dairəvi və dördbucaq şəkildə tikilirdi. Divarlar gil və saman qarışığı palçıqla suvanırdı. Komalar yarıya qədər çuxura salınırdı. Evin orta hissəsində ocaq qalayırdılar. Otaqlar kiçik tutumlu olmuşdur. Mərasim və yığıncaqlar xüsusi böyük tutumlu otaqlarda keçirilirdi. Qazıntılar zamanı 125 kv.m. sahəni tutan ev aşkar edilmişdi.

Neolit sakinləri daşdan bıçaq, dəndaşı, balta hazırlayırdılar. Alet hazırlanmasında sümükdən də istifadə edirdilər. Dəvə gözündən ox və nizə ucları düzəldirdilər. Saxsı qab istehsalı geniş yayılmışdı. Qablar müxtəlif şəkildə hazırlanırdı. Kasa və cam, şişoturacaqlı boğazı dar və üçayaqlı qablar istehsal olunurdu. Qablar qırmızı, sarımtıl, açıq-qırmızı rənglərdə bişirilirdi, bəzən hündəsi təsvirlərlə bəzədilirdi. Bir sıra hallarda naxışlar boya ilə çiy qablara vurulurdu, sonra isə qablar bişirilirdi. Darı taxıl növünün becərilməsi geniş yayılmışdı. Taxılı xüsusi quyularda saxlayırdılar. Ev heyvanları donuz və itdən ibarət idi.

E.ə. IV minilliyin birinci yarısında Banpo yaşayış məskənində əkinçi-maldar əhali təmsil olunmuşdu. Burada gövdəli binalar inşa edilirdi, evin iç divarına gil-saman qarışığı palçıqdan suvaq çəkilirdi. Evlər dairəvi və düzbucaq tikilirdi. Təsərrüfat quyuları evin yanında qazılırdı. Gil qablar müxtəlif idi. Əsasən yastıdibli qablar hazırlayırdılar. Qablara hündəsi naxışlar, quş və heyvan təsvirləri vururdular. Üçayaqlı qab istehsal edirdilər. Gil qabları ikipilləli kürələrdə bişirirdilər. Saxsı qablar qırmızı və boz rəngə boyanırdılar. Açıq rəng



qablar da istehsal olunurdu. Daş alətlər əsasən cilalanırdılar. Balta, kərki, çəkiç, iskənə, toppuz kimi alətlər bu qəbildəndir. Daş və sümük ox ucları düzəldirdilər. Yaşayış məskənindən sümükdən hazırlanmış xeyli iynə, muncuq, biləzik tapılmışdır. Yun əyirmə və toxuma sənəti meydana gəlmişdi. Ölüləri qəbiristanlıqda dəfn edirdilər. Uşaqları böyük küplərdə yaşayış məskənində basdırırdılar. Meyiti düz uzadılmış vəziyyətdə dəfn edirdilər.

Eneolit dövrü (e.ə. IV-III minilliklər) istehsalın dəyişməsi və təkmilləşməsi ilə fərqlənirdi. Qab-qacaq artıq biri digərinə keçən müxtəlif rənglərdə hazırlanırdı. Boz və qara rəngli qab istehsalı daha da genişlənmişdi. Qabları əl ilə yox, dulus dəzgahında hazırlayırdılar. Qabbişirmə texnologiyası təkmilləşmişdi. Dəfn mərasimi dəyişilirdi. Meyit torpaq qəbirlərdə dəfn edilir, yanına qab-qacaq qoyulurdu. Ev heyvanlarına iri və xırda buynuzlular əlavə olunmuşdu.

Xuanxe çayı vadisində e.ə. IV minillik – III minilliyin birinci yarısında Yanşao mədəniyyəti təmsil olunmuşdu. Bu mədəniyyətə bəzəkli və təsvirli qab-qacaq məmulatı səciyyəvi idi. Üçayaqlı qablar geniş istehsal olunurdu. Banpo və Yanşao sakinlərinin antropoloji görkəmi monqol tipinə aid imiş. Ev heyvanlarından it və donuz saxlayırdılar. Sonrakı Luşan mədəniyyəti dövründə boz və qara hamar saxsı qablar, o cümlədən üçayaq qab-qacaq, uzunboğaz güldən yayılmışdı. Luşan mədəniyyətinə mənsub ərazidə sürətlə fırlanan dulus dəzgahı vasitəsilə saxsı qablar istehsal edirdilər. Təsviri qab istehsalı azalmışdı.

Dulusçuluq xüsusi peşə sahəsinə çevrilmişdi. Əkin sahələri genişlənirdi. Taxılı daşdan və balıqqulağından düzəldilmiş oraqla biçirdilər. Artıq buynuzlu iri və xırda heyvanlar əhliləşdirilmişdi. Ətrafına sədd çəkilmiş yaşayış məskənləri meydana gəlirdi. Bu, xarici basqınlardan qorunmaq məqsədilə edilirdi.

Ən qədim Şərqi ölkələrində neolit və eneolit oxşar və müəyyən fərqləndirici əlamətlərlə inkişaf edirdi. Lakin bu ölkələrin hamısını bir ümumi cəhət birləşdirirdi. Bu da ən qədim Şərqi ölkələrinin ibtidai-icma quruluşundan sinifli cəmiyyətə doğru inkişafından ibarət olmuşdur. Qədim Şərqi bir sıra ölkələrində artıq eneolit və tunc dövrlərində sinifli cəmiyyət və dövlət yaranmışdı. Qədim Şərqi tarixi məhz bu dövlətlərin meydana gəlməsini, inkişafı və tənəzzülünü şərh edəcəkdir.



## 5. QƏDİM ŞƏRQİN ÖYRƏNİLMƏSİ TARİXİ

Qədim Şər q hələ qədim yunan yazıçıların diqqətini cəlb etmişdir. Lakin nə o zaman, nə də orta əsrlərdə qədim Şər q tarixi yığcam şəkildə tədqiq olunmadı və oluna da bilməzdi. XIX əsrdə elmin inkişafı ilə əlaqədar olaraq qədim Şər q əsətlərinə maraq sürətlə artmağa başladı. Bu da qədim Şər q yazılı ədəbiyyat və maddi mədəniyyət abidələrinin aşkar edilməsi, bununla əlaqədar olaraq öyrənilməsi ilə bağlı idi. XIX əsrin ikinci yarısında qədim Şər qin müxtəlif ölkələrinə və məsələlərinə dair əsərlər yazılmağa başladı.

Lakin qədim Şər qə həsr olunmuş ilk əsərlərdə əsasən elmdən uzaq olan, əfsanəvi hadisələrə xeyli yer verirdilər. Bu da aydındır. İlk müəlliflərin əsərləri antik tarixçilərin, Tövrətin və Avropa səyahələrinin əfsanəvi və qeyri-dəqiq məlumatları ilə dolu idi. Bu məlumatlara tənqidi yanaşılmırdı.

XIX əsrdə məşhur filosof Hegelin qədim Şər qə həsr olunmuş “Şər q aləmi” nəşr olunmuşdu. Hegel də öz əsərini mənbələr əsasında yazmışdı. O, ilk dəfə qədim Şər q tarixini və mədəniyyətini yığcam halda vermək cəhdi göstərmişdi, lakin onun əsərində qədim Şər q mədəniyyəti təhrif olunmuş və əfsanəvi hadisələrə geniş yer verilmişdi. Eyni sözləri F.Lenormanın qədim Şər q tarixinə həsr olunmuş əsəri haqqında da demək olar. Onun əsəri əfsanəsi hadisələrlə doludur.

Qədim Şər q tarixinə aid ciddi əsərlərdən biri ilk dəfə XIX əsrin sonunda fransız alimi Q.Maspero tərəfindən yazılmışdı. Bu dövrdə artıq qədim mixi yazılar və heroqliflər oxunmuş və mənası elm üçün açılmışdı. Arxeoloji qazıntılar bir çox qədim Şər q mədəniyyətini aşkar etmişdi. Qədim Şər q tarixinə aid ümumiləşdirici əsərlərin yazılması üçün şərait yaranmışdı.

Əsərdə qədim Şər q tarixi ümumdünya tarixinin bütöv bir hissəsi kimi şərh olunmuşdur. Q.Maspero dövrünün məlum olan mənbələrindən geniş istifadə etmişdi. Q.Maspero əslində misirşünas idi. Buna görə də qədim Şər q xalqlarının həyatına həsr elədiyi kitabda Misir tarixi daha müfəssəl işıqlandırılmışdı. Q.Masperonun “Klassik Şər q xalqlarının qədim tarixi” əsərində siyasi məsələlərlə yanaşı, qədim Şər q xalqlarının dil və mədəniyyətinə, eləcə də siyasi tarixinə diqqət yetirilmişdi. Lakin onun əsərində müəyyən nöqsanlar vardır.

XVIII-XIX əsr elmi Şərq ölkələrinə minilliklər boyu dəyişilməyən və inkişaf etməyən cəmiyyət kimi baxırdı. Q.Maspero da mövcud olan nəzəriyyənin təsiri altına düşərək qədim Şərq xalqlarının iqtisadiyyatını və ictimai münasibətlərini dəyişilməz şəkildə şərh etmişdi. Onun fikrincə, qədim və ona müasir Şərq arasında heç bir iqtisadi və ictimai fərq olmamış, Şərq, ümumiyyətlə, dəyişilməz qalmışdır. Beləliklə, o, Şərqdə tarixi inkişafı inkar edirdi.

XIX əsrin sonunda (1895) Eduard Meyer "Qədim tarix" əsərini yazmışdı. Bu əsərdə qədim Şərq tarixi də müəyyən yer tuturdu. Əsərdə tarix elminin nailiyyətləri tam surətdə nəzərə alınmışdı. E.Meyerin əsəri qədim Şərq xalqlarının tarixini müfəssəl işıqlandırır. Lakin əsərdə qədim dünya tarixinin nəzəri məsələləri idealist baxımdan şərh edilirdi.

Qədim Şərq tarixinə dair ümumiləşdirici əsərlərdən biri rus şərqşünası B.A.Turayev tərəfindən yaradılmışdır. B.A.Turayevin "Qədim Şərq tarixi"nin həm mövzusu, həm də xronoloji çərçivəsi əvvəlki ümumiləşdirici işlərə nisbətən daha genişdir. Əsərə Van (Urartu) dövləti və digər ölkələrin tarixi əlavə olunmuşdu. Hadisələr son ellinizm dövrünə qədər şərh edilmişdir. Lakin B.A.Turayev də XIX əsr burjua tarix elminə səciyyəvi olan səhvləri təkrar etməyə məcbur olmuşdu. Onun əsərlərində ictimai-iqtisadi münasibətlərə yer verilməmişdir. Panbabilonizm nəzəriyyəsinə mənfi münasibət göstərən B.A.Turayev, E.Meyerin dövriyyə inkişafı nəzəriyyəsi haqqında heç bir mülahizə irəli sürməmişdir. Eyni zamanda müvafiq cəmiyyətin inkişafını işğalçılıq müharibələri, tarixi şəxsiyyətlərin fəalliyəti, əhalinin yerdəyişməsi (miqrasiya) ilə sıx surətdə bağlamışdır.

XIX-XX əsrlərdə qədim Şərq tarixi əslində birtərəfli öyrənilirdi, bilavasitə xalqların tarixi, ictimai-iqtisadi münasibətlərin öyrənilməsi diqqəti cəlb etmirdi. Çox zaman bu, müvafiq qaynaqların olmamasından irəli gəlirdi.

Oktyabr inqilabından sonra sovet tarix elmi marksizm-leninizm metodologiyasını əsas götürdü. 30-cu illərdə qədim Şərq cəmiyyətinin ictimai-iqtisadi xüsusiyyətinə həsr olunmuş elmi mübahisə başlandı. Həmin mübahisələr qədim Şərqin ictimai-iqtisadi münasibətlərinin tədqiqini genişləndirdi.

Gənc sovet tarix elmi qədim Şərqə feodal cəmiyyəti kimi baxırdı. Qədim Şərqdə feodalizm quruluşunun olması nəzəriyyəsi tarixi

materializmin ictimai-iqtisadi formasıyalar təliminə uyğun gəlmirdi. Belə bir  raitd  1934-c  ildə V.V.Struvenin “Qədim  erq tarixinin qısa kursu” çap edildi. Bu dərsliyin əsasını müəllifin ali məktəbdə oxuduęu mühazirələr təşkil etmişdi. O, bir çox qədim dilləri bilməklə yanaşı, müəllimlik və elmi-tədqiqat iř təcrübəsinə malik idi. Bu ilk qısa dərslikdə Babilistan, Misir, Assuriya, İran, Finikiya v  Fələstin tarixi  erh olunmuş, giriş hissəsində isə qədim  erqin quldarlıq ictimai-iqtisadi formasiya mərhələsində olmasını söyləmişdi. Bu müddəa 1937-ci ildə onun çapdan  ıxmıř yeni dərsliyində də  z əksini tapmıřdı. Nisbətən dolęun yazılmıř həmin dərslik İkiçayarası (Babilistan, Assuriya, Kassi sülaləsi), Elam, Het, Finikiya, İsrail, Y huda, İran, Midiya v  Urartu tarixini əhatə edirdi. Hindistan v   in tarixi az tədqiq olunduęundan dərsliyə d řm mişdi.

1941-ci ildə akad.V.V.Struvenin sonuncu “Qədim  erq tarixi” dərsliyi çap olundu. Hindistan v   in tarixi qədim  erq üzrə  m ml şdirici əsərlərə daxil edildi. Yazılı mənbələrdən v  mövcud ədəbiyyatdan ətraflı istifadə edən V.V.Struve ilk dəfə ictimai-iqtisadi münasibətlərə əsərdə geniş yer verdi. Burada maddi nemətləri yaradan qədim  erq xalqlarının tarixi müvafiq  ekild   z əksini tapdı. Kitabın əsas ictimai-iqtisadi müddəası ondan ibarətdir ki, qədim  erqd  quldarlıq cəmiyyəti olmuşdu.

1948-ci ildə V.İ.Avdıyevin “Qədim  erq tarixi” dərsliyi n řr edildi. Qədim  erq üzrə tarix elminin nailiyyətləri və ilk mənbələrin məlumatı kitabda  z geniş əksini tapdı. Onun dərsliyi bir çox xalqlarının dilinə, eləcə də xarici dillərə tərcümə olunmuşdu v  Dövlət mükafatına layiq g r lm şdi. Lakin əsərin  c nc  n řri qədim  erq tarixi üzrə əldə edilən son nailiyyətləri nəzərə almamıř, tarix elminin 50-ci illərdəki səviyyəsindən y ks y  qalxmamıřdı. 40-cı illərin sonunda M.Yerevanski ilk dəfə Azərbaycan dilində “Qədim  erq” dərs vəsaitini çap etdirdi. Bu, qədim  erq tarixinin tədrisi sahəsində xeyli müsbət rol oynadı.

Böyük Vətən müharibəsindən sonra qədim  erq tarixi elmi baxımdan daha geniş tədqiq olunmaęa bařlandı. Alimlər qədim  erq tarixinin müxtəlif mühüm problemləri üzərində səmərəli iř aparmıřlar. Ayrı-ayrı ölkələr, məsələn, Misir,  umer, Assuriya, Babilistan, Elam, Urartu, Het dövləti, Midiya,  h m ni dövləti, Hindistan,  in



və s. üzrə monoqrafik əsərlər yaradılmışdır. 1970-ci ildə D.Q.Reder və E.A.Çerkasovanın pedaqoji institutlar üçün nəzərdə tutulmuş qısa “Qədim dünya tarixi” (I hiss) dərs vəsaiti məhz bu yeni istiqaməti əks edən ilk əsərlərdən biridir. Elmin son nailiyyətləri burada yığcam şəkildə öz əksini tapmışdır.

1979-cu ildə V.İ.Kuzişşinin redaktəsi altında “Qədim Şərq tarixi” dərsliyi çap edildi və 1988-ci ildə onun yeni nəşri çıxdı. Qədim Şərq tarixi elminin son nailiyyətləri bu kitabda öz əksini tapdı. Əvvəlki dərsliklərdən fərqli olaraq bu kitab müxtəlif qədim Şərq ölkələri tarixi üzrə ixtisaslaşmış müəlliflər kollektivi tərəfindən yazılmışdır. Onların əksəriyyəti ali məktəb pedaqoji təcrübəsinə malik alimlərdən ibarətdir. Qədim Şərq cəmiyyətləri və dövlətlərinin ən mühüm inkişaf xətləri kitabda şərh olunmuşdur. Dərsliyin fərqləndirici cəhəti ondan ibarətdir ki, burada ilk dəfə Kiçik Asiya (Anadolu), Ərəbistan yarımadası, Orta Asiya, Ön Qafqaz, Uzaq Şərq ölkələri tarixi həmçinin şərh edilmişdi. Eyni zamanda, etnik və dil məsələlərinə diqqət yetirilmişdi. Kitabda qədim Şərq quldarlıq cəmiyyəti kimi xarakterizə olunmuşdur. Kitabda qədim Şərq cəmiyyəti tarixinin dövrləşdirilməsi üç mərhələyə bölünmüşdür. Birinci mərhələ e.ə. IV minilliyin sonu – III minilliyi əhatə edir. Bu zaman Misir, Şumer və Hindistanda quldarlıq cəmiyyətinin yüksək inkişaf etmiş mərkəzləri meydana gəlmişdi. İkinci mərhələ e.ə. II minillik – I minilliyin əvvəlini əhatə edir. Bu mərhələdə qədim Şərq cəmiyyətlərində ictimai-iqtisadi münasibətlər daha da inkişaf etmiş, yeni quldar dövlətləri yaranmışdı. Üçüncü mərhələ e.ə. I minilliyin ortası – eramızın I minilliyin ortasını əks edir. Bu, qədim Şərq quldarlıq cəmiyyətlərinin son dövrünü təşkil edirdi. Bundan sonra feodalizm ictimai-iqtisadi forması başlanırdı.

Qədim Şərq tarixinin tədrisi və öyrənilməsi üçün üçcildlik qədim dünya tarixinin böyük əhəmiyyəti vardır. Kitab üç ad altında nəşr edilmişdi: “Ən qədim dövr”, “Qədim cəmiyyətlərin çiçəklənməsi” və “Qədim cəmiyyətlərin tənəzzülü”. Üçcildlik əsər müvafiq surətdə İ.M.Dyakonov, V.D.Neronova, İ.V.Svinseskayanın redaktəsi altında 1982-ci ildə çap olunmuşdur. Kitablarda qədim Şərq cəmiyyəti tarixinin siyasi, iqtisadi, sosial, mədəni, etnolinqvistik məsələləri şərh edilmişdir. Kitab ayrı-ayrı mühazirələr şəklində tərtib olunmuşdur. Hər mühazirə müəyyən bir problemi işıqlandırır. Lakin qədim Şərq



tarixinin problem və nəzəri məsələləri eyni baxımdan izah olunmamışdır. Çünki hər mühazirənin müəllifi qoyulan problemə öz münasibətini bildirmiş və buna uyğun onu təhlil etmişdir. Bu üçcildlikdən dərs vəsaiti kimi istifadə oluna bilər. Burada Şərqi tarixi elminin son nailiyyətləri nəzərə alınmış, zəngin faktiki material verilmişdir. Qədim Şərqi quldarlıq cəmiyyəti kimi qəbul edilmişdir. Burada da qədim cəmiyyətin tarixi üç mərhələyə bölünmüşdür. Kitabdakı dövrləşdirməyə görə, birinci mərhələ e.ə. IV minilliyin sonu – II minilliyin sonunu, ikinci mərhələ e.ə. II minilliyin sonu – I minilliyi, üçüncü mərhələ eramızın I minilliyinin birinci yarısını əhatə edir. Bu baxıma görə, əvvəlki mərhələdə sinifli cəmiyyət və dövlət əmələ gəlmiş, sonra quldarlıq münasibətlərinin yüksək inkişafı başlamış və nəhayət, qədim cəmiyyətlər tənəzzülə uğramış, feodalizmə məxsus əlamətlər meydana gəlmişdir. Tədris zamanı başqa, daha aydın dövrləşdirmənin verilməsi məqsədəuyğun olardı. Kitabda bir sıra problemlərin ehtimalı həlli qeyd edilmir, bəzi qədim ölkələrin tarixi xeyli qısa, yaxud heç şərh olunmamışdır, bir sıra etnik və dil problemlərinə münasibətlə heç cür şərikləşmək olmur. Diqqətli oxucu özü bunları ayırd edə bilər.

İ.M.Dyakonovun redaktəsi ilə 1983-cü ildə çapdan çıxmış “Qədim Şərqi tarixi”nin akademik nəşrinin (iki hissədə) birinci hissəsi ən qədim sinifli sivilizasiyanın ilkin ocaqları tarixinə həsr olunmuşdur. Burada paleolitdən (daş dövrü) eneolitə (daş-mis dövrü) qədərki dövrdə mənimsəmə təsərrüfatından istehsal təsərrüfatına keçid, əkinçi-maldar təsərrüfatının meydana gəlməsi, əkinçilik mədəniyyətinin yaranması, ictimai əmək bölgülərinin baş verməsi, sənətkarlığın fərdiləşməsi İkiçayarası və ona yaxın ərazi materialları əsasında şərh edilmişdir. Erkən İkiçayarası və Elam quldarlıq cəmiyyəti tarixi müvafiq tədqiqatların elmi nəticəsinə uyğun olaraq işıqlandırılmışdır.

Əsərin ikinci hissəsi isə M.Q.Bonqard-Levinin redaktəsi altında çapdan buraxılmışdır. Kitab Ön Asiya və Şimali Afrikanın qədim tarixinə həsr olunmuşdur. Burada erkən Assur, Het, Suriya, Fələstin, Finikiya və Misirin siyasi, ictimai-iqtisadi və mədəni tarixi öz şərhini tapmışdır.

## 6. QƏDİM ŞƏRQ CƏMİYYƏTİNİN İCTİMAİ-İQTİSADI XÜSUSİYYƏTLƏRİ

XIX əsrdə qədim Şərqlə tarixinə maraqla daha da artmağa başlayır. Qədim Şərqlə tarixinə, mədəniyyətinə dair elmi əsərlər yaradılır. Lakin faktik materialın azlığı və ümumiyyətlə, Qərblə tarixşünaslığının məhdudluğu qədim Şərqlə cəmiyyətinin ictimai-İqtisadi xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirməyə imkan vermirdi.

Alman tarixçisi, "Qədim dünya tarixi" əsərinin müəllifi E.Meyer tarixin qanunauyğun inkişaf prosesini inkar edən "dövriyyə" nəzəriyyəsinin banisi kimi məşhurdur. Həmin nəzəriyyəyə görə, guya insan cəmiyyəti bir neçə qapalı inkişaf dövrü keçmişdir. Bu inkişaf dövrləri biri digərindən fərqlənir, yeni biri digərini təkrar edir. Guya qədim dünya bir inkişaf dövriyyəsi keçir, sonrakı dövrdə inkişaf eyni səviyyədə yenidən təkrar olunur, yeni dövrdə də həmin qapalı inkişaf dövriyyəsi təkrar davam edir. Əslində E.Meyerin nəzəriyyəsi cəmiyyətin qanunauyğun ictimai-İqtisadi inkişafını inkar edir, cəmiyyətdə baş verən köklü mütərəqqi inkişafı dəyişilməz dövriyyəyə bölürdü. Onun fikrincə, qədim Şərqlə, qədim Qərblə, orta əsr və yeni dövr Avropası eyni inkişaf səviyyəli müxtəlif dövriyyələr keçirmişdir. Guya qədim Şərqlə feodalizm, Qərbdə (Yunanıstan və Romada) isə kapitalizm quruluşu mövcud olmuşdur və bu vəziyyət yeni dövrə qədər davam etməkdədir.

E.Meyer qədim Şərqlə xalqlarını irqi mənsubiyyətlərinə görə birini digərindən ayıraraq onların inkişafına Hind-Avropa tayfalarının böyük təsir göstərdiyini qeyd edirdi. E.Meyerin ictimai və İqtisadi münasibətlərin qanunauyğun inkişafını inkar edən nəzəriyyəsi əslində XIX əsrin ortalarında meydana gəlmiş marksizmin elmi sosializm təliminə qarşı yönəldilmişdi. E.Meyerin nəzəriyyəsi rus tarixçisi İ.M.Rostovsevin elmi yaradıcılığına müəyyən təsir göstərmişdi. Kapitalizm sistemini əbədi kateqoriya hesab edən İ.M.Rostovsev qədim Şərqlə, E.Meyer kimi, feodalizm yox, antik dünya aləminə nisbətən inkişaf etmiş kapitalizm cəmiyyəti görürdü. O, qədim dövr üçün qul və quldar əvəzinə, proletariat və burjua məfhumlarını işlədirdi. Kapitalizm və quldarlıq cəmiyyətlərində mövcud olan əməyin istismar formaları arasındakı fərqi inkar edirdi.

XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində yaşamış alman alimi Karl Büxer "Xalqlə təsərrüfatının yaranması" əsərində tarixin dövrləşdi-

rilməsini iqtisadi amillər əsasında təqdim edirdi. O, cəmiyyətin inkişaf tarixini üç mərhələyə bölmüşdü: birinci – ev təsərrüfatı; ikinci – şəhər təsərrüfatı; üçüncü – xalq təsərrüfatı.

K.Büxerə görə, ev təsərrüfatı natural xüsusiyyət daşıyırdı, orada inkişaf olmamışdı. Onun bölgüsünə görə, “Ev təsərrüfatı” mərhələsi ibtidai-icma quruluşu və feodalizm dövrünü əks etdirməli idi. Beləliklə, K.Büxer “təsərrüfat mərhələləri” nəzəriyyəsilə marksizmin ictimai-iqtisadi formasiyalar təliminin əleyhinə çıxırdı. K.Büxerin nəzəriyyəsi tarixin dövrləşdirilməsini, cəmiyyətin ictimai-iqtisadi inkişafını texnikanın səviyyəsi ilə müəyyənləşdirirdi.

XIX əsr və XX əsrin əvvəlində yaşamış fransız alimi Emil Levassor tarixi prosesin ictimai-iqtisadi formasiyalar üzrə bölünməsinə inkar edirdi. Bununla o, gələcəkdə sosializm cəmiyyətinin müəyyən tarixi inkişaf mərhələsini təşkil edəcəyini şübhə altına alırdı.

Bu nəzəriyyələr marksizmin kəşf etdiyi tarixi materializmə və onun ictimai-iqtisadi formasiyalar müddəasına qarşı onu inkar etməklə, kapitalizmi ən yüksək inkişaf mərhələsi kimi qələmə vermişdi.

XX əsrin əvvəllərində qədim dünya tarixinin inkişafını eyni mövqedən işıqlandıranlardan biri də Maks Veber idi. O, “Qədim dünyanın aqrar tarixi” əsərində nəinki qədim Şərq, eləcə də antik ölkələri feodal cəmiyyəti kimi qələmə verir, bununla da quldarlıq ictimai-iqtisadi münasibətlərinin varlığını inkar edirdi. M.Veberin fikrincə, Şərqlin ictimai həyatına din, yəni ideoloji üstqurum böyük təsir göstərmişdi. Bütün cəmiyyətlər guya ideoloji üstqurumun təsiri altında inkişaf edirdi. M.Veber cəmiyyətin inkişafında iqtisadi amilin əhəmiyyətini azaldırdı. Onun “ideal-məntiqi tiplər” nəzəriyyəsi müxtəlif amilləri cəmləşdirir və cəmiyyətin inkişafında iştirak edən əsas amili – iqtisadiyyatı görmürdü. İctimai hadisələri təsadüf mövqeyindən izah edən M.Veberə görə, dünya dərkedilməzdir. Onun “modelinə” əsasən qədim dünya quldarlıq ictimai-iqtisadi formasiyasını yox, feodalizm formasiyasını keçmişdir.

İngilis tarixçisi A.Toynbi mədəniyyətə əsaslanan nəzəriyyə irəli atmışdı. Bu nəzəriyyəyə görə, müasir dövrə qədər vahid bəşəriyyət tarixi olmamışdır, cəmiyyət tarixi ancaq bizim zamanəmizdən başlayır. A.Toynbi tarixi 21 mədəniyyətə bölərək, onlar arasında

heç bir əlaqə olmadığını qeyd edərək göstərir ki, tarixi inkişafı əks etdirən mədəniyyət təvəllüd, dirçəlmə, dönüş, dağılma və məhv olma mərhələlərini keçir. Cəmiyyətin inkişafı guya Allahın çağırışı ilə yaradıcı azlıq tərəfindən həyata keçirilir, yaradıcılıq fəaliyyəti olmayan çoxluq isə onun ardınca gedir. Beləliklə, tarixi hadisələrin gedişində yaradıcı şəxsiyyətlərin fəaliyyətinə üstünlük verirdi. A.Toynbi müasir dövrdə beş mədəniyyətin – Uzaq Şərq, hind, pravoslav dini, islam dini və Qərb mədəniyyətlərinin mövcud olduğunu qeyd edir; onun fikrincə, birinci dörd mədəniyyət məhv olmaqdadır, Qərb mədəniyyəti isə çiçəklənmə mərhələsinə qədəm qoymuşdur. A.Toynbinin mədəniyyət üzrə bəşəriyyət tarixini dövrləşdirməsi qeyri-iqtisadi amillərə əsaslanmaqla faktiki materialı nəzərə almır. Bu nəzəriyyə Şərq xalqlarının yaradıcı inkişafa qadir olmasını təkzib edən qeyri-sağlam fikirlərə əsaslanır.

Tarixi prosesi inkar edən və qanunauyğun inkişafı süni amillər üzərində quranlardan biri də müasir Qərb alimi Rostoudur. “Qeyri-kommunist manifesti” (1960) əsərinin müəllifi Rostou texnikanın inkişafına əsaslanaraq, bəşəriyyət tarixini beş mərhələyə bölür:

1. Aqrar cəmiyyət. Burada inkişaf yoxdur. Bu mərhələyə ibtidai-icma, quldarlıq, feodalizm cəmiyyətləri və zəif inkişaf etmiş müasir ölkələr daxildir;
2. Keçici cəmiyyət (XVIII əsrin ortası – XIX əsr);
3. Təkan və ya sənaye inqilabı mərhələsi (XVIII-XX əsrlər);
4. İqtisadi yetişmə mərhələsi (XIX-XX əsrlər);
5. Yüksək kütləvi mənimsəmə mərhələsi (müasir dövr).

Bu bölgü süni olmaqla yanaşı cəmiyyətin formasıyalar üzrə ictimai-iqtisadi inkişafını inkar edir.

Qədim Şərq cəmiyyəti barədə konsepsiyaların ilkin tənqidi V.V.Struvenin qısa dərslində əks olunmuşdu. Məlum olduğu kimi, Hegel ümumdünya tarixi prosesini dini amillər əsasında izah edirdi.

V.V.Struve yazırdı ki, Hegelə görə, dünyəvi, mütləq ruh mövcud olmuşdur, bu ruh şərqdən qərbə doğru hərəkət edirmiş, qədəm qoyduğu cəmiyyət çiçəklənirmiş, tərk etdiyi cəmiyyət isə məhv olmuş. Guya məhz ruhun şərqdən qərbə keçməsi nəticəsində qədim Çin, Hindistan, Babilistan, Assuriya, Yunanıstan, Roma məhv olmuş, Qərb isə ona müasir olan alman cəmiyyətinin simasında çiçəklənmə



dövrünə qədəm qoymuşdu. Eyni zamanda, Hegel xalqları “tarixi” və “qeyri-tarixi” tiplərə bölmüş, bununla da irqçiliyi yaymışdır. Hegelin konsepsiyası Brüxer və başqalarına təsir göstərmişdi. V.V.Struve qeyd edirdi ki, kapitalizmin inkişafı ilə əlaqədar olaraq Hegelin konsepsiyası öz əhəmiyyətini itirsə də, C.Meyerin “dövriyyə” nəzəriyyəsinin meydana gəlməsinə şərait yaratmışdı. Bununla əlaqədar V.V.Struve yazırdı ki, C.Meyerin “dövriyyə” nəzəriyyə-sindən belə bir nəticə doğur – bəşəriyyət kapitalizm formasıyada ləngiməlidir, çünki bu, insan cəmiyyəti üçün mümkün olan ən yüksək formasıyadır, həm də kapitalizmdən sonra, guya tərəqqi yox, orta əsr təhkimçiliyinə yol açılır. Yazılı sənədlərə və marksizm təliminə əsaslanan V.V.Struve belə nəticəyə gəlmişdi ki, qədim sinifli cəmiyyətdə təhkimçilik (feodalizm) yox, quldarlıq formasıyası olmuşdur.

## **7. QƏDİM ŞƏRQ CƏMIYYƏTİNİN İCTİMAİ-İQTİSADI XÜSUSİYYƏTLƏRİ BARƏDƏ ELMİ MÜBAHİSƏLƏR**

Oktyabr inqilabından sonra tarix elmi qədim Şərqi müxtəlif sahələrini geniş tədqiq etməklə bərabər, onun ictimai-iqtisadi xüsusiyyətinə köhnə nəzərlə baxırdı. Qədim Şərqdə feodalizm cəmiyyətinin mövcud olması tarix elmində müəyyən mövqə tuturdu.

1925-1935-ci illərdə baş vermiş elmi mübahisə qədim, eləcə də müasir Şərqi ictimai-iqtisadi inkişafına həsr edilmişdi. Mübahisə zamanı iki istiqamət yaranmışdı. Bir qrup alim qədim Şərqdə feodal istehsal üsulunun mövcudluğunu sübut etməyə çalışırdı. Digər qrup – qədim (eləcə də müasir) Şərqdə Asiya istehsal üsulunun olduğunu təkid edirdi. Mübahisənin ilk mərhələsində ancaq antik ölkələrdə quldarlığın olması inkar edilmirdi.

Qədim Şərqi ictimai-iqtisadi quruluşuna həsr olunmuş elmi mübahisə Asiya istehsal üsulunun mahiyyəti haqqında, onun Şərqdə mövcud olması barədə inandırıcı dəlillər gətirə bilmədi. Asiya istehsal üsulu anlayışı tərəfdarlarının sayı getdikcə azaldı. Mübahisə iştirakçılarının əksəriyyətinin fikrincə, Şərqdə qədim, orta əsr və yeni dövrlərdə ancaq feodal ictimai-iqtisadi münasibətləri mövcud olmuşdur. Lakin bu konsepsiya da Şərq ölkələrinin həqiqi inkişaf mərhələsini aydınlaşdırmırdı.

1933-cü ildə V.V.Struve “Qədim Şərq quldarlıq cəmiyyətinin yaranması, inkişafı və süqutu problemi” məqaləsində mənbələrə əsaslanaraq qədim Şumer cəmiyyətinin ictimai-iqtisadi münasibətlərini tədqiq edib quldarlığın burada geniş inkişaf etdiyini göstərdi. Eyni zamanda o, Misirdə köləliyin istehsalatda mühüm rol oynadığını müəyyənləşdirdi. Faktiki materiallar əsasında Qədim Şərqdə quldarlıq ictimai-iqtisadi formasının mövcudluğunu göstərdi. Yeni elmi konsepsiya tədricən, xüsusən Böyük vətən müharibəsindən sonra tarixşünashlıqda *möhkəm mövqe tutdu*.

1930-cu illər elmi mübahisəsi Sovet İttifaqında başlanmışdı, lakin xarici elmi-nəzəri mətbuata demək olar ki, keçməmişdi. Qədim Şərğin ictimai-iqtisadi quruluşuna həsr olunmuş 60-cı illər elmi mübahisəsi isə əsasən xarici marksist mətbuatında başlamış və Sovet İttifaqında davam etdirilmişdi. Bu problem təkcə Sovet İttifaqında deyil, eləcə də Fransa, İngiltərə, keçmiş Almaniya Demokratik Respublikası, Macarıstan, Yaponiya, Çexoslovakiya və b. ölkələr mətbuatında müzakirə edilirdi. Bu onu göstərir ki, marksizmlenin *ictimai-iqtisadi formasıylar barədə təliminə artıq şübhə ilə yanaşırdılar*.

Formasiyalar haqqında təlim təkcə nəzəri əhəmiyyətə malik deyildi. Şərqdə kapitalizm quruluşuna qədər mövcud olmuş formasiyalar haqqında problem praktiki əhəmiyyət də kəsb edirdi. Müstəmləkəçilikdən azad olmuş Asiya və Afrika ölkələrinin öz inkişaf yolunu müəyyənləşdirməklə əlaqədar olaraq, bu ölkənin ictimai-iqtisadi münasibətlərinin xüsusiyyətinin öyrənilməsi lazım gəlirdi. Bəzi Qərb alimləri Şərqi inkişaf etməyən aləm kimi qələmə verməklə, Asiya və Afrika xalqlarının müstəqil inkişafına qadir olmadıqlarını sübuta yetirməyə çalışırdılar.

50-ci illərdə *ümumdünya tarixində formasiyaların ardıcıl olaraq dəyişilməsinə şübhə oyadan məqalələr çap olunmağa başladı*. Q.Rünter və Q.Şortun (ADR) fikrincə, qədim Şərq ölkələrində istehsalın əsasını azad kəndli əməyi təşkil edirdi. Ziddiyyət qul və quldarlar arasında yox, torpaq sahibləri və kəndlilər arasında meydana gəlirdi. Köləlik yüksək səviyyəyə qalxmamışdı, müstəqil qul üsyanları olmamışdı. Buna görə qədim Şərq cəmiyyətini quldar cəmiyyət hesab etmək olmaz. Məhz qədim Yunanıstan və Romada quldarlıq istehsal üsulu mövcud olmuşdur.

E.Ş.Velnkof qədim Şərq ölkələrini “Şərq müstəbizmi” (despotizm) adlandıraraq, onu xüsusilə ziddiyyətli sinifli cəmiyyət kimi qələmə verirdi. Burada dövlətin rəhbərliyi altında ictimai suvarma işləri həyata keçirilir, icma üzvləri ağır istismar olunurdu. Onun fikrincə, burada nə ibtidai-icma, nə quldarlıq, nə də feodalizm olmuşdur. O da quldarlıq istehsal üsulunu ancaq Yunanıstan və Romaya tətbiq edirdi.

Tarixçi L.S.Vasilyev Çin mənbələri əsasında belə bir nəticəyə gəlmişdi ki, e.ə. I minilliyin əvvəlində (Çjou dövrü) Çində xüsusi mülkiyyət ünsürləri, siniflər və dövlət təzəcə yaranırdı. Eyni zamanda əhali ağır istismar olunurdu. L.S.Vasilyev Çjou cəmiyyətində quldarlıq yox, Asiya istehsal üsulunun olmasına meyil göstərirdi. Eyni zamanda rus tarixçisi Y.İ.Semyonov qədim Şərqdə feodal-quldar quruluşunun mövcud olduğunu qeyd etmişdi. Bir qrup çex alimi işdiqqəti Asiya tipli cəmiyyətdə quldar və feodal ünsürlərinin olmasına yönəlmişdi. 50-ci illərin sonu – 60-cı illərdə macar alimi F.Tekei Çjou cəmiyyətində Asiya istehsal üsulunun mövcudluğunu irəli sürmüş və belə qənaətə gəlmişdi ki, qədim Şərqdə Asiya istehsal üsuluna əsaslanan formasıya olmuşdur.

60-cı illərin əvvəllərində “Marksizm-Tudey” (İngiltərə) jurnalı öz səhifələrini qədim Şərqin ictimai-iqtisadi münasibətlərinə həsr etmişdi. Müəlliflər qədim Şərqdə quldarlıq formasıyasını inkar edir və Asiya istehsal üsuluna meyil göstərirdilər. İtaliya, Fransa marksist jurnalları (“Rinaşita”, “Pansa”) ictimai-iqtisadi formasıyalara həsr olunmuş məqalələrdə qədim Şərqdə Asiya istehsal üsulunun varlığına üstünlük verirdilər.

Mövzu ilə əlaqədar mübahisənin coğrafi məzmunu da tədricən genişlənirdi. Artıq söhbət tək cə Şərqdən getmirdi. Avropa, Afrika və Kolumba qədərki Amerikada mövcud olmuş istehsal üsulları bu elmi mübahisənin əsas məzmununa çevrilmişdi. Beləliklə, ictimai-iqtisadi formasıyalar haqqında təlim 60-cı illərdə yenidən geniş mübahisəyə səbəb oldu.

1964-cü ildə fransız marksistləri J.Sürə-Kanal və M.Qodelye belə bir müddəa irəli sürdülər ki, Asiya istehsal üsulu ibtidai-icma quruluşundan sinifli cəmiyyətə keçid zamanı bütün xalqların tarixində mövcud olmuşdur. Bu mənada Asiya istehsal üsulu Afrikanın müasir



ölkələrinə, Kolumba qədərki Amerikaya, Yunanıstan və Romaya tətbiq edilirdi. Eyni zamanda Avropanın ictimai-iqtisadi inkişafı qədim Şərqi tipli ölkələrin inkişafından fərqləndirilirdi. Onların fikrincə, ardıcıl formasiya dəyişikliyi ancaq Avropada baş vermişdir. Eyni zamanda M.Qodelyeyə görə, sosializmə qədər yeddi istehsal üsulu mövcud olmuşdur. Məsələn, ibtidai-icma, Asiya, antik, quldarlıq, alman, feodalizm və kapitalizm istehsal üsulları. Lakin M.Qodelye K.Marksın və F.Engelsin əsərlərində rast gələn və müxtəlif ölkələrin xüsusiyyətini nəzərdə tutan ictimai-iqtisadi münasibətləri səhvən universal, yəni ümumdünya tarixi miqyasda mövcud olan istehsal üsulu kimi götürürdü. Bu nöqteyi-nəzərdən antik və Asiya istehsal üsulları quldarlıq formasiyasının müxtəlif variantları kimi qəbul edilə bilərdi.

Qədim Şərqi quldarlıq quruluşunun mövcud olduğunu ilk dəfə hələ 30-cu illərdə əsaslandırın V.V.Struve 1964-cü ildə “Asiya istehsal üsulu anlayışı” adlı məqalə ilə çıxış etdi və həmin üsulu tamamilə rədd etmək əvəzinə, bəzi qədim Şərqi ölkələrində bu üsulun mövcud olduğunu qeyd etdi. Akad. V.V.Struvenin şübhə və tərəddüdü bəzi ölkələr üzrə lazımi dərəcədə yazılı mənbələrin olmasından irəli gəlirdi.

60-cı illərdə qədim Şərqi cəmiyyətinin ictimai-iqtisadi quruluşuna dair elmi mübahisə yeni mərhələyə qədəm qoydu. Qədim Şərqi başqa Avropa, Afrika və Amerikanın kapitalizmə qədərki ictimai-iqtisadi inkişaf mərhələsi geniş müzakirə olunurdu. Müzakirə iştirakçıları ayrı-ayrılıqda K.Marksın, F.Engelsin və V.İ.Leninin əsərlərinə istinad edib bu və ya digər konsepsiyaları əsaslandırır dılar. Elmi mübahisə əsasən ictimai-iqtisadi formasiyalar təlimi ətrafında gedirdi. Beş ictimai-iqtisadi formasiya anlayışı bəzən inkar edilir, üç, yaxud dörd formasiya anlayışı təklif edilirdi. Bəzi mübahisə iştirakçılarına görə, qədim Şərqi, o cümlədən Avropa, Afrika ölkələrində, Kolumba qədərki Amerikada xüsusi formasiya – Asiya istehsal üsulu mövcud olmuşdur. Mübahisənin digər iştirakçılarına görə, qədim Şərqi cəmiyyəti və adı çəkilən ölkələr kapitalizmə qədər ancaq feodalizm ictimai-iqtisadi formasiyasını keçmişlər. Bəziləri qədim Şərqi üçün qarışıq feodalizm-quldarlıq quruluşu təklif edirdilər. Bununla yanaşı, bir qrup alim qədim Şərqi quldarlıq ictimai-iqtisadi inkişaf mərhələsində olduğunu qeyd edirdi.



**Asiya istehsal üsulu.** Bəzi alimlərin fikrincə, Asiya istehsal üsulu bir formasiya kimi sinifsiz cəmiyyətdən sinifli cəmiyyətə keçid zamanı bütün ölkələrdə mövcud olmuşdur. Onlar Asiya istehsal üsulunu digər istehsal üsullarından fərqləndirən cəhətləri aşağıdakı kimi qeyd edirdilər. Bu zaman istehsal vasitələri və torpaq üzərində xüsusi mülkiyyət yox idi, icma torpaq sahibkarlığı mövcud idi. İstismarçı sinif hələ meydana gəlməmişdi. Lakin torpaqdan istifadə edən icmaçılar dövlət və icmadan ayrılmış əyanlar tərəfindən istismar olunurdular. Eyni zamanda belə cəmiyyətdə artıq müstəbid dövlət hakimiyyəti yaranmışdı. Bütün torpaqlar dövlətə məxsus idi. Beləliklə, cəmiyyətdə xüsusi mülkiyyətin olmaması, icma təsərrüfat formasının varlığı, müstəbid dövlət hakimiyyətinin yaranması və torpaqların onun əlində cəmlənməsi Asiya istehsal üsulunu səciyyələndirən cəhətlər kimi qələmə verilirdi. Bununla da Şərqi ölkələrində yeni, ya ən yeni dövrə qədər Asiya istehsal üsulunun davam etdiyini qeyd edirdilər. Halbuki göstərilən cəhətlər Şərqi ölkələrində daim dəyişilməz qalmamışdı.

Mübahisə zamanı Asiya istehsal üsuluna məxsus olan, onu quldarlıq və feodalizmdən fərqləndirən mülkiyyət formaları müəyyənləşdirilməmiş qalmışdı. Halbuki istehsal üçün onun sinfi ictimai-iqtisadi mahiyyəti ayırd edilməli idi.

Asiya istehsal üsulunun yuxarıda göstərilən bəzi əlamətləri əslində ibtidai-icma quruluşunun qalığı kimi qeydə alınabilir. Eyni zamanda qədim Şərqi dövlət heç də bütün torpaqların sahibkarı deyildi. Orada müxtəlif torpaq mülkiyyət formaları mövcud idi və hətta ev icmalarının torpaq üzərində xüsusi mülkiyyəti yaranmışdı.

Asiya istehsal üsuluna birgə icma mülkiyyətinin səciyyəvi olmasını söyləyirdilər. Beləliklə, Asiya istehsal üsulunun mülkiyyət forması ibtidai-icma quruluşunun mülkiyyət formasına oxşadırdı. Lakin icma təsərrüfat forması quldar cəmiyyətdə öz varlığını saxlayırdı, bəzi ölkələrdə isə feodalizm dövründə də mövcud olmuşdur.

Asiya istehsal üsulu tərəfdarları istismarçıların istehsal vasitələri üzərində xüsusi mülkiyyətinin olmasını söyləyirdilər. Guya qədim cəmiyyət iki ictimai sinif – icma və dövlət – simasında cəmlənmişdir. Dövlət icmanı istismar edir və onun əməyinin bəhrəsinin müəyyən hissəsini mənimsəyirdi. Deməli, qədim Şərqi sinfi ziddiyyət dövlətlə

icmaçılar arasında özünü təzahür etdirirmiş. Dövlət ictimai sinif kimi qələmə verilirdi. Lakin dövlət heç bir zaman ictimai sinif olmamışdır. Dövlət cəmiyyəti idarə və xarici basqınlardan müdafiə etmək, bir sinfin digər sinif üzərində ağalığını təmin etmək üçün meydana gəlmişdi.

Kənd icması Asiya istehsal üsulunun mühüm amili kimi qələmə verilirdi. Lakin kənd icması təkcə Şərqdə mövcud olmamışdır. Bəzi ölkələrdə kənd icması XX əsrə kimi öz varlığını saxlayırdı. Avropa kənd icması həm qədim, həm də orta əsrlərdə kənd təsərrüfatının müəyyən formasını təşkil edirdi. Qədim ibtidai-icmalar minilliklər ərzində yaşaya bilirdi.

Beləliklə, Asiya istehsal üsulunu səciyyələndirən amillər heç də yeni bir formasiyanın mövcud olduğunu göstərmir.

**Feodal istehsal üsulu.** Mübahisə qədim Şərqdə feodalizm quruluşunun mövcud olduğu nəzəriyyəni yenidən canlandırmışdır. Feodalizmin ən qədim zamanlardan başlayaraq yeni dövr burjua inqilablarına qədər cəmiyyətdə mövcud olduğu söylənilirdi. Guya quldarlıq istehsal üsulu nə Asiyada, nə də Avropada (Yunanıstan və Romada) olmamışdır, çünki qədim və orta əsrlərdə natural təsərrüfat mövcud idi. Natural təsərrüfat şəraiti öz növbəsində qeyri-iqtisadi məcburiyyət vasitəsilə istismarı təmin edirdi. Lakin qədim və orta əsrlərdə natural təsərrüfatın olması, xırda istehsalçılara qarşı qeyri-iqtisadi məcburiyyətin tətbiqi hər iki dövrün istehsal üsulunun eyni olmasını sübut etmir. Bu nəzəriyyə ictimai sinifləri, mülkiyyət, istismar və məhsulu mənimləmə formalarını, müxtəlif dövrlərin iqtisadi özümlü üzərində yaranmış üstqurumun xüsusiyyətlərini gözdən qaçırdı.

Bəzən istehsal münasibətlərinin ümumi formal oxşarlığı iki ictimai quruluşun qarşıdırılmasına səbəb olmuşdur. Dövlət tərəfindən əkinçi-icmaçılardan istismar edilməsi və əhalidən verginin toplanması feodal istehsal üsuluna xas olan əlamət kimi qələmə verilirdi, qədim dövrdə toplanılan vergi orta əsr renta vergisi ilə eyniləşdirilirdi. Əgər vergi bilavasitə dövlət xəzinəsinə təhvil verilsə, bu, renta deyil. Qədimdə dövlət vergini müxtəlif şəkildə, əsasən dövlət torpaqlarında işləyən əhalidən toplayırdı. Feodal cəmiyyətində vergi renta şəklində sahibkarların xeyrinə toplanırdı. Feodal torpağında işləyən kəndlinin məhsulunun müəyyən hissəsi renta hesab olunurdu, quldar

təsərrüfatında isə əsasən qul əməyi tətbiq olunurdu. Qul əməyinin bəhrəsi bütövlüklə, əvəzsiz quldarın əlində cəmləşirdi.

Qədim dövrün təsərrüfatında əsasən əvəzi ödənilməyən əməkdən istifadə üstünlük təşkil edirdi. Feodalizm cəmiyyətində eyni əmək müəyyən dərəcədə ödənilirdi. Feodalizm dövründə istehsalçı müəyyən dərəcədə sərbəst idi, qədim dövrdə isə qulun iqtisadi, cləcə də hüquqi cəhətdən sərbəstliyi yox idi.

Feodalizmlə quldarlıq arasında ümumi cəhətləri əlbəttə, gözə çarpmır. Həm quldarlıq, həm də feodalizmdə natural təsərrüfat olmuşdur, muzzdlu əməkdən istifadə edilirdi. Kapitalizm hər iki cəmiyyətdən xüsusilə fərqlənirdi; burada muzzdlu əməkdən istifadə daha geniş yayılmışdı. İstismarın hər üç forması həm quldarlıq, həm də feodalizm dövründə mövcud olmuşdur. Lakin bu və ya digər dövrdə müəyyən istismar forması aparıcı, qabaqcıl rəla malik idi. Muzzdlu əmək ancaq kapitalizm dövründə aparıcı rol oynamışdır. Qədim dövrdə feodal ictimai-iqtisadi formasıyasının mövcud olması inandırıcı dəlillərlə əsaslandırılmırdı.

**Feodal-quldarlıq quruluşu.** Mübahisənin gedişində qədim dövrdə qarışıq feodal-quldarlıq quruluşunun birgə mövcud olması barədə mülahizə irəli sürülmüşdü. Qədim dövrdə qul əməyi ilə yanaşı, məcburi əmək adamlarının, xırda istehsalçıların əməyindən də istifadə olunurdu. Belə istehsalçıları feodal kəndlilər adlandıraraq qədim Şərqi feodal-quldarlıq cəmiyyəti elan edirdilər. Burada da yuxarıda göstərilən amillər əsas götürülürdü. Qədim Şərqdə xırda müstəqil istehsalçılar ali torpaq sahibkarı olan dövlət tərəfindən istismar edilirdi. Xırda istehsalçılar vergi verməklə mükəlləfiyyət də yerinə yetirirdilər. Müstəqil xırda natural təsərrüfat, vergi istismar forması feodal ictimai-iqtisadi formasıya anlayışının yaranmasına səbəb olmuşdu.

Digər mülahizəyə görə, ibtidai-icma quruluşunun dağıdılması ilə üç sinifli cəmiyyətdən birinin – quldarlıq, feodalizm və ya Asiya tipli cəmiyyətin yaranması üçün şərait yaranmış oldu. Quldarlıq və feodalizm bir qarışıq formasıya olmaqla, “Asiya” iqtisadi ünsürlərini sıxışdırıb aradan çıxarmış və bununla da feodal münasibətləri qələbə çalmışdı. Ümumiyyətlə, qarışıq feodal-quldarlıq quruluşu tərəfdarları qədim və orta əsrlərdə feodalizm formasıyasının üstünlük təşkil etdiyini qeyd edirdilər.

Qədim Şərqdə quldarlıq ictimai-iqtisadi formasıyasına qarşı yönəldilmiş elmi mübahisə nəticə etibarilə nə Asiya istehsal üsulunun, nə feodalizmin, nə də qarışıq feodal-quldarlıq formasıyasının qədim dövrdə mövcud olduğunu sübuta yetirə bilmədi, çünki irəli sürülmüş konsepsiyalar elmi cəhətdən ziddiyyətli olmaqla xarici fərq və oxşarlıqları əsas götürür, təklif edilən “formasıyaların” konkret mahiyyətini açıb göstərmirdi. Qədim Şərqdə quldarlıq ictimai-iqtisadi formasıyasının mövcud olması öz gücündə qaldı. Mübahisə illəri çapdan çıxmış əsərlər və məqalələr qədim Şərqdə quldarlığın olmasını əlavə yazılan materiallar əsasında daha da əsaslandırdı. Qədim Şərqdə quldarlıq formasıyasının mövcudluğu ideyası Y.V.Kaçanovski, V.V.Nikiforov, M.A. Korostovsev, İ.M.Dyakonov, M.A.Dandamayev, O.D.Berlev, Q.M.Bonqard-Levin, Q.F.İlyin, Y.B.Yusifov, E.Menabde, N.B.Yankovskaya və b. əsərlərində lazımi yer tutdu.



## II FƏSİL

### QƏDİM İKİÇAYARASI

#### 1. TƏBİİ ŞƏRAİTİ

Şumer və Akkad dövlətləri Dəclə və Fərat çaylarının arasında yerləşən müasir İraqın ərazisində meydana gəlmişdir. Qədim yunanlar bu çaylar arasındakı düzənliyi Mesopotamiya adlandırırdılar. Mesopotamiya yunan dilindən tərcümədə “İkiçayarası”, rusca “Междуречье”, “Двуречье”, ərəbcə “Beyn əl-Nəhreyn” mənasını verir. Hazırda isə Dəclə və Fərat çayları cənubda biri digərinə qarışır və Şətt ül-Ərəb adı altında İran körfəzinə tökülür. Qədimdə hər iki çay ayrı-ayrılıqda bilavasitə İran körfəzinə axırdı.

Dəclə (şum. “İdiqna”, akk. “İdiklat”) çayı başlanğıcını Şərqi Anadolu yaylasından alır, Kürdüstan ərazisindən keçərək cənuba doğru axır. Dəclə çayının uzunluğu 1950 km-dir. Şərqdə Dəclə çayına Yuxarı Zab, Aşağı Zab və Diyala (ass. Turnatu) çayları tökülür. İranın cənubundakı Kerxe (Uknu) və Karun (Ulay) çayları hazırda Dəclə çayına tökülür, çox qədimdə isə Fars körfəzinə axırdı. Fərat (şum. Buranun, akk. Purattu) çayı da öz başlanğıcını Anadolu yaylasından götürür, Kiçik Asiya Tavr və Antitavr dağ silsilələrini yarıb istiqamətini Fars körfəzinə yönəldir. Fərat çayının uzunluğu 2770 km-dir. Şərqdən Fərat çayına Balix və Habur çayları, qərbdən isə Saçur (indiki Sacur) çayı tökülür.

İkiçayarası münbit və məhsuldar torpaqlara malik idi. Dəclə və Fərat çayları vaxtaşırı aşıb-daşar, İkiçayarası torpaqlarını çay lili ilə gübrələyər və suvarardı. İkiçayarası vadisində qədim cəmiyyət və onun yüksək mədəniyyəti yaranmışdı. Həmin vadidə hələ qədim zamanlarda iqtisadiyyat və mədəniyyət mərkəzləri hesab olunan şəhərlər meydana gəlmişdi. Fərat çayının orta axınında Mari (indiki Tell-Hariri) yerləşirdi. Dəclə və Fərat çayları arasında məsafənin azaldığı yerdə Sippar (indiki Abu-Həbba) meydana gəlmişdi. Babil şəhəri Fərat çayının üstündə yerləşirdi. Şuruppak (indiki Fara) şəhəri də Fərat çayı yanında salınmışdı. Uruk (indiki Varka) və Ur (indiki Tell-Mukəyyar) şəhərləri həmçinin Fərat çayına yaxın idilər. Fərat

çayının aşağı axınında Eredü şəhəri yerləşirdi. Adları çəkilən şəhərlərin bəziləri ilə əlaqədar hələ qədimdə müxtəlif əfsanələr meydana gəlmişdi.

Bir sıra şəhərlər Dəclə və Fərat çaylarından uzaqda meydana gəlmişdi. İkiçayarasının cənubunda şəhərlərdən ən mühümləri Larsa (indiki Senkere), İsin (indiki Bəhriyat), Laqaş (indiki Tello), Umma (indiki Coxa), Der (indiki Bedre), Kutu (indiki Tell-İbrahim), Kiş (indiki Tell-Oheymir), Borsinna (indiki Birs-Nimrud), Nippur (indiki Nuffar), Puzriş-Daqan (indiki Drehet) və b. idi. Bu şəhərlərin əksəriyyəti hələ şumer dövründə mövcud olmuşdu. İkiçayarasının şimalında Dəclə çayı yaxınlığında sonrakı Assur şəhərlərindən Nineviya (indiki Qoyuncuk), Kalxu (indiki Nimrud), Aşşur (indiki Qalat Şurket), Arbailu (indiki Erbil), Dur-Şarrukin (indiki Xorsabad) şəhərləri meydana gəlib müvafiq surətdə siyasi, iqtisadi, mədəni və dini mərkəzlərə çevrilmişdi. Assuriyanın şimalında qədim Arranüa (indiki Kərkük) və Nuzi (indiki Yorqan-təpə), eyni zamanda Eşnunna (indiki Tell-Əsmər) qədim şəhərləri mühüm siyasi və iqtisadi əhəmiyyətə malik idi.

İkiçayarasının cənub torpaqları cənub-şərqlə Fars körfəzinə, cənub-qərbdə Ərəb səhrasına kimi uzanırdı. İkiçayarasının qalan hissəsi dağ silsiləsi ilə əhatə olunmuşdu. Şərqdə Zaqroş dağları İkiçayarasını İran yaylasından təcrid edirdi, şimalda Anadolu yaylası onun sərhədini təşkil edirdi.

İkiçayarası hələ ən qədim dövrdə qonşu ərazilərlə siyasi, mədəni və ticarət əlaqələrinə girmişdi. Bir çox qədim ticarət yolları İkiçayarasından keçirdi. Arxeoloji qazıntılar nəticəsində aşkar edilmiş maddi-mədəniyyət abidələri İkiçayarasının şərqdə İran yaylası vasitəsilə Hindistan, qərbdə Aralıq dənizi sahili ilə əlaqəsinin olmasını söyləməyə imkan verir.

Yazılı mənbələrdə İkiçayarasının Arrata (Urmiya gölü hövzəsi), Dilmun (Bəhreyn), Meluhha (Hindistan), Maqan (Misir) ilə ticarət və mədəni əlaqələri yad edilmişdir. Cənubi İkiçayarası ilə bəzi Şərq ölkələrinin dəniz vasitəsilə ticarət əlaqələri mövcud idi. Dəniz vasitəsilə İkiçayarasına mis, fil sümüyü, qiymətli daşlar gətirilirdi. İkiçayarasında metala, tikintidə istifadə etmək üçün daş və ağaca böyük ehtiyac vardı. Dağlıq ərazidən, xüsusilə Livan və Tavr dağlarından, İran yaylasından İkiçayarasına müxtəlif metal növləri ilə yanaşı, inşaat daşı və ağac gətirilirdi.

## 2. ƏHALİSİ

İkiçayarasının ən qədim əhalisi barədə dəqiq məlumat yoxdur. İkiçayarasının əhalisi müxtəlif etnik tərkibə malik olmuşdur. Şimali İkiçayarasına nisbətən cənubi İkiçayarası gec (e.ə. VI minillikdə) məskunlaşmışdır. İkiçayarasının yazıya qədərki etnik tarixi arxeoloji materiallar əsasında bərpa olunur. Erkən dövrdə Mağzaliyyə, Has-suna, Hələf, Übeyd arxeoloji mədəniyyətləri mövcud olmuşdur. Bu mədəniyyət sahiblərinin etnik və dil mənsubiyyəti məlum deyildir. Bəzi erkən toponimik və onomastik materiallara əsaslanaraq güman edirlər ki, İkiçayarasının ən qədim əhalisi “protodəclə” (prototiqr) dilində danışmışlar<sup>1</sup>. Ehtimala görə, Übeyd mədəniyyəti dövründə şumerlərin məskunlaşması başlamışdır.

**Şumerlər.** İkiçayarasının cənubunda qədim əhali şumerlər idi. Adətən İkiçayarasında şumerlərdən əvvəl meydana gəlmiş mədəniyyətin yaradıcısını protoşumer (ilkin, erkən şumerlər), yaxud ubayidlər (əl-Übeyd arxeoloji mədəniyyətinə əsasən) adlandırırlar. Şumerlər isə gəlmə xalq hesab edilir. Ehtimala görə, şumerlər burada e.ə. IV minilliyin əvvəlində, yaxud ikinci yarısında məskunlaşmışlar. Son əl-Übeyd (e.ə. IV minillik), Uruk (e.ə. 3000-2800-cü illər) və Cəmdət-Nəsr (e.ə. 2800-2600-cü illər) arxeoloji mədəniyyətləri, ehtimala görə, şumerlər tərəfindən yaradılmışdır.

Şumerlərin irqi mənşəyi aydın deyildir. Arxeoloji qazıntılar nəticəsində aşkar edilmiş kişi və qadın təsvirləri əsasında şumerlərin Aralıq dənizi və Qafqaz irsinə mənsub olduqları ehtimalı irəli sürülmüşdür. Şumerlər biğ və saqqal saxlamırdılar, özlərini bəzən girdəbaş təsvir edirdilər. Bu hal, bəlkə də, müəyyən dini ibadət ilə bağlı olmuşdur. Onların xarici görkəmi “Hind-Avropa” adlandırdığımız antropoloji tipi xatırladır. Şumerlərin Kiçik Asiyadan (Anadoludan), Şərqi Ön Qafqazdan, İrandan, o cümlədən Elamdan, Orta Asiyadan, hətta Hindistan və Hind-Çindən gəlmələri barədə mülahizələr irəli sürülmüşdür. Şumer dilinin Ön Asiyanın heç bir qədim dili ilə qohumluğu aşkar edilməmişdir. Şumer dilinin bir sıra müasir dillər ilə eyni mənşəli olması ehtimalları irəli sürülmüşdü. Şumer dilini Qafqaz, Tibet-Birman, Ural-Altay, o cümlədən bilavasitə türk dilləri ilə

<sup>1</sup> Bəzən şərti olaraq onu “banan” dili adlandırırlar.

qohumluğu barədə fərziyyələr irəli sürülmüşdür. Şumer dilində Hind-Avropa və türk mənşəli sözlər axtarılmışdır. Son illərin tədqiqatları şumer dilində bir çox türk (prototürk) sözləri aşkar etmişdir.

Cənubi İkiçayarası əvvəllər bataqlıq olmuşdur. Bataqlıq qurduqca, ətraf əhali burada məskunlaşmışdır. Bu erkən sakinlər əvvəl Übeyd, sonra isə başqa gəlmələr ilə birlikdə Uruk və Cəmdət-Nəsr mədəniyyətini yaratmışdır. Hər üç mədəni təbəqə şumer mədəniyyətinin inkişaf mərhələləri kimi qəbul edilmişdi. Uruk mədəniyyəti Übeyd mədəniyyətindən xeyli fərqlənirdi. Saxsı qablar qırmızı, qara və boz rəngə çalır, odda bişirilirdi. Qədim Uruk sakinləri məbəd və saray tikməyi bacarırdılar. Çiy kərpicdən istifadə olunurdu. Məbədlər təpəlikdə tikilirdi. Məbəd divarları təsvirlərlə bəzədilirdi. Uruk sakinləri ən qədim yazı növünü – piktoqrafiyanı (şəkli yazı) yaratmışdılar. Uruk Übeyd mədəniyyətindən bir çox yeni əlamətləri ilə fərqlənirdi. Bununla əlaqədar belə fərziyyə yaranmışdı ki, bu mədəniyyəti də yaradanlar haradansa gəlmiş və Cənubi İkiçayarasında məskunlaşmışlar. Cəmdət-Nəsr dövründə qab-qacaq təsvirləri yəni dəyişilir. Boyalı saxsı qablar təzədən dəbə düşür. Qaramtıl qablara qırmızı, sarı və qara çəkilirdi, haşiyəli naxışlar vurulurdu. Daş və mərmerdən heykəlciklər yonurdular. Yazı işarələri təkmilləşmiş, sayca çoxalmışdı. Müxtəlif əşyaları bildirən işarələr işlədilirdi.

Übeyd, Uruk və Cəmdət-Nəsr mədəniyyəti şumerlərin adı ilə bağlanılır. Qədim yazılı mənbələrdə “şumer” etnik adı işlədilməmişdir. Cənubi İkiçayarasının əhalisi mixi yazılarda “Şumer (ölkəsinin) xalqı” adını daşıyırdı. Əhaliyə isə həm “kenqir”, həm də “qarabaşlar” (şumercə “sanq nqiqa”, akkadca “salmat kakkadi”) adı verilmişdi. Belə təsəvvür yaranır ki, Şumer xalqı müxtəlif dillərdə danışan etnosların qarışmasından yaranmışdı, lakin onlardan məhz şumer dili üstünlük təşkil etmiş, yazı dilinə və ünsiyyət vasitəsinə çevrilmişdir. Şumerlərə qədər Cənubi İkiçayarasında “yerli” dillərə məxsus məskən-şəhər adları mövcud idi. Cənubi İkiçayarasının ən qədim şəhərlərinin adları qeyri-şumer mənşəlidir. Şumerlər qədim əhalinin dilindən bir çox sözləri mənimsəmişdilər. Məsələn, anin (toxa), ansin (şum), eqar (əkinçi), urudu (mis), naqar (xarrat), paxar (dulusçu), aşqab (gönçü), utul (çoban), sinad (çoban), aşnan (nərinə buğda növü) və s. “yerli” əhalinin dilində şumerlərə qədər işlədilmişdir. Bir sıra Allah adları da “yerli” tayfalara mənsub olmuşdur.



Deməli, şumerlərə qədər Cənubi İkiçayarasında əkinçilik və sənətkarlıq müəyyən nailiyyətləri ilə fərqlənirdi.

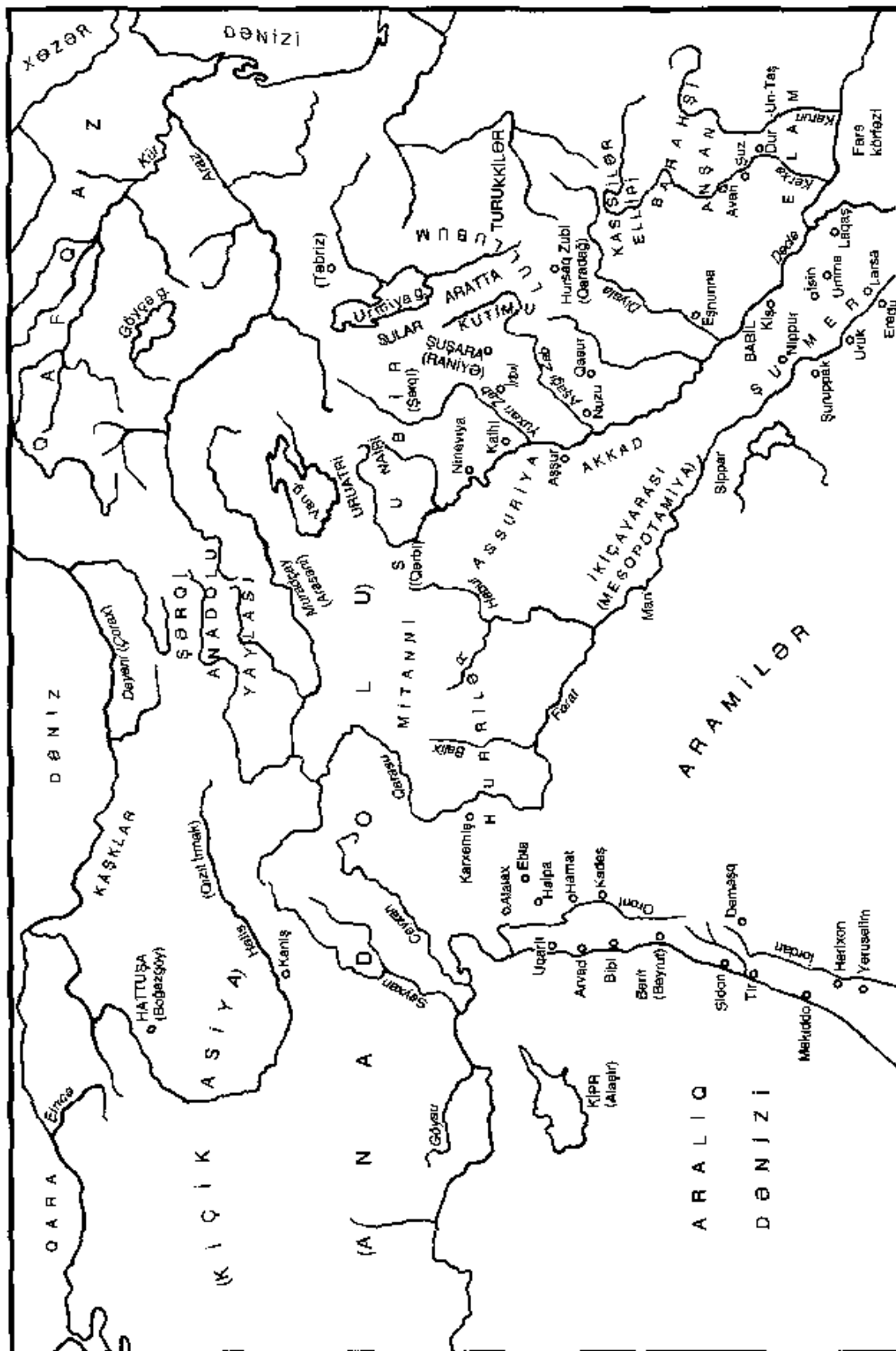
Bəs Cənubi İkiçayarası mədəniyyətini yaradanlar haradan gəlmişdilər? L.Vulli Übeyd və erkən Elam təsviri saxsı qab məmulatının oxşarlığı əsasında belə mülahizə irəli sürmüşdü ki, Übeyd mədəniyyətinin yaradıcıları Elamın dağ ərazisindən gəlib burada məskunlaşmışlar. Naxışlı saxsı qab nümunələri şumerlərin ən qədim şəhəri hesab olunan Eredu yaşayış məskənində də aşkar edilmişdi. Bu mədəniyyətin ubayidlərə, yaxud protoşumerlərə mənsub olduğunu söyləmişlər. B.Brentyesin mülahizəsinə görə, son Übeyd və Uruk dövrünün başlanğıcında şumerlər artıq İkiçayarasının cənubunda məskunlaşmışdılar. Bu zaman qab-qacaq istehsalında dönüş yaranmışdı. Naxışlı qablar istehsalı aradan çıxmışdı. Dulus çarxından geniş istifadə olunurdu. Qırmızı, qara və əsasən boz rəngli qab-qacaq istehsalı yayılmışdı. Übeyd naxışlı saxsı qablarından Uruk boz rəngli qablarına keçid İkiçayarasına yeni etnosların gəlməsi ilə əlaqələndirilmişdi. Belə qablar geniş ərazidə, o cümlədən Kiçik Asiyada da təmsil olunmuşdu. Buna uyğun olaraq S.Lloyd həmin etnosun Anadoludan gəldiyini fərz etmişdi. Ondan fərqli olaraq B.Brentyes bu etnosun şimal-şərqdən, Urmiya gölü hövzəsindən (Cənubi Azərbaycan), yaxud Şərqdən gəldiyini ehtimal etmişdi. Belə mülahizə Übeyd, şimal-qərbi və şimal-şərqi İranın saxsı qab məmulatı və ibadət əşyaları arasında olan oxşarlıq əsasında irəli sürülmüşdü. Lakin Übeyd saxsı qab nümunəsi Urmiya gölü hövzəsində kütləvi qab-qacaq içərisində tək-tək tapılır və cənubdan oraya gətirilməsi fərz edilir. Oxşar saxsı qab məmulatı İkiçayarasının cənubunda, Bəhreyn (qədim Dilmun) adasında da aşkar edilmişdi. Buna və yazılı mənbələrin məlumatına əsasən, Bəhreyn də şumerlərin ilkin vətəni cərgəsinə daxil edilmişdi, lakin Bəhreyn saxsı qab məmulatı Übeyd məmulatına nisbətən sonrakı dövrə aiddir. Deməli, Übeyd saxsı qab nümunələri İkiçayarasından Bəhreynə düşə bilərdi. Qab və başqa əşya oxşarlıqları əsasında şumerlərin şimaldan, yaxud şərqdən gəlmələri barədə də mülahizələr mövcuddur. İ.M.Dyakonov maddi mədəniyyət abidələrində müşahidə olunan oxşarlıq əsasında belə mülahizə irəli sürmüşdü ki, İkiçayarasının cənubunda Übeyd mədəniyyətinin yaradıcıları şumerlər ola bilərdi, çünki e.ə. IV-III minilliklərin hüdunda piktoqrafik yazıların meydana çıxması şumerlərin fəaliyyətilə bağlıdır ki, bu da Cənubi İkiçayarası əhalisinin şübhəsiz

şumerlərdən ibarət olmasına dəlalət verir. Eyni zamanda I.M.Dyakonov hesab edir ki, e.ə. IV minillikdə və sonra İkiçayarası əhalisi digər, artıq ölüb getmiş dillərdə də danışmış. S.N.Kramer şumerlərə qədərki əhalini Übeyd yaşayış məntəqəsinin adı ilə ubayil adlandırmışdı. Guya bu əhali şumerlərin sıxışdırılması nəticəsində Cənubi İkiçayarasını tərk etmiş, Hindistana gəlmiş və Hind çayı hövzəsinin mədəniyyətini yaratmışdır. Lakin indi müəyyən edilmişdir ki, erkən hind mədəniyyəti yerli əkinçi-maldar tayfaları tərəfindən yaradılmışdı. Şumerlər Meluhha ölkəsini ana yurdu hesab edirdilər. Y.Klima Cənubi İkiçayarası şumerlərə qədərki əhalisinin adını xəbər verən heç bir yazılı sənədin olmamasını qeyd edərək şumerlərin buraya gəlişini e.ə. IV minilliyin sonu – III minilliyin əvvəlinə aid etmişdir. Onun fikrincə, şumerlər burada tədricən məskunlaşmışlar. Y.Klima qeyd etmişdi ki, şumerlərin Hind-Çindən, Ön Qafqazdan gəlmələri fərziyyələri də mövcuddur. Əlbəttə, bu mülahizələr əsasən arxeoloji əşyaların oxşarlığına uyğun irəli sürülmüşdür. Bəzi mülahizələrə görə, şumerlər guya su yolu (Fars körfəzi) vasitəsilə Cənubi İkiçayarasına gəlmiş, onların ilk axını Eredü şəhərində məskunlaşmışdır. İ.M.Dyakonov qeyd edir ki, şumer əfsanələri onların şərq və ya cənub-şərq mənşəli olmalarına müəyyən dəlalət verir. O davam edir ki, arxeoloji nöqtəyi-nəzərdən şumerlərin Elam ərazisi, şimali İkiçayarasının Hələf və Samara mədəniyyəti ilə əlaqəsini ehtimal etmək mümkündür. Şumerlər Eredü şəhərini özlərinin ən qədim məskəni hesab edirdilər, Dilmun adasını isə bəşəriyyətin yarandığı mərkəz kimi dərk etmişdilər. Dilmun ölkəsi alimlər tərəfindən gah Bəhreyn adası, gah da Hindistan ilə eyniləşdirilirdi. Beləliklə, şumerlərin haradan və hansı yol ilə gəlmələri barədə bir-birindən fərqlənən fikirlər mövcuddur. Demək olar ki, bu problem hələ tam surətdə həll olunmamışdır. Lakin fərz etmək olar ki, şumerlər cənubi İkiçayarasına birbaşa gəlməmişlər, haradasa İkiçayarası yaxınlığında məskən salmış, sonradan tədricən məlum olduqları çayarası ərazini mənimsəmişlər. Belə yaxın ərazi İran yaylası ola bilərdi. Ola bilsin ki, şumerlərin etnik tərkibi müxtəlif olmuşdur. Antropoloji cəhətdən şumerlər və onlara qədərki İkiçayarası əhalisi Hind-Avropa irqinin Aralıq dənizi qoluna mənsub idilər.

Şumer dilinin mənşəyi barədə də aydın fikir söyləmək mümkün deyil. Məlumdur ki, şumerlərə qədərki İkiçayarası əhalisinin mədəniyyəti şumerlərə təsir göstərmişdi. Bir çox çözlər, allah adları –

İnanna (məhsuldarlıq ilahəsi), Nerqal, Erişkiqal (ölüm allahları), Uraş (torpaq allahı), Aşnan (polba, taxıl allahı) və yer adları – Buranın (Fərat), İdiqna (Dəclə), Kiş, Ur, Nippur, Kullab, Eridu, Larsa, Laqaş və s. yerli adlar şumer dilində işlənmişdir. Şumerlərin Hind-Avropa və Altay-prototürk tayfaları ilə ünsiyyətdə olmasının fərziyyəsi də müəyyən leksik paralellər əsasında irəli sürülmüşdür. Şumer dilinin heç bir qədim və müasir dil ilə maddi qohumluğu müəyyən edilməmişdir. Şumer dili leksikası daha çox türk dillərinin leksemləri ilə müqayisə edilmişdir.

Alman alimi F.Hommel şumerlərin Mərkəzi Asiyadan gəlməsi və şumer dilinin Altay dilləri ilə qohum olması müddəasını müdafiə etmiş və bir çox şumer-türk sözlərinin qarşılıqlı müqayisəsini vermişdi. Bir neçə oxşar sözləri çıxmaq şərtilə, qalan şumer sözlərinin ya oxunuşu köhnəlmişdir, ya da onların eyni mənşəli olmasını sübut edə bilən fonetik qanunauyğunluq göstərilməmişdi. Hazırda da şumer dilinin Altay dil ailəsinə fərzən daxil edilən türk dilləri ilə qohum olması müddəasını təkrar edirlər. Orta Asiya dilçisi A.S.Amonjlov iyirmidən artıq şumer sözlərinin türk sözləri ilə oxşarlığını fonetik qanunauyğunluqlar əsasında açıb göstərmişdir. O.Suleymenov, A.Məmmədov, İ.M.Miziyev və başqaları şumer-türk leksik paralellərini qeyd etmişlər. Belə araşdırmaların elmi sistem əsasında aparılmasına, yəni şumer sözlərinin türk praformaları ilə müqayisəsinə böyük ehtiyac duyulur. Sistemli elmi müqayisələr aparılmayınca, müqayisə edilmiş paralellərin tam qohumluğu barədə qəti söz demək mümkün deyildir. Bu oxşarlıqları təsadüfi hesab etmək də düzgün olmazdı. Bu səpkidə Osman Nedim Tuna şumer və türk dillərinin tarixi ilgilərini araşdırmış, bir çox şumer-türk sözlərinin qanunauyğun fonetik dəyişmələrini müəyyən etmişdi. Müəllifin elmi cəhətdən inandırıcı dəlilləri belə qənaətə gətirir ki, tarixən şumer və türk (prototürk) dilləri çox yaxın təmasda olmuşlar. Bu sahədə elmi araşdırmalar davam etdirilməlidir. Əlbəttə, şumer dili nə morfoloji, nə qrammatik cəhətdən türk dilləri ilə maddi qohumluq, yəni eyni mənşəlilik təzahür etmir. Altay-türk sözləri şumer dilinə çox yaxın təmas və ünsiyyət vasitəsilə düşə bilərdi. Bu da şumerlərin İkiçay-arasına gəlişi və məskunlaşdığı zaman baş vermişdir. Bununla da türk dillərinin tarixi daha qədimlərə gedib çıxır və həm də Ön Asiyanın ərazisi ilə bağlanır.



Ön Asiya (e.e. III-II minillik)



Şumerlərin mənşəyi və dili haqqında irəli sürülmüş digər fərziyələrin hələlik inandırıcı dəlili yoxdur. Dəqiq məlumdur ki, şumerlər (bir neçə axınla) İkiçayarasının cənubuna gəlmiş, Eredü şəhərində məskunlaşmış, tədricən İkiçayarasında yayılmış, yerli əhalisə onlara qaynayıb-qarışmışdır. Şumerlər yerli mədəniyyəti daha da inkişaf etdirmiş, piktoqrafik yazıdan istifadə etmiş və ilk yazı sistemi olan mixi yazı növünü yaratmışlar. Şumerlərin ilk yazılı mənbələri e.ə. III minilliyin əvvəlinə aiddir. E.ə. III minillikdə şumer dili İkiçayarası qədim dövlətlərinin rəsmi dili olmuşdur. E.ə. II minilliyin əvvəlində şumer dili akkad-sami dili tərəfindən tədricən sıxışdırılmış, şumerlər isə, ehtimala görə, akkadlar ilə qaynayıb-qarışmışlar. E.ə. II-I əsrlərdə şumer dili artıq ədəbiyyat dili kimi də öz varlığını itirdi.

**Samilər.** Şimali İkiçayarasında sami-hami dil ailəsinə mənsub olan akkadlar məskunlaşmışdı. Ehtimala görə, e.ə. IV minillikdə bu ailədən sami dil qolu ayrılmışdı. E.ə. IV minilliyin sonunda parçalanmaya uğramış sami dillərindən şərqə sami dili ayrılmağa başlamışdı. Şərqi sami tayfaları e.ə. III minilliyin əvvəlində Şimali İkiçayarasına qərbdən gəlmişlər. Samilərin buraya biri neçə axını olmuşdur. Erkən samilər İkiçayarasında akkadlar (Akkad şəhərinin və dövlətin adı ilə) adlanmışlar. Akkadlar şumer mədəniyyətinə yiyələnmiş və onu daha da inkişaf etdirmişlər. E.ə. III minilliyin sonunda akkadlar Cənubi İkiçayarasını zəbt etmiş və şumer dilinin işlənməsini məhdudlaşdırmışlar. E.ə. II minilliyin əvvəlində, ehtimala görə, şumer dilində artıq danışılmırdı, lakin o, ədəbi dil kimi qalırdı. Burada akkadlaşma prosesi gedirdi.

Akkad dili bir neçə ləhcəyə parçalanmışdı. Şimali İkiçayarasında Assuri ləhcəsi, Cənubi İkiçayarasında Babil ləhcəsi mövcud idi. Tədricən hər iki ləhcə ədəbi dil səviyyəsinə qalxmışdı. E.ə. III və II minilliklərdə babil dili qonşu Elamda da yayılmışdı; burada həmin dildə hüquq sənədləri tərtib olunurdu. Sami tayfalarının İkiçayarasına axını e.ə. III minilliyin sonunda da davam edirdi. Bu köçəri sami tayfaları Suriya səhralarından gəlirdilər. Akkadlar onları amurru (amori), yəni “qərbli” adlandırırdılar. Amorilər nəinki İkiçayarasında, eləcə də qonşu Elamın ərazisində məskunlaşmışdılar. Ola bilsin ki, elamlılar hələ III minilliyin əvvəlindən İkiçayarasının cənubunda da məskunlaşmışdılar.

**Subirlər və hurrilər.** Şimali İkiçayarasının qədim sakinlərindən biri də subir/subar tayfaları olmuşdur. Şumer mənbələri onların ölkəsini Subir, akkad mənbələri isə Subartı adlandırır. E.ə. III-II minillikdə subarlar burada yaşayırdılar. Subir/subar dili barədə məlumat yoxdur. Həmin minilliyin ikinci yarısında, xüsusilə e.ə. II minilliyin əvvəllərində hurri adlanan tayfalar bu ərazidə məskunlaşmışlar. Ehtimal edirlər ki, subarlar hurrilərin əcdadları olmuşlar. Bəzi mülahizələrə görə, subir/subar tayfaları etnik və dil cəhətdən hurrilərdən fərqlənirdilər. Bu tayfalar qərbi və şərq subirlərə bölünür. Şərqi subirlər Urmiya gölüne qədərki ərazidə məskunlaşmışdılar. Subirlər şimali İkiçayarasının ən qədim sakinləri idilər. Hurrilərin Ön Asiyada peyda olunması barədə müxtəlif fikirlər mövcuddur. E.ə. III minilliyin sonu – II minilliyin əvvəlində hurrilərin buraya Ön Qafqaz, yaxud Qafqazdan gəlməsi barədə ehtimal irəli sürülmüşdür. Son tədqiqatlar göstərir ki, hurrilər erkən dövrdə Habur və Balix (Fərat çayının qolları) çayları hövzəsində yaşamışlar. Hurrilər buradan geniş əraziyə – qərbdə Suriyaya və Kiçik Asiyanın cənub-şərqinə, şimalda Van gölü ətrafına, şərqdə gələcək Assuriyanın ərazisində yerləşən Nuzi (indiki Yorqan-təpə) və Arraphaya (indiki Kərkük), Aşağı Zab (Şemşara) və Diyala (qəd. Namar) çayları sahilinə və eləcə də Urmiya gölünün qərb sahillərinə (Cənubi Azərbaycanın qərbi) qədər yayılmışlar. Hurri dilinə aid mətnlər mixi işarələr ilə yazılmışdı. Belə mətnlər geniş bir ərazidə – Amarnadan (Misir), Boğazköydən (Kiçik Asiya), Uqariddən (Suriya), Arraphadan (İraq) və başqa yerlərdən qazıntılar zamanı aşkar edilmişdi. Hurri dilinin bir neçə ləhcəsi mövcud olmuşdur. Hurri dilinin elam dili ilə qohumluğu müddəası irəli sürülmüşdü. Lakin bu qohumluq sübut edilməmişdi. Hurri dili qədim dillərdən ancaq Urartu dili ilə maddi-fonetik qohumluğa malikdir. İ.M.Dyakonov və başqa alimlər hurri-Urartu dillərinin Şərqi Qafqaz dilləri ilə maddi qohumluğa malik olmasını bir sıra sözlərin və qrammatik göstəricilərin uyğunluğu əsasında göstərmişlər. Qədim Azərbaycanın Kür-Araz hövzəsinin arxeoloji mədəniyyəti hurrilərin də adı ilə əlaqələndirilir. Şimali İkiçayarası hadisələrində hurrilər yaxından iştirak edirdilər. Hurrilər burada Mitanni dövlətini yaratmışdılar.

**Kutilər və lullubilər.** İkiçayarasının siyasi hadisələrində yaxından iştirak edən tayfalardan biri kutilər olmuşdur. Kuti tayfaları

Urmiya gölü hövzəsində, Cənubi Azərbaycanın qərbində yaşayırdılar. E.ə. III minilliyin sonunda (e.ə. XXIII-XXII əsrlər) kutilər İkiçayarasını zəbt etmiş və burada yüz ilə qədər hökmranlıq etmişlər. İyirmi bir kuti hökmdarının adı məlumdur. Kutu dili haqqında isə heç bir məlumat qalmamışdır. Kutu dilinin qədim dillərdən elam və hurri dilləri ilə qohum olması fərziyyəsi irəli sürülmüşdü. Lakin bu fərziyyə heç bir filoloji dəlilə əsaslanmır. Bizə məlum olan təmiz kutu xüsusi adları nə elam, hurri, nə şumer, sami, nə də Hind-Avropa xüsusi adlarına oxşamırlar. Kutilərin Qafqaz mənşəli tayfa olması da ehtimal edilir. Lakin bu müddəaların həqiqətə uyğun olmasını sübut edən dəlillər yox dərəcəsinədir. Kutu adını kuçi (irandilli torxarlara verilən ad) və quz (oğuz-türk etnonimi) tayfa adları ilə də eyniləşdirmiş, müvafiq surətdə onların Hind-Avropa mənşəli, yaxud türk mənşəli olması müddəasını ortaya çıxarmışlar.

İkiçayarası lullubi tayfalarının da basqınına məruz qalırdı. Lullubilər Urmiya gölünün cənubunda (Cənubi Azərbaycan) kutilər ilə qonşuluqda yaşayırdılar. E.ə. III minilliyin sonunda lullubilər dövlət yaratmışdılar. Lullubi hökmdarı Anubanini öz hakimiyyətini mərkəzi Zaqroş dağlarına kimi genişləndirə bilmişdi. Burada onun akkad dilində yazılı abidəsi tapılmışdı. Lullubilərin mənşəyi barədə məlumat yoxdur. Antropoloji cəhətdən Hind-Avropa tipinə mənsub olmuşlar. Lullubi dilinin elam dili ilə qohum olması fikri irəli sürülmüşdür. Lakin lullubi dilinə aid bir-iki söz qalmışdır. Bu sözlərə əsasən lullubilərin dil mənsubiyyətini müəyyənləşdirmək mümkün deyildir. Ola bilsin ki, kutu və lullubilər e.ə. III minilliyin birinci yarısından İkiçayarasında da məskunlaşmışdılar.

**Kassilər.** E.ə. II minilliyin birinci yarısında İkiçayarasında kassilər tayfaları tədricən məskunlaşmışdılar. E.ə. XVI əsrin əvvəlində kassilər qədim Babilistan dövlətini süquta uğratdılar. Kassi sülaləsi Babilistanda 500 ilə qədər hakimiyyət başında oldu. Kassilər əvvəl Elamın şimal-qərbində mərkəzi Zaqroş dağlarında yaşayırdılar. Kassilərin mənşəyi barədə müxtəlif fərziyyələr mövcuddur. Kassi adını Xəzər dənizinin cənub-qərbində yaşamış kasspi ("pi" cəm bildirən şəkilçidir) tayfalarının adı ilə eyniləşdirirdilər. Buna əsasən kassilər tayfalarının İkiçayarasına Xəzər dənizi sahillərindən, Azərbaycanın cənub-şərqindən gəlmələri müddəası mövcuddur. Kassi dilini elam dilinin ləhcəsi hesab edirdilər, lakin bu fikir sübuta yetməmişdir.



Kassilərin Qafqaz mənşəli olması da sübut olunmamış qalır. Hazırda kassi dilinə aid xeyli söz və xüsusi adlar məlumdur. Bu adlar digər qədim xalqlara mənsub olan adlardan fərqlənirlər. Kassi sözlərindən görüldüyü kimi, bu dilin şumer, sami və hurri dilləri ilə də maddi qohumluğu yoxdur. Kassi söz ehtiyatı içərisində bir neçə Hind-Avropa mənşəli adlara rast gəlinir. Buna görə kassi dilini Hind-Avropa dil ailəsinə, kassilərin özlərini isə Hind-Avropa xalqlarının dairəsinə şamil edirdilər. Lakin kassi dilinin məlum olan leksikası və morfolojiyası da heç bir Hind-Avropa dili ilə maddi qohumluq təzahür etmir. Hind-Avropa adları kassi dilinə təmas və ünsiyyət nəticəsində düşmüşdülər. İkiçayarasında kassilər Babil mədəniyyəti və dilini mənimsəmiş, tədricən yerli əhali ilə qaynayıb-qarışmışdı.

**Aramilər.** E.ə. II minilliyin ikinci yarısında sami tayfalarının İkiçayarasına yeni axını başlandı. Mənbələr bu tayfaları "arami" adlandırırdılar. Onlar əvvəl Ərəbistanın şimalında yaşayırdılar. Sonra Suriya çöllərinə hərəkət etmiş və oradan da Şimali İkiçayarasına gəlmişdilər. E.ə. I minilliyin birinci yarısında arami dili və yazısı İkiçayarasında geniş yayılmışdı. Arami dili tədricən akkad dilini sıxışdırdı. E.ə. I minilliyin ikinci yarısında arami yazısı Əhəməni dövlətində tətbiq olunurdu, arami dili isə dövlət dəftərxana dilinə çevrilmişdi. E.ə. I minilliyin əvvəlində İkiçayarasının cənubunda xald tayfaları məskunlaşmışdı. Xald dili də arami dili kimi sami dil ailəsinə mənsub idi. İkiçayarasında tədricən arami dili üstünlük qazanmışdı. Müxtəlif etnik tərkibə və dilə malik olan İkiçayarasının qədim əhalisi tədricən arami-sami tayfaları ilə qaynayıb-qarışmışdı.

### 3. MƏNBƏLƏR

Qədim İkiçayarasının tarixi müxtəlif səpkili mənbələr əsasında öyrənilir. Bunların böyük qismi XIX əsrdən başlayaraq İkiçayarasının ərazisində aparılmış arxeoloji qazıntılar nəticəsində əldə edilmişdir. Arxeoloji qazıntılar həm maddi-mədəniyyət abidələri, həm də yazılı daşlar və kitabələr aşkar etmişdi. Qazıntılar zamanı tapılmış əşyalar və sənədlər İkiçayarası tarixinin müxtəlif dövrlərini əhatə edir. Bunlar paleolitdən başlayaraq ilk sınıflı cəmiyyətin sonunu əks etdirən məlumatlar verir.



İkiçayarasında arxeoloji qazıntıların tarixi XIX əsrin birinci yarısından başlayır. İlk arxeoloqlar mütəxəssis deyildilər. Onlar qədim abidələr axtaran həvəskarlar olmuşlar. Buna görə də bir çox abidələr tələsik qazılır, mədəni laylar müəyyənləşdirilmirdi. Bəzi hallarda abidənin qazılması yarımçıq qalırdı. İlk arxeoloqlar və bəzən sonrakılar da gurultulu səs-səda yarada bilən abidə və əşyalar axtarırdılar. Əgər qazıntının ilk günləri qiymətli əşyaların tapılmasını vəd etmədisə, həmin qazıntı yarımçıq qoyulurdu və başqa yerdə qazıntılar təşkil olunurdu. Bu minvalla bir çox tarixi əhəmiyyətə malik olan əşyalar tullantı kimi məhv edilirdi. Gil kitabələrə diqqət verilmirdi. Onları əsasən təsvirli abidələr, heykəllər, silah və əmək alətləri, qızıl, gümüş və qiymətli daşlardan hazırlanmış əşyalar daha çox maraqlandırır. Uzun müddət arxeoloji qazıntıları xaricilər aparırdılar. Bəzən yerli hakimiyyət qazıntıları qadağan edirdi, ya maneçilik törədirdi. Buna baxmayaraq, ilk qazıntılar İkiçayarası tarixinin öyrənilməsi zəruriyyətini ortaya atdı.

#### 4. ARXEOLOJİ MƏNBƏLƏR

İkiçayarasının ərazisi düzənlikdən ibarətdir. Bu düzənlik ərazidə bir çox hündür təpələr ucalır. Bunlar tarix boyu yaranmış süni təpələrdi ki, ərəblər onları “tell” (yəni “təpə”) adlandırırlar. Təpələrdə qədim şəhər və yaşayış məntəqələrinin xarabalığı qalmışdır. Belə təpələrdən birini Fransanın Mosuldakı səfiri P.E.Botta 1842-ci ildə qazmışdı. Bu təpə Qoyuncuq adlanırdı. Botta peşə etibarilə həkim olmağına baxmayaraq təpələrdə qədim mədəniyyətin yatdığına təsəvvür edirdi. Qoyuncuq təpə Assur dövlətinin paytaxtı Nineviya şəhərinin xarabalığını saxlamışdı. Botta bunu bilmirdi. İlk uğursuz arxeoloji tədqiqatlardan sonra Botta Qoyuncuq təpəni tərk etdi və qazıntıyı başqa yerdə başladı. Lakin Qoyuncuq təpənin qazıntısını ingilis arxeoloqu Henri Leyyard 1847-ci ildə davam etdirdi. Ümumiyyətlə, İkiçayarasında uğurlu qazıntıların aparılması onun adı ilə bağlıdır. Leyyard ingilis diplomati idi. Peşəsi ilə əlaqədar olaraq Şərqi dillərini yaxşı bilirdi. Buna görə də yerli hakimiyyətlə ümumi dil tapırdı. 1845-1847-ci illər ərzində Leyyard bir sıra mühüm qədim abidələri qazıb aşkar etmişdi. O, Qoyuncuq təpədə Assur hökmdarı

Sinahheribin sarayını, maddi-mədəniyyət abidələri, yazılı abidələr aşkar etdi. Lakin o da qazıntıyı yarımqıq qoydu. Məhz 1853-cü ildə Avropa və Şərq dillərini yaxşı bilən Hörmüzd Rəssam Qoyuncuq təpənin qazıntısını davam etdirdi və burada qədim Nineviya şəhərinin olmasını müəyyənləşdirdi. O, Assur hökmdarı Aşşurbanipalın saray divarlarının qalığını, divar üzərindəki qabarıq təsvirləri aşkar etdi. Bu təsvirlər müxtəlif səhnələri əks etdirirdi. Ov və döyüş səhnələri, bədənə sancılmış oxların yarasından can verən ana və bala şir təsviri böyük bir bədii ustalılıqla çəkilmişdi. Yanıb uçmuş sarayda Aşşurbanipalın kitabxanası aşkar edildi. Kitabxanadan mixi yazı ilə 25 mindən çox kitabə tapıldı. Burada İkiçayarası ədəbiyyatının bir çox nümunələri toplanmışdı. Bu ədəbiyyat şumerlər, babillilər və assurilər tərəfindən yaradılmışdı. H.Rəssamın qazıntılarını ingilis Corc Smit davam etdirmişdi. O, əvvəllər Britaniya muzeyində müəttib işləyirdi və mixi yazıların üzünü köçürməklə məşğul idi. Beləliklə, mixi yazıları öyrənmiş və kitabələrin məzmununu ilə tanış olmağa başlamışdı. Gilqameş haqqında dastanın bir hissəsini muzey kitabələri arasından tapıb oxumuş, digər hissəsini isə Nineviyada qazıntılar zamanı aşkar etmişdi.

C.Botta Qoyuncuq təpəni qazıb qurtarmamış Xorsabad kəndi yaxınlığındakı təpəni qazmağa başladı. Uğurlu qazıntılar nəticəsində Assur hökmdarı II Sarqonun saldırdığı Dur-Şarrukin şəhərinin qalığını aşkar etdi. Burada II Sarqonun əzəmətli saray xarabası, heykəllər, qabarıq divar təsvirləri üzə çıxarıldı. 1851-ci ildə fransız arxeoloqu V.Plas Xorsabad qazıntılarını davam etdirdi. Lakin tapılmış əşyaları aparan gəmi Dəclə çayında batdı, qədim abidələr elm üçün həmişəlik itmiş oldu. İkinci dünya müharibəsindən sonra Çikaqo Universitetinin ekspedisiyası Xorsabad qazıntılarını yenidən davam etdirdi. Burada maddi-mədəniyyət abidələr ilə yanaşı, İkiçayarası tarixinin öyrənilməsində əhəmiyyəti olan Assur hökmdarlarının siyahısı tapıldı.

A.Leyyard öz növbəsində Nimrud təpəsində qazıntılara başlamışdı. O, qədim Assur şəhəri olan Kalxunun xarabalığını aşkar etmişdi. Burada Assur hökmdarı II Aşşurnasirpalın sarayının qalıqları, divar üzərindəki bədii rəsmlər açılmışdı. Bununla yanaşı, Assur heykəltəraşlığına xas olan insansifətli qanadlı şir və öküzlərin əzəmətli heykəlləri üzə çıxarılmışdı. Cəmisi 60 belə heykəl aşkar edilmişdi. Bu möhtəşəm heykəllər saray darvazasının girəcəyində qoyulurdu. Bunlar sarayın gözətçiləri hesab olunurdular. Eyni

zamanda Leyyard Assuriyanın digər paytaxtı olan Aşşur şəhərini Qalat Şerket kəndi yaxınlığında aşkar etmişdi. Ondan sonra Rəssam qazıntı davam etdirmişdi. Onlar III Salmanasarin heykəlini, I Tiqlat-palasarın salnaməsini tapmışdılar. XX əsrin əvvəlində Aşşur şəhərinin qazıntılarını alman arxeoloqu V.Andre davam etdirmişdi. Aşşur şəhəri Dəclə çayının sağ sahilində salınmışdı. O, qaya üzərində yerləşirdi, sol hissəsi Dəclə çayı səmtinə yüksəlirdi. Qazıntılar Aşşur şəhərinin məbəd və saraylarının, yaşayış yerlərinin qalıqlarını aşkara çıxartdı. H.Rəssamın da qazıntıları geniş ərazidə aparılırdı. O, Nimrudun 14 km-də Balavat adlı yerdə qazıntılar təşkil etmişdi. Bu qazıntılar Assuriyanın IX əsr tarixini öyrənmək üçün qiymətli abidələr üzə çıxartdı.

İlk arxeoloji qazıntılar İkiçayarasının şimal hissəsində aparılırdı. Buna görə aşkar edilən maddi-mədəniyyət abidələrinin, şəhərlərin, yazılı abidələrin əksəriyyəti əsasən Assuriya tarixini öyrənmək üçün əhəmiyyət kəsb edirdi. İkiçayarasının digər qədim dövlətləri, xüsusilə qədim Şumer və Akkad barədə təsəvvür yaratmaq üçün cənubi İkiçayarası arxeoloji baxımdan tədqiq edilməli idi. XIX əsrin ikinci yarısı, xüsusilə XX əsrdə İkiçayarasının cənubunda və mərkəzində arxeoloji qazıntılar aparılırdı. Bu qazıntıların hamısı barədə məlumat verməyə ehtiyac yoxdur, lakin nisbətən uzunmüddətli qazıntılar barədə danışmaq lazımdır.

Qədim Ur şəhər yerinin tapılması və qazılması zəngin maddi-mədəniyyət abidələrinin, yazılı sənədlərin aşkar edilməsinə səbəb oldu. Hələ 1854-cü ildə Bəsrədəki ingilis səfiri C.E.Taylor Ur şəhərinin axtarırları ilə məşğul olmuşdur. O, Tell əl-Mükayir (Qatran-təpə) yanında qazıntılar aparmışdı. Qazıntılar nəticəsində şumer kitabələri və qədim şumer hökmdarına məxsus məbəd qalığı aşkar etmişdi. Bu əzəmətli məbədin iki dağılmış mərtəbəsi qalmışdı. İkinci mərtəbə eyvan kimi binanın hər tərəfinə beş metr uzanırdı. Məbədin küncündə tikinti haqqında yazı tapılmışdı. Yazıda qeyd edilirdi ki, qədim dövrdə tikilmiş bu məbədi sonuncu Babil hökmdarı Nabonid bərpa etmişdi. Bu məbəd Ay allahının (şum. Nannar, akk. Sin) ibadətinə ithaf olunmuşdu. Bundan sonra uzun müddət Urda qazıntılar dayandırıldı.

1922-1934-cü illərdə ingilis və Amerika birgə arxeoloji ekspedisiyası arxeoloq Leonard Vullinin başçılığında Ur şəhər yerini



qazmağa başladı. On iki il davam etmiş bu qazıntı qiymətli kəşflərə səbəb oldu. İlk növbədə Ay (şum. Nannar) allahı məbədinin zikkuratı (qülləli məbəd) açıldı və bərpa olundu. Zikkurat üçpilləli olmuşdur. Birinci pillə – 9,35 m, ikinci – 2,5 m, üçüncü – 2,3 m-ə bərabər imiş. Tikintinin üst pilləsini hündürlüyü 4 m olan ibadətqah təşkil edirmiş. Ehtimala görə, burada hökmdar və ali kahinənin şəxsində ali allah ilə ilahənin “müqəddəs kəbini” kəsilməmiş. Zikkuratın ümumi hündürlüyü 18 m-ə çatmış. Zikkurat e.ə. III minilliyin sonunda tikilmişdi. Eyni zamanda Vulli “Böyük ana” sayılan Ninqal ilahəsinin məbədini açdı. Sınıfli cəmiyyətdə “Ana allaha” ibadət ana nəslə quruluşunun qalığı kimi mövcud olmuşdur.

Vullinin qazıntıları e.ə. III minilliyin ortalarına aid olan Ur sakinlərinin qəbiristanlığını aşkar etmişdi. 1800 qəbir tədqiq olunmuş, onların içərisində I Ur sülaləsinin hökmdarı Meskalamduq və onun şahzadə xanımı Şubadın (yaxud Puabi) yeraltı sərdabələri müəyyənləşdirilmişdi. Sərdabədə hökmdar və onun xanımı ilə yanaşı başqa adamlar da dəfn olunmuşdular. Bunlar silahlı döyüşçülərdən, musiqçilərdən, saray xidmətçiləri, qul və kənizlərdən ibarət idi. Ehtimal edilir ki, onlar hökmdar və xanımını “o dünyada” müşayiət etmək üçün könüllü surətdə zəhər içmişlər: qəbirdə zəhər qədəhləri tapılmışdı. Demək olar ki, şumerlər “axirət dünyası” və orada həyatın olmasına inanırdılar. Buna görə də saray adamları öz hökmdarlarını o dünyada müşayiət etmək üçün ölümü qəbul edirdilər. Bu sərdabədən qızıl dəbilqə, qızıl başlıq, sədəf və qızilla bəzənmiş musiqi alətləri (arfa, lira), qızıl və gümüşdən hazırlanmış qab-qacaq, silah və s. tapılmışdı. Üstündə iyirmi dördbucaq bölmələr olan lövhə və 14 dairəvi “daş” aşkar edilmişdi. Bunlar sədəf, sümük, göy daş və qırmızı əhəngdaşı ilə naxışlanmışdılar.

L. Vullinin Ur qazıntıları əfsanə ilə bağlı olan mühüm bir məsələnin elmi həllinə imkan yaratmışdı. Qazıntı zamanı mədəni lay IV minilliyin ortasına şamil edilən qatda qurtarmış, bundan sonra üç metr hündürlüyündə təmiz qum və çay daşları təbəqəsi başlanmış, onun altında isə yenidən mədəni təbəqə görünmüşdü. Mədəni laylar arasında belə qum təbəqəsi Uruk, Kiş və başqa şəhər yerlərində də qazılmışdı. Arxeoloji tədqiqat nəticəsində məlum olmuşdur ki, e.ə. IV minilliyin ortalarında İkiçayarasında güclü və faciəli daşqın olmuşdur. Sağamat qalmış adamlar bu fəlakəti allahların qəzəbi ilə bağlamış



və “Ümumdünya daşqını” əfsanəsini yaratmışlar. Bu əfsanə “Gilqameş haqqında dastan”da öz əksini tapmışdır. Bu əfsanəni İkiçayarası xalqlarından Tövrət dini kitabı mənimsəmiş, oradan da Qurana keçmişdir.

Cənubi İkiçayarasının Laqaş şəhər yerinin qazıntısı XIX əsrin sonunda başlanmışdır. Fransanın Bəsredəki səfiri Ernest de Sarzek 1877-1900-cü illər ərzində Laqaş (indiki Tello) xarabalığını tədqiq etmişdi. O, burada 30 minə qədər mixi kitabə, şumer hökmdarları Eannatumun “Qartal sütunu” abidəsini, Entemenanın hündürlüyü 35 sm və üzəri heyvan təsvirləri ilə bəzənmiş gümüş güldanını tapmışdı. “Qartal sütunu”nda hökmdarın düşmən üzərində qələbəsi, qartalların düşmən cəsədlərini didişdirməsi təsvir olunmuşdu. Bu, tarixdə döyüş səhnəsini əks etdirən ilk təsviri incəsənət nümunəsidir. Sonra fransız arxeoloqu Q.Kros Laqaş qazıntısını davam etdirmiş, canişin Qudeanın heykəllərini aşkara çıxarmışdır.

XX əsrin əvvəllərində və ikinci dünya müharibəsindən sonra Nippur, Eredü, Uruk, Eşnunna, Kiş, Şuruppak və başqa cənubi İkiçayarası şəhərləri arxeoloji cəhətdən tədqiq edildi. Qazıntılar zamanı arxeoloji abidələrlə yanaşı, xeyli sənədlər də üzə çıxarıldı.

XIX əsrin sonunda – XX əsrin əvvəllərində İkiçayarasının mərkəz hissəsində də arxeoloji tədqiqatlar aparılırdı. Alman arxeoloji ekspedisiyası arxeoloq Robert Koldeveyin başçılığı altında 1899-1917-ci illər ərzində Bağdadın 90 kilometrliyində qazıntı işləri ilə məşğul olmuşdu. Koldevey burada Babil şəhər xarabalığını aşkar etdi. Babil şəhərinin mərkəzi Fərat çayının sol sahilində yerləşirmiş. Sağ sahilə isə şəhərin bir məhəlləsi varmış. Şəhər yeddi öküz heykəli üzərində salınmış daş körpü ilə birləşirmiş. Qazıntılar zamanı Yeni Babilistan hökmdarı II Navuxodonosorun hələ qədimdə “yeddi möcüzənin” biri hesab edilən “asma bağları” üzə çıxarılmışdı. Babil şəhəri iki cərgə qala divarı ilə əhatə olunmuşdu. Divarlararası xəndəklərin içərisi su ilə doldurulurdu. Şəhərin bir neçə darvazası vardı. Şimal hissəsində İştər (ilahə) darvazası yerləşirdi ki, buradan allah Marduk məbədinə gedən mərasim yolu başlanırdı. Marduk məbədinin yanında hündürlüyü 90 metr olan yeddipilləli zikkurat salınmışdı. Qədim dövrdə Babil şəhəri mühüm siyasi, iqtisadi və mədəni əhəmiyyətə malik idi. Bu şəhər öz mövqeyini əhəmənilərin və Makedoniyalı İskəndərin dövründə də saxlamışdı.

İkiçayarasının mədəniyyəti qədim dövrdə ətraf ölkələrə güclü təsir göstərmişdi. Qazıntılar zamanı qədim Uqarit (Suriya), Alalax (Türkiyə), Axetaton (Misir), Suz (İran) və başqa şəhər yerlərində mixi yazılı sənədlər tapılmışdı. Bunlar İkiçayarasının yazılı sənədləri ilə yanaşı, Ön Asiyanın mühüm iqtisadi və siyasi mərkəzlərinin tarixini bərpa etməyə imkan yaratdılar.

## 5. YAZILI MƏNBƏLƏR

İkiçayarası tarixini öyrənən yazılı mənbələr iki cürdür. Bunlar əsasən mixi (yaxud mismari) yazı ilə tərtib olunmuş kitabələrdən və antik müəlliflərin əsərlərindən ibarətdir. Qədim İkiçayarasında gil ən etibarlı yazı materialı idi. Gildən əl tutumu boyda lövhəciklər düzəldir, qələmdaş ilə onun üzərinə mixi işarələri yazır, sonra isə həmin gil kitabəni qurudurdular. Bəzən həcmi böyük olan gil kitabələr hazırlayırdılar. Bizə gəlib çatmış ən iri həcmli kitabə 30–46 sm-dir. Gil kitabələr xeyli davamlı olmuş və bizim günlərə qədər qalmışdır. Ən qədim gil lövhəcik sənədləri e.ə. III minilliyin əvvəlinə aid edilir. E.ə. I əsrə kimi gildən yazı materialı kimi istifadə edirdilər. Bundan başqa, qədim əhali müxtəlif məzmunlu xüsusi salnamə səpkili mətnləri daş üzərində yazırdılar.

Mixi yazılar qədim İkiçayarası cəmiyyəti tarixinin müxtəlif sahələri barədə məlumat verir. Sənədlər əsasında bu cəmiyyətin iqtisadiyyatı, təsərrüfat həyatı, hüquq münasibətləri, diplomatik əlaqələr, siyasi hadisələr, insanların mənəvi-psixoloji aləmi və dini dünyagörüşü, mədəniyyətinin müxtəlif növlərini öyrənmək mümkün olmuşdur. Qədim İkiçayarası şəhərlərinin qazıntısı zamanı minlərlə təsərrüfat sənədləri aşkar edilmişdi<sup>1</sup>. Bu sənədlər İkiçayarasında mövcud olmuş Şumer və Akkad, Assuriya, Mitanni, Babilistan dövlətlərinin ictimai-iqtisadi və sosial münasibətlərini işıqlandırmaq üçün böyük əhəmiyyətə malikdir.

İkiçayarasının hüquq qaydalarını və normalarını bir çox qədim sənədlər əks etdirmişdir. Sənədlər o dövrün məhkəmə prosesi və

<sup>1</sup> Nineviyadan 25 mindən çox, Arraphadan 4 min, Şuşarradan (indiki Tel. – Şəmsara) 150, Aşşurdan 700, Nippur 720, Babil, Borsippa, Sippar və s. 10 min, Mariden 20 min və başqa yerlərdən yüzlərlə sənəd aşkar edilmişdir.

hökmləri barədə məlumat verir. Bunların içərisində qədim qanunlar külliyyəti vardı. Ən qədim qanunlar külliyyətinin tərtib edilməsi III Ur sülaləsinin hökmdarı Urnammunun (e.ə. XXI əsr) fəaliyyəti ilə bağlıdır. Qanunu əks edən kitabə zədələnmiş və onun az bir hissəsi qalmışdır. Qanunun əsli hələ tapılmamışdır. Bizə onun ancaq e.ə. XVII əsrdə çıxarılmış surəti gəlib çatmışdır. Kitabə şumer dilində tərtib olunmuşdu. Qanun kitabəsi XX əsrin əvvəlində (1907-ci il) Nippur qazıntılarında tapılmışdır. Qanunun girişində ədalətli qaydaların yaradılması, özbaşınalığa son qoyulması barədə danışılır. Qanunlardan göründüyü kimi, şumer cəmiyyətində kəskin mülki bərabərsizlik, ağır istismar mövcud idi. Həmin dövrdə Nippur xarabalığında şumer dilində yazılmış digər qanunlar aşkar edilmişdi. Bu “Lipitiştar qanunları” adı altında məlumdur. Qanunların giriş, nəticədən bir parça və 40 maddəsi qalmışdır. Qanunlar hakim sinfin mənafeyini qoruyur, qulların acınacaqlı halını bir daha möhkəmləndirirdi. Müvafiq maddəyə görə, ağasından qaçan qul, yaxud ondan imtina edən qul ağır cəzaya düçar edilirdi. Qul qadın azadlığa çıxıb bilərdi. Əgər tamhüquqlu vətəndaş ona evlənsəydi, onda həmin qadın azad adam hüququ qazanırdı. Onların övladları da azad hesab olunurdular. Ailəyə həsr olunmuş maddələrə görə, ancaq oğul övladların ata malına hüquqları vardı, lakin tərpenməyən mülk, məsələn, torpaq bölünməz qalmalı idi. Qızlar vərəsəlik hüququndan məhrum idilər. Ancaq məbəd kahinləri belə hüquqa malik olmuşlar. Torpağı ekib-becərmək, ona qayğı ilə yanaşmaq maddələri vardı. Tərk olunmuş sahəni üç il ərzində becərən adam onun sahibinə çevrilirdi. İca-rədar götürdüyü sahəni becərməli idi.

Eşnunna şəhər dövlətinin qanunları akkad dilində yazılmış ilk sənəddir. Eşnunna (indiki Tel abu-Harmal) Diyala çayı hövzəsində yerləşirdi. Qanunların iki nüsxəsi 1945–1947-ci illərdə İraq arxeoloqu Taha Bəkir tərəfindən tapılmışdı. Kitabənin zədəli olmasına baxmayaraq, qanunun giriş hissəsi və 60-a qədər maddəsi qalmışdır. Bir neçə maddə bazar qiymətlərinin və əməyin ödənilməsi qaydalarını müəyyənləşdirir. Burada ailə və nikah, alğı-satqı, mülk və s. məsələləri hüquq normasına salan maddələr də vardır. Bir sıra maddələr qulların vəziyyətini və tam hüquqsuzluğunu əks etdirir. Qullara damğa vururdular, onları satır və girov qoyurdular. Qul ağanın icazəsi olmadan şəhəri tərk edə bilməzdi.

Ən irihəcmli qanunlar külliyyatı qədim Babilistanda yaradılmışdı. Bu, məşhur Hammurapi qanunlarıdır. Qanunlar 2,25 metr hündürlüyündə qara bazalt<sup>1</sup> daş üzərinə mixi yazılar ilə həkk olunmuşdu. E.ə. XII əsrdə Elam hökmdarı I Şutruk-Nahhunti həmin qara daşı qənimət kimi paytaxtı Suz şəhərinə gətirmişdi. Daşın bir hissəsi Elam hökmdarının göstərişi ilə qaşınmışdı. O, əməllərini buraya yazdırıb öz adını əbədiləşdirmək istəyirdi. Lakin bizə məlum olmayan səbəbdən bu, baş tutmamışdı. Beləliklə, 35 maddə məhv edilmişdi. Bu maddələr Hammurapinin məktubları əsasında bərpa edilmişdi. Onun 55 rəsmi məktubu məlumdur.

1901-ci ildə fransız arxeoloji ekspedisiyası Suz qazıntıları zamanı qara daşı aşkar etmişdi. Fransız assirioloqu V.Şeyl qanunları ilk dəfə tərcümə etmiş və 282 maddəyə bölmüşdür. Qanunlar giriş, nəticə və maddələrdən ibarətdir. Daşın yuxarı hissəsində günəş allahından (Şamaşdan) qanunları qəbul edən Hammurapi təsvir olunmuşdur. Maddələrin bir hissəsi (1-5) məhkəmə prosesi normalarını müəyyənləşdirir. Maddələrin əksəriyyəti (6-126) mülki məsələlərin müxtəlif sahələrini əks etdirir. Bir çox maddə (127-195) ailə, nikah və vərəsəlik hüquq qaydalarına həsr olunmuşdur. Qalan maddələr (196-282) müxtəlif məsələlərin hüquqi həllini nəzərdə tuturdu.

Hammurapi qanunları əvvəlki qanun külliyyatları ilə ümumi oxşar cəhətlərinə baxmayaraq, daha dəqiq və geniş hazırlanmışdı. Hammurapi qanunları külliyyatı hüquq və iqtisadi münasibətlərin müəyyən formalarını qaydaya salmaq məqsədilə tərtib olunmuşdu. Burada qədim şumer və akkad adət-ənənələri və hüquq normaları öz əksini tapmışdı, əvvəlki qanunlar müəyyən dərəcədə təkrar olunmuşdu. Hammurapi qanunları sinfi mahiyyət daşımaqla hakim sinfin mənafeyini müdafiə edirdi. Buna baxmayaraq, Hammurapi qanunları qədim Şərqi nadir ədəbi və tarixi abidələri sırasına daxildir.

1903 və 1904-cü illərdə Aşşur şəhər yerində aparılmış qazıntılar zamanı Orta Assur dövrünə aid qanunlar aşkar edilmişdi. Bu qanunlar e.ə. XII əsrin sonu – XI əsrin əvvəlinə aid edilmişdir. Qanunlar nikah, ailə, mülki və s. məsələləri qaydaya salırdılar.

Qanunlarla yanaşı fərdi sənədlər, müqavilələr qədim İkiçayarası cəmiyyətinin sosial-iqtisadi həyatının öyrənilməsində xüsusi yer tutur.

<sup>1</sup> Vulkanik süxurlu bərk daş



İkiçayarası tarixinin öyrənilməsində diplomatik xüsusiyyət daşıyan salnamələrin əhəmiyyəti böyükdür. Misirdə əl-Amarna (qəd. Axetaton) arxivindən Akkad dilində yazılmış təxminən 400 “məktub” aşkar edilmişdi. Bunlar e.ə. II minillikdə Babil, Assur, Mitanni və s. hökmdarlarının Misir fironları ilə yazışmalarından ibarətdir.

E.ə. XXIII əsrə aid ən qədim beynəlxalq müqavilə mətni mövcuddur. Bu müqavilə Akkad hökmdarı Naram-Suen ilə Elam hökmdarı arasında bağlanmışdı. Müqavilə Elam dilində tərtib olunmuşdu. Onun Akkad dilindəki nüsxəsi hələ tapılmamışdır. Müqavilənin bir şərtinə görə, Elam hökmdarı Naram-Suenin dostu ilə dost, düşməni ilə düşmən olmalı idi. İki dövlət arasında bağlanmış müqavilə tarixdə ilk yazılı beynəlxalq müqavilə hesab edilir.

Fərat çayı sahilində yerləşən Mari (indiki Tel-Hariri) xarabalığından sənədlərlə zəngin arxiv açılmışdı. Bunu fransız arxeoloji ekspedisiyasının başçısı A.Parro üzə çıxartmışdı. Aşkar edilmiş 20 min sənəd içərisində xeyli “məktub” vardı. Bunlar Mari hökmdarlarının İkiçayarası hökmdarları ilə yazışmalarından ibarət idi. Belə arxivlərdən biri də Boğazköydə (Kiçik Asiya) tapılmışdı. Arxiv sənədləri müvafiq dövrdə İkiçayarası hökmdarlarının xarici siyasətini əks etdirirdi.

İkiçayarası hökmdarlarının salnamələri, qədimdə tərtib olunmuş hökmdarlar siyahısı, şifahi xalq yaradıcılığı nümunələri siyasi və sosial münasibətləri, qədim insanların ideologiyasını və mədəniyyətini işıqlandırmaq üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Şumer epik dastanları erkən cəmiyyətin siyasi, iqtisadi və mədəni həyatını, xarici əlaqələrini əks etdirir. Bunların içərisində “En-Merkar və Aratta hakimi” dastanı əhəmiyyətə malikdir. Dastan e.ə. III minilliyin birinci yarısı hadisələrindən bəhs edir. En-Merkar şumerlərin Uruk şəhərinin hökmdarı olmuşdur. O, Urmiya gölü hövzəsində yerləşən Aratta ölkəsi ilə iqtisadi və siyasi əlaqə yaratmışdı. Bu mövzuya Şumerdə dörd dastan həsr edilmişdi.

“Gilqameş (şum. Bilqamis) haqqında dastan” Uruk hökmdarı Gilqameşin fəaliyyətini təsvir edir. Onun adı ilə bağlı bir neçə poema mövcuddur. Bununla yanaşı, bir sıra hökmdar (Eannatumun, Uruinimginanın, Qudeanın) yazıları qonşu şəhər və ölkələrlə müharibələri, daxili sosial-iqtisadi siyasəti, ölkədə aparılan tikintiləri şərh etmişdir. Akkadlı Sarqonun, onun varisləri Rimuş, Manişusu, Naram-Suen və Şarkalişarrinin mixi kitabələri İkiçayarasının

e.ə. III minilliyinin ikinci yarısı tarixi və xarici siyasəti barədə təsəvvür yaradır. Burada Akkad hökmdarlarının işğalçı yürüşləri, xüsusilə Elam və şimal-şərq tayfaları ilə müharibələri əks olunmuşdur. Sarqonun və Naram-Suenin adları ilə bağlı meydana gəlmiş ədəbiyyat nümunələri həmçinin tarixi hadisələr barədə məlumat verir.

İkiçayarası tarixinin öyrənilməsi sahəsində hökmdar siyahılarının əhəmiyyəti vardır. E.ə. III minilliyin sonunda (e.ə. XXI əsr) “Şumer hökmdar siyahısı” tərtib olunmuşdur. Burada əfsanəvi dövrlərdən başlayaraq İkiçayarası hökmdarlarının adları çəkilmişdir. E.ə. XVIII əsrdə hökmdar siyahısına yeni adlar əlavə edilmişdi. Assurilərin hakimiyyətini əks etdirən hökmdar siyahıları tərtib edilmişdi. Bu siyahı e.ə. II minilliyin əvvəlindən tə VII əsrə qədər hakimiyyətdə olanların adlarını saxlamışdı. Babilistan tarixini əks etdirən salnamə və hökmdar siyahıları həmçinin mövcud olmuşdur. Burada hakimiyyətdə olmuş hökmdarların adları ardıcıl çəkilmiş, Assuriya və Yeni Babilistan dövlətlərinin məhv edilməsi əks olunmuşdu.

İkiçayarasının və bəzi hallarda qonşu ölkələrin tarixinin bərpa edilməsinə Assur hökmdarlarının salnamə xüsusiyyəti daşıyan mixi kitabələr kömək etmişdir. Bu kitabələrdə Assur hökmdarlarının qonşu ölkələrə – Kiçik Asiya, Şərqi Aralıq dənizi ölkələrinə, hətta Misirə, Urartuya, Elam, Manna və Midiyaya, cənubda Babilistana hərbi səfərləri əks olunmuşdur. Demək olar ki, bu yazılı sənədlər Ön Asiya tarixi barədə nisbətən ətraflı və dolğun məlumat verən yeganə qaynaqdır. Digər tərəfdən Assur və Babil mixi yazıları ölkə daxilində aparılan tikintilər haqqında da bəhs edir.

İkiçayarasının daxili vəziyyətini, hüquq qaydalarını, ailə münasibətlərini, mülkiyyət formalarını və s. öyrənilməsi sahəsində xüsusi hüquqi sənədləri əhəmiyyətli məlumata malikdir. İkiçayarası hökmdarlarının rəmmal kahinlərə müraciətləri müxtəlif siyasi hadisələri əks etmişlər. Bunların içərisində Assur hökmdarı Assarhaddonun müraciətləri daha çox fərqlənir. Burada kimmer və skit (skif) tayfalarının e.ə. VII əsrin birinci rübündə Ön Asiya hadisələrinə müdaxiləsi barədə məlumat verilmişdir. Yeni Assur hökmdarları sərhəd hadisələrinə nəzarət etmək üçün xüsusi muzzdlu dəstələr və kəşfiyyatçı casuslar saxlayırdılar. Kəşfiyyatçı casuslar hökmdara sərhəddəki vəziyyət barədə vaxtaşırı müxtəlif xəbərlər göndərirdilər. Belə məlumatlar yazılı mənbə kimi müəyyən əhəmiyyətə malikdir.

Mixi yazılar kəşf edilməmişdən əvvəl qədim İkiçayarası tarixi antik müəlliflərin məlumatı əsasında öyrənilirdi. Antik müəlliflərin əsərləri yunan və latın dillərində yazılmışdı. Onlar yerli Şərqi xalqlarının dillərini bilmirdilər. Buna görə Şərqi barədə məlumatı əsasən tərcüməçi vasitəsilə toplayırdılar. Bir sıra hallarda toplanmış məlumat həqiqətə uyğun olmurdu, əfsanəvi xüsusiyyət daşıyırdı. Yunanlar romalıları nisbətən qədim Şərqi ölkələri ilə, o cümlədən İkiçayarası ilə ünsiyyətə tez başlamışdılar. Şərqi ilə əyani surətdə tanış olan yunanlar görüb-əşitdiklərini və müşahidələrini qeyd edirdilər.

E.ə V əsr yunan tarixçisi Herodot belə müəlliflərdən idi. O, doqquz kitabdan ibarət "Tarix" əsərinin müəllifidir. Hələ qədimdə Herodotu "tarixin atası" adlandırırdılar. O, Kiçik Asiyanın yunan şəhəri Halikarnasda anadan olmuşdu. Əsərinin bir hissəsi Şərqi ölkələri tarixinə həsr olunmuşdur. Herodot Şərqi ölkələrinə səyahət edərkən İkiçayarasına gəlib çıxmış, Babilistan və Assuriyanın keçmiş tarixi və onun müasir vəziyyəti barədə məlumat toplamışdı. Herodot Şərqi dillərini bilmirdi. O, tərcüməçi köməyindən istifadə edirdi. Yerli əhali öz keçmiş tarixi haqqında yadda saxladığını çox vaxt rəvayət və əfsanə şəklində yunan müəllifinə çatdırırdı. Herodot bütün eşitdiklərini kitaba salırdı. Buna görə bəzən tədqiqatçılar bəzi hadisələrin həqiqi və ya uydurma olduğunu ayırd edə bilmirlər. Herodotun İkiçayarası barədə tarixi məlumatları mixi yazıların mətni aydın olduqdan sonra əsasən təsdiq olundu.

İkiçayarasının ən qədim dövrü Herodotun əsərində əks olunmuşdur. Herodot əsərdə əfsanəvi hadisələri olduğu kimi vermişdi. Yerli ənənə bəzi həqiqi hadisələri təhrif etdiyindən Herodot düzəliş aparmağa qadir olmamışdı. Herodot Assur hökmdarı Semiramidanın fəaliyyətindən bəhs etmişdir. Mixi yazılardan məlum olmuşdur ki, Semiramida e.ə. IX əsrdə körpə oğlu III Adadnirarinin yerinə hökmranlıq etmiş Şammuramat<sup>1</sup> imiş. Herodotun əsərində İkiçayarasının iqtisadiyyatı, əhalinin adət və məişəti öz əksini tapmışdı.

İkiçayarasının təbii şəraiti, əhalisinin tərkibi və bir sıra tarixi hadisələr Strabonun (e.ə. I – b.e. I əsri) "Coğrafiya" əsərində əks olunmuşdur. İosif Flavinin (b.e. I əsri) "Yahuda əsatirləri" əsərində

<sup>1</sup> Semiramida haqqında əfsanə Şərqi geniş yayılmışdı. Bir çox antik müəlliflər onun haqqında danışılar. II Navuxodonosorun dövründə (e.ə. XI əsr) salınmış "asma bağlar" hələ qədimdə Semiramidanın adına çıxarılırdı.



İkiçayarası dövlətlərinin digər dövlətlər ilə siyasi münasibətləri və hərbi münaqişələri barədə məlumat verilmişdi.

E.ə. III əsrdə Babil kahini Beros “Babilistan tarixi”ni tərtib etmişdi. Əsər yunan dilində yazılmışdı. Burada “Nuh əyyamından” ta onun dövrünə qədərki hadisələr şərh edilirdi. Əsərin başlanğıc hissəsi əfsanəvi xüsusiyyət daşıyırdı. Əsərin ancaq müəyyən parçaları bizə gəlib çatmışdır.

Yəhudilərin dini kitabı Tövrət bir sıra İkiçayarası tarixi hadisələri barədə məlumat saxlamışdı. Lakin burada hadisələrə dini don geydirilmişdir. Tövrətdə İkiçayarası dövlətlərinin Aralıq dənizi sahil ölkələri ilə siyasi münasibətləri əks olunmuşdu.

Yerli mənbələrə nisbətən bu əsərlər həqiqi tarixi hadisələri təhrif olunmuş şəkildə verirdi. Buna görə antik mənbələr özü-özlüyündə İkiçayarası tarixini bərpa etmək üçün tam gerçəkliyi əks etdirmir.

## 6. MIXİ YAZILARIN OXUNMASI

Mixi (mismari) işarələr şumerlər tərəfindən icad olunmuşdu. İkiçayarası əhalisi – akkadlar, babillər və assurlar mixi yazı növünü mənimsəmiş və inkişaf etdirmişlər. Mixi yazılarla tanışlıq XVII-XVIII əsrlərdən başlamışdır. İlk tanışlıq Əhəməni şahlarının Persopol saray divarlarının üzərindəki mixi yazılardan başlamışdı. Səyyahlar, qədim abidələrlə maraqlanan həvəskarlar daş plitələr üzərindəki işarələri bəzən sadəcə naxış, bəzən də yazı hesab edirdilər. XVII əsrin əvvəlində Persopol xarabalığına gəlmiş İtaliya səyyahı Pyetro lella Valle bu işarələrin yazı növü olduğunu və onun soldan sağa oxunmasını düzgün olaraq müəyyənləşdirdi. O, beş işarənin surətini çıxartdı. Bu beş işarə vasitəsilə Avropa ilk dəfə mixi yazı forması ilə tanış oldu.

Tezliklə Avropada Persopol abidələrinə və naməlum işarələrə maraq artdı. XVIII əsrdə fransız Jan Şarden bir neçə işarəni çap etdirdi və bunların naxış yox, yazı olduğunu qeyd etdi. Lakin o, səhvən yazıların, Çin heroqlifləri kimi, yuxarıdan aşağı oxunması fikrini söyləmişdi.

Alman E.Kempfer ilk dəfə bu işarələri “mixi yazı” adlandırdı. Halbuki yerli əhali bu işarələri “mismari” adlandırırdı. Eyni zamanda



o, böyük bir mixi yazı parçasını Avropada çap etdirmişdi. Hollandiyalı K. de Bruyn təsdiq etdi ki, mixi yazılar yuxarıdan aşağıya yox, soldan sağa oxunur.

Persopolda aşkar edilmiş yazılar Əhəməni fars hökmdarlarına mənsub idi. Yazılar üç mixi yazı növü ilə üç dildə (elam, qədim fars və Babil dillərində) yazılmışdı. XVIII əsrdə üçdilli Əhəməni yazılarının bir hissəsi artıq Avropada çap olunmuşdu və böyük maraq doğurmuşdu. XVIII əsrin sonunda Danimarka alimi K.Nibur mixi yazıların elmi məqsədlə öyrənilməsi sahəsində ilk addımları atdı. Nibur mixi yazıların soldan sağa oxunmasını təsdiq etmiş, onların üç müxtəlif dilə mənsub olması, birinci sütunda həkk olunmuş yazının əlifba sistemi ilə yazılması, onun 42 hərfdən ibarət olması haqqında mülahizəsini söyləmişdi. Eyni zamanda o, abidələrdə üç yazı növünün mövcud olduğunu ilk dəfə bildirmişdir.

Alman alimi O.Tixsen Əhəməni mətnlərinin üç yazı növü ilə tərtib olunduğu fikri qəbul etmiş və hər yazı növü arxasında müəyyən bir dilin gizləndiyini söyləmişdi.

XIX əsrin əvvəlində danimarkalı V.Münter bu yazıların Əhəməni hökmdarlarına məxsus olduğunu bildirdi. Eyni zamanda o, Əhəməni abidələrində istifadə olunmuş mixi yazı növlərini müəyyənləşdirdi: birinci – əlifba yazı növü, ikinci – heca, üçüncü isə bütöv mənaya malik işarələri olan yazı növü kimi müəyyən edildi. Münter mətnlərdə tez-tez rast gəlinən bir qrup işarəni padşahlıq rütbəsini göstərən söz kimi qəbul etmiş və onları “şah” və “şahlar şahı” kimi başa düşmüşdü. Münter hər üç dildə yazılmış mətnlərin məzmunca eyni olduğunu müəyyən etmiş və bunlardan birini qədim fars dili adlandıraraq, onun Avesta dilinə yaxın olduğunu söyləmişdi. Münter 14 hərfin oxunuşunu müəyyənləşdirmək cəhdi göstərmiş, lakin sonralar yalnız iki hərfin oxunuşu düzgün çıxmışdır. Münterinin araşdırmaları qədim fars mixi yazılarının oxunması üçün “dayaq nöqtəsi” yaratdı.

Bu zaman Avropada artıq zərdüştlərin dini kitabı Avestanın mətnləri fransız A.Düneronun tərcüməsi əsasında məlum idi. Avestanın dili İran dilləri qrupuna mənsubdur. Avestanın mətnləri qədim fars mixi yazı növünün oxunmasına kömək göstərdi.

Qədim fars mixi yazılarının oxunması Gettingen gimnaziyasının gənc müəllimi, alman Georq Qrotefendin (1775-1853-cü illər) adı ilə bağlıdır. Bir çoxları kimi o da mixi yazıların sirrini açmaq cəhdi

göstərirdi. O, yunan və latın dillərini tədris edirdi, lakin Şərq dillərini bilmirdi. Qrotefend əvvəllər söylənilmiş fikirlərə əsaslanaraq üç növlü, yəni əlifba (qədim fars dili), hecalı (elam dili) və ideoqrafik (babil dili) yazı sisteminin mövcud olduğunu nəzərə aldı. O da bu yazıların Əhəmənilər sülaləsi şahlarına mənsub olduğunu söylədi.

Qrotefend iki Persopol yazısının əlifba növünə diqqət yetirmiş, yeddi işarənin tez-tez təkrar olduğunu müşahidə etmiş və onların “şah” mənası verməsi fikrində qalmışdı. Bu qrup yazıları Qrotefend “şah”, “şahlar şahı” kimi oxumuşdu. Qrotefendin əlində olan mətn parçalarında “şah” sözü birinci yazıda dörd dəfə, ikinci yazıda isə üç dəfə təkrar olunurdu. O öz müşahidələrinə əsaslanaraq yazıları təxminən aşağıdakı kimi başa düşmüşdü. Birinci yazı: “A, böyük şah, şahlar şahı, şah B.-nin oğlu, Əhəməni”; ikinci yazı: “A, böyük şah, şahlar şahı, B.-nin oğlu, Əhəməni”.

Beləliklə, Qrotefend padşahlıq rütbəsinin məzmununu açmışdı. Bəs onda naməlum “A” və “B” hərfləri yerində hansı şahların adı durmalıdır? Qrotefend Herodotun əsərinə nəzər yetirmiş və Əhəməni şahlarının adları ilə tanış olmuşdu. O, birinci yazıdakı “A”-nın yerinə II Kirin, “B”-nin yerinə onun atası şah olmayan Kambizin adını yerləşdirdi. Mixi yazılarda bu adların baş işarəsi müxtəlif hərflərlə verildiyindən Qrotefend bu fikrindən əl çəkdi.

Qrotefend müəyyən etdi ki, birinci yazıda “A” yerinə Kserksin, “B” yerinə isə onun atası Daranın adı göstərilməlidir. İkinci yazıdakı hökmdarın atası şah olmamışdı. Herodotun əsərindən məlum idi ki, Daranın atası Histasi şahlıq etməmişdir. Qrotefend bu adları müvafiq surətdə ikinci yazıdakı “A” və “B” ilə əvəz edir. Qrotefend hər iki yazını oxuya bilir: 1. “Kserks, böyük şah, şahlar şahı, şah Daranın oğlu, Əhəməni (nəslindən)”; 2. “Dara böyük şah, şahlar şahı, Histasinin oğlu, Əhəməni (nəslindən)”.

Beləliklə, Qrotefend əlifba mixi yazısının baş cümləsinin mənasını müəyyənləşdirmiş oldu. Hələ yazını qədim fars dilində oxumaq lazım idi, ad və sözlərin həmin dildə tələffüzü verilməli idi. Avesta mətnləri qədim fars dilinə yaxın idi. Avestada rast gəlinən müvafiq ad və sözlərə əsaslanan Qrotefend yuxarıdakı cümlələrin qədim fars dilində oxunuşunu verdi. Bu oxunuş nəticəsində Qrotefend 13 mixi işarənin mənasını müəyyənləşdirdi, lakin bunların yalnız 9-u həqiqətə uyğun oldu. Qrotefend yalnız əlifba növü mixi yazının oxunması ilə məşğul olmuşdu. Digər iki yazı növü oxunmamış qalırdı.

Qrotefend ikinci sütündakı yazının dilini Midiya dili adlandırırđı. Sonralar m l m oldu ki, bu mətn elam dilində tərtib olunmuřđur.

Qədim fars mixi yazılarının bařa d ř lm sin  ilk yolu Qrotefend a mıřđır. Lakin o, ř r q dillərini, xüsusən İran dillərini bilmədiyindən mixi yazıların tam oxunmasını sona yetirm di. Həm də o zaman m l m olan mixi yazı mətnləri həcmcə kiçik idi.

İranda xidmətdə olan ingilis zabiti Henri Raulinson qədim fars mixi yazılarının oxunmasına böyük əmək sərf etmiřđir. Qrotefendin oxunuřundan məlumatı olmadan o, mixi yazıların mənasının a ılmasında müstəqil addımlar atmıřđı. Qədim fars mixi yazılarının oxunmasını bařa  atdıрмаq   n böyük həcmli mətnlər lazım idi. XIX əsrin 30-cu illərində H.Raulinson Bisütun qayasında həkk olunmuř yazıları ařkar etdi. Vaxtilə I Daranın g st riři ilə Bisütun qayasının yerdən 120 metr hündür hissəsində yazı ilə birlikdə təsvirlər də həkk edilmiřđi. Raulinson həyatını təhlükə altına ataraq böyük bir  etinlikl  sıldırım qaya üzərindəki mixi yazıların bir qisminin surətini çıxartdı. Sonralar, 1844-1847-ci illərdə Bisütun yazısının qalan hissəsinin də  z  k  r ld . Bu yazı dörd yüz sətirdən ibarət olmaqla    dildə – qədim fars, elam v  babil dillərində tərtib olunmuřđı. Raulinson ilk növbədə Bisütun yazısında olan xüsusi adları oxumuř, bütün iř r l rin mənasını verə bilmiřđir. Raulinson qədim fars mixi yazılarının oxunmasını bařa çatdırdı. 1837-ci ildə Paris-Asiya cəmiyyəti Raulinsonun oxunuřunu yüksək qiymətləndirdi və onu cəmiyyətin ř r fli  zvv  seçdi. Bundan sona Raulinson babil dilində yazılmıř mətnləri oxumaęa giriřdi. Artıq m l m idi ki, babil dili sami dil ailəsinə mənsubdur. İlk əvvəl xüsusi adlar oxunmuř, sonra isə digər sözlərin tələffüzü v  mənası m  yy nl řdirilmıřđi. Elam mətnlərinin oxunmasında ingilis alimi K.E.Norrisin xidməti olmuřđı. 1855-ci ildə o, Bisütun yazısının elam mətnini oxuyub tərcümə etdi. Demək olar ki, o gündən elamitologiya elm sahəsi yarandı. Məhz qədim fars mətnlərinin bařa d ř lm si elam v  babil yazı növlərinin oxunub tərcümə olunmasına kömək g st rmiřđi. Nəticədə m l m olmuřđı ki, qədim fars mixi yazısı 40, elam 111, babil isə 600 iř r d n ibarət idi.

XIX əsr arxeoloji qazıntıları elm aləmini müxtəlif dillərdə yazılmıř mixi yazı mətnləri ilə təmin etdi. Bisütun yazılarının oxunması bu mətnlərin də bařa d ř lm sin  imkan yaradırdı. Artıq assur, babil mixi yazılarını oxuyub bařa d ř rd l r. Mixi yazılar ilə m ř ul



olan alimlərin də sayı artmışdı. Buna baxmayaraq, mixi yazıların oxunuşuna şübhə ilə yanaşan, belə tədqiqatları hoqqabazlıq və uydurma adlandıranlar da az deyildi. Ancaq mixi yazı tədqiqatçıları düzgün yolda olduqlarına əmin idilər. 1857-ci ildə təsadüfi bir qrup mixi yazı tədqiqatçıları Londona gətirib çıxartdı. Bunlar E.Hinks, H.Raulinson, Y.Oppert və F.Talbot idi. Şübhələrə son qoymaq üçün tədbir görüldü. Şərqdə qazıntılar zamanı təzəcə tapılmış mixi yazı kitabəsi Londona göndərilmişdi. Asiya Kral cəmiyyətinin təşəbbüsü ilə həmin yazının surəti poçtla gizli surətdə bu tədqiqatçılara göndərildi. Onlar biri digərindən xəbərsiz həmin yazını oxuyub yenə də poçt vasitəsilə cəmiyyətə göndərdilər. Tərcümələr tutuşdurulanda məlum oldu ki, hər dörd alim mətni əsasən düzgün oxumuş və tərcümə etmişdir. Mətn Assur hökmdarı I Tiqlatpalasara məxsus idi. Bununla da həmin gündən etibarən qədim dövrü öyrənən yeni bir elm sahəsi meydana gəldi. Bu, "Assuriologiya" elm sahəsi idi.

Qədim fars dili oxunub anlaşılandıqdan sonra Bisütun kitabəsinin elam və babil dillərində yazılmış mətnlərinin oxunması və başa düşülməsi xeyli asanlaşdı. Artıq XIX əsrin ortalarında Əhəməni mixi yazıları hər üç dildə oxunub başa düşülürdü.

Eyni zamanda mixi yazıların kimlər tərəfindən icad olunması məsələsi qalxmışdı. Ümumi fikir belə idi ki, mixi işarələri qeyri-sami xalq tərəfindən icad edilmişdir. Bu zaman artıq İkiçayarası qazıntıları xeyli mixi yazılı kitabələr aşkar etmişdi. 1869-cu ildə fransız dilçisi J.Oppert işarələrin şumerlərə mənsub olduğunu söylədi. Lakin şumerlərə məxsus yazının olmasına şübhə ilə yanaşanlar, Oppertin mülahizəsini uydurma adlandıranlar tapıldı. Məhz 1871-1873-cü illər ərzində A.Says və F.Lenorman şumer mətnlərini ayırd edib çapdan çıxardılar. Şumer dilinin ilk qrammatikası yazıldı. Məlum oldu ki, mixi işarələri tətbiq edən ən qədim xalq şumerlər olmuşdur. 1889-cu ildə yeni elm sahəsi – şumerologiya yarandı. İkinci dünya müharibəsindən sonra şumer mətnlərinin öyrənilməsi genişləndi. Şumer qanunları, tarixi kitabələri, dastan və ədəbiyyat nümunələri tərcümə edildi. Məlum oldu ki, şumerlər riyaziyyat, astronomiya, təbabət, lüğət və dilin qrammatikasının tərtibi sahələrində təcrübədən doğan ilk biliklərin yayılmasına böyük təsir göstərmişdilər. Şumer mətnləri İkiçayarasının cənubunda mövcud olan təsərrüfat və mülkiyyət formaları, suvarma sistemi, inzibati idarə sistemi, ilk şəhər dövlətləri barədə lazımi təsəvvür yaradır.



## 7. QƏDİM İKİÇAYARASININ ÖYRƏNİLMƏSİ TARİXİ

İkiçayarasının tarixi və mədəniyyəti mixi yazıların oxunma sirri açıldıqdan, bir çox yazı və maddi-mədəniyyət abidələri tapıldıqdan sonra daha mükəmməl öyrənməyə başlandı. İlk arxeoloqlar eyni zamanda İkiçayarası tarixinin şərhini də verirdilər. Hələ H.Raulinson ilk mətnlərin çap edilməsində, bir sıra tarixi məsələlərin izahında və tədqiqində müəyyən rol oynamışdı.

Britaniya muzeyində mürəttib, qədim yazıların köçürücüsü vəzifəsində çalışan Corc Smitin İkiçayarasının tarixini öyrənməkdə böyük əməyi olmuşdur. O, mixi yazıları müstəqil öyrənərək bir çox elmi, bədii və dini mətnlərin çap və tərcümə edilməsi sahəsində xidmət göstərmişdir. O, 1872-ci ildə Şərqdən təzəcə göndərilmiş mixi yazını köçürərkən, onun Gilqameş haqqında dastan olduğunu müəyyənləşdirdi. Smit bu mətnə “Ümumdünya daşqını” haqqında rəvayətə rast gəldi. Lakin yazının yarısı yox idi. Yazının davamını tapmaq üçün Smit İraqa getmiş, arxeoloji qazıntılarda iştirak etmiş və poemanın davamını tapmışdı. Yazıda insan nəslinin kökünü kəsmək üçün allahlar tərəfindən düzəldilmiş “Ümumdünya daşqını” əfsanəsi öz əksini tapmışdı. Deməli, “Ümumdünya daşqını” haqqında rəvayət Tövrata və oradan da Qurana İkiçayarası xalqlarının ədəbiyyatından keçibmiş. Bu tapıntı dini fikirlərə böyük zərbə idi. Vullinin qazıntıları isə sübut etdi ki, vaxtilə İkiçayarasında fəlakətli su daşqını olmuş, bu da “Ümumdünya daşqını” əfsanəsinin yaranmasına səbəb olmuşdür. Beləliklə, alimlər sübut etmişlər ki, dini xüsusiyyət daşıyan “Ümumdünya daşqını” əfsanəsi fəlakətli çay daşqınları əsasında İkiçayarasında meydana gəlmişdi.

XIX əsrin ikinci yarısında xarici alimlərdən K.Besold, C.Şrader, M.Ştrek Assur mixi yazılarını, D.Uayzman-Mari arxivindəki mixi yazıları çap etdirdilər. Eyni zamanda İkiçayarası tarixi üzrə ümumiləşdirici işlər, mədəniyyət və din sahəsinə aid əsərlər yaradıldı. İkiçayarası tarixi və mədəniyyəti Q.Vinklerin, B.Maysnerin, F.Deliçin, S.Kramerin, İ.Gelbin, D.O.Edsardın, P.Koşakerin və başqalarının əsərlərində öz geniş əksini tapdı.

Lakin burjua alimlərinin əsərlərində Şərq müstəbidliyi idealizə edilir, bəzən yeganə düzgün dövlət üsul-idarəsi kimi qiymətləndirilir, Babil mədəniyyətinin tarixi əhəmiyyəti şişirdilir və dünya mədə-

niyyətinin beşiyi hesab edilirdi. Q.Vinkler və F.Deliç belə hesab edirdilər ki, Babilistan xalqları dünya mədəniyyətinin inkişafına böyük təsir göstərmişlər. Beləliklə də, panbabilizm nəzəriyyəsi yaranmışdı. Onların fikrincə, Babilistan bəşəriyyətin ən qədim mərkəzi olmaqla Çinə, hətta Cənubi Amerikaya belə mədəni təsir göstərmişdir. Əlbəttə, Babilistan iqtisadiyyat və mədəniyyətin müxtəlif sahələrində böyük nailiyyətlər əldə etmiş, qonşu xalqlara təsir göstərmişdi, lakin bu təsirin miqyasının şişirdilməsi mövcud olan məlumatlara uyğun gəlmirdi. Misir, Suriya, Hindistan, Çin və s. ölkələrdə aparılmış arxeoloji qazıntılar göstərirdi ki, bu xalqlar öz mədəniyyətini müstəqil yaratmış və inkişaf etdirmişlər.

Şumerlərin mənşəyi məsələsinin tədqiqi İkiçayarası tarixşünaslığında öz əksini tapmışdı. İngilis arxeoloqu V.Çayld hesab edir ki, İkiçayarasının ən qədim əhalisi protoşumerlər, yəni ən qədim şumerlər olmuşlar. Hər halda İkiçayarası mədəniyyətinin protoşumerlər və şumerlər tərəfindən yaradılması və bu mədəniyyətin ilk növbədə babillər tərəfindən mənimsənilməsi şübhə doğurmur.

Lakin bəzi alimlər, məsələn, S.Kramer şumer mədəniyyətinə daha yüksək qiymət verir və hesab edir ki, məhz bu şumerlərdə ilk tarixçilər, ilk "parlamentlər", ilk ədəbi mübahisələr, ilk məktəblər, ilk məhkəmə idarələri əmələ gəlmişdi. S.Kramerin dedikləri müəyyən dərəcədə tarixi sənədlərə əsaslanır. Şumerlərdən əvvəl heç bir qədim ölkədə müvafiq yazılı sənədlər aşkar edilməmişdir. Qədim şumerlərdə müxtəlif idarə və məktəblərin, ədəbiyyat növlərinin mövcudluğu artıq şübhə doğurmur.

İkiçayarası tarixinin, onun iqtisadiyyatı və mədəniyyətinin öyrənilməsi sahəsində rus alimlərinin də xidməti olmuşdur. Bunlardan M.V.Nikolski bir sıra qədim şumer və akkad sənədlərini nəşr etdirmişdi. İ.M.Volkov Hammurapi qanunlarını və başqa sənədləri rus dilinə tərcümə etmişdi, V.K.Şleyko müxtəlif məzmunlu mixi yazıları tərcümə etmişdir. B.A.Turayev qədim Şərq tarixinə həsr olunmuş əsərində İkiçayarası tarixinə müəyyən yer vermişdi.

Sovet alimləri İkiçayarası tarixinin öyrənilməsi sahəsində müəyyən iş görmüşlər. 20-50-ci illərdə qədim İkiçayarasında icma, köləlik, əkinçilik, təsərrüfatın müxtəlif növləri və s. problemlərə həsr edilmiş əsərlər çap olundu. Bu dövrün alimlərindən A.İ.Tyumenov və V.V.Struve öz tədqiqatlarında İkiçayarasının ictimai-iqtisadi münasibətlərinin araşdırılmasına xüsusi yer vermişdilər.

50-70-ci illərdə İkiçayarası tarixinin bir çox sahələri öyrənilirdi. Bu dövrdə qədim İkiçayarasını tədqiq edən məktəbə tarixçi İ.M.Dyakonov başçılıq edirdi. İ.M.Dyakonov İkiçayarası ictimai-iqtisadi tarixini dərinlən öyrənərək bir sıra monoqrafik əsər, nəzəri xüsusiyyət daşıyan məqalələr çap etdirmişdi. Dövlət və fərdi təsərrüfat, icma, qədim Şərqlə köləliyinin xüsusiyyəti, şəhərlər, ticarət və s. məsələlər onun diqqət mərkəzində olmuşdur. İkiçayarasının qədim dillərinin və yazısının öyrənilməsinə İ.M.Dyakonov böyük əmək sərf etmişdi.

Həmin illərdə İkiçayarası tarixini öyrənənlərin sayı artmışdı. Bu sahədə bir sıra alimlər, o cümlədən M.A.Dandamayev, V.M.Masson, N.B.Yankovskaya, V.A.Yakobson, M.Mirzoyev, İ.Kloçkov, İ.Kaneva, V.Afanasyeva, İ.Kozireva və başqaları diqqətəlayiq əsərləri ilə çıxış etmişlər.

### III FƏSİL

## ŞUMER VƏ AKKAD DÖVLƏTLƏRİ

### 1. ŞUMER ŞƏHƏR DÖVLƏTLƏRİ

İkiçayarasının cənub hissəsi Şumer, yaxud Şumer ölkəsi adlanırdı. Burada siyasi və iqtisadi cəhətdən mühüm mövqeyə malik olan şəhərlər meydana gəlmişdi. Cənubi İkiçayarasında şəhərləşmə prosesi (urbanizasiya) erkən dövrdə baş vermişdi. Şəhərlər hökmdar iqamətgahlarının, ticarət məntəqələrinin və su mənbələrinin ətrafında meydana gəlirdi. Müdafiə məqsədilə onların ətrafına sədlər çəkilirdi. İlk əvvəl bunlar şəhərli yaşayış məntəqələri idi. İqtisadiyyatın, ticarətin inkişafı şəhərlərin yaranmasına gətirib çıxarmışdı. Şəhər mühüm ictimai təşkilata çevrilmişdi. Belə şəhərlərin cərgəsinə Uruk, Kiş, Eredü, Larsa, Ur, Laqaş, Umma, İsin, Sippar, Şuruppak, Nippur və başqaları daxil idi. Hər bir şəhər müstəqil dövlət idi. Şumerdə ilk dövlətlər şəhər dövləti kimi meydana gəlmişdi. Şumer əsatirlərinə görə, dövlət hakimiyyəti ilk dəfə Eredü şəhərində yaradılmışdı. Yazılı mənbə bunu belə ifadə edir: “Hökmdar hakimiyyəti göydən düşən zaman, Ereduda hakimiyyət vardı”. Qaynaq bildirmək istəyir ki, ilk dövlət Eredü şəhərində meydana gəlmişdir. Aydın ki, şumerlərin təsəvvürünə görə, hakimiyyət göydən düşmüşdür, yəni Allah tərəfindən bəxş edilmişdir. Buna uyğun olaraq, şumerlər əfsanəvi hökmdarların hakimiyyətini min və yüz illərlə ölçürdülər. Şumerlərin “Hökmdar siyahısı” erkən hakimiyyəti əfsanəvi “ümumdünya daşqını”ndan əvvəlki dövrə şamil edirdi. Məsələn, Şuruppak şəhərinin hakimi Ziusudra belə hökmdarlardan biri hesab edilirdi. Onun adı əfsanəvi “ümumdünya daşqını” ilə əlaqələndirilirdi. Guya o, 36 min il hökmranlıq etmişdi. Ziusudra əfsanəvi hökmdar idi. Onun surəti akkad dini əsatirlərində Utnapiştim, Tövratda Noy, müsəlman dinində Nuh adı altında verilmişdir.

Şumerdə hökmdar hakimiyyətinin meydana gəlməsi e.ə. III minilliyin birinci yarısına təsadüf edir, halbuki şumer yazılı mənbələri,



deyildi ki, hökmdar hakimiyyətinin yaranmasını daha əvvəlki, əfsanəvi dövrlərə şamil edir. Şumer “Hökmdar siyahısına” görə, “daşqından” sonra hər bir hökmdar bir neçə yüz il, bəzən mindən çox il hakimiyyət başında olmuşdur. Şumer “Hökmdar siyahısında” adı çəkilən bütün hökmdarların hakimiyyət illəri üst-üstə gələndə 30 min ilə bərabər olur. Tədqiqatçılar belə hesab edirlər ki, qədim Şumer sülalələrinin hakimiyyət dövrü cəmi 500-700 ilə bərabər olmuşdur. Bu rəqəmlərin əfsanəvi cəhətlərini nəzərə almadan demək olar ki, Şumerdə dövlət hökmdar hakimiyyəti şəklində artıq e.ə. IV minilliyin sonunda meydana gəlmişdi.

**Erkən sülalələr.** Şumer şəhər dövlətləri e.ə. III minilliyin birinci yarısında meydana gəlmişdilər. Şumerdə mövcud olmuş dövlətlər adətən erkən sülalələr adı daşıyırlar. Erkən sülalələr dövrü e.ə. XXVIII-XXIV əsrləri əhatə edir. Birinci erkən sülalə dövründə (e.ə. XXVIII-XXVII əsrlər) Kiş şəhər dövləti siyasi üstünlük təşkil etmişdi. I Kiş sülaləsinin onuncu hökmdarı əfsanəvi hakimiyyət illərinə (1560 il) malik olan Etana idi. “Hökmdar siyahısı” göstərir ki, Etana çoban idi. Guya o, qartal qanadı üstündə göyə qalxmış, hakimiyyət rəmzini gətirmiş, sonra bütün ölkəni birləşdirmiş və hökmdar olmuşdur. Etana Şumer əfsanələrinin qəhrəmanı kimi məlumdur. Əfsanədə onun qartal qanadı üstündə uğursuz göyə qalxmağı təsvir edilmişdir. Bu sülalənin sonuncu hökmdarlarından biri Enmebaragesi şərqdə Elam ilə müharibə aparmış və ona qalib gəlmişdi. Kişdən sonra Uruk şəhər dövlətinin yüksəlişi başladı. Uruk sülaləsi Kiş sülaləsilə yanaşı mövcud olmuşdur. Birinci Uruk sülaləsinin görkəmli hökmdarı En-Merkar, Luqalbanda və Gilqameş idi. En-Merkar şərqdə Aratta ölkəsi ilə münaqişəyə girmiş və son məqamda iqtisadi əlaqə yaratmışdı. Aratta Urmiya gölü hövzəsi (Cənubi Azərbaycan) ərazisinə verilən ad idi. Arattadan Uruka qızıl, gümüş, inşaat daşı, lacivərd (lazurit) və başqa qiymətli daşlar gətirilirdi. En-Merkar Aratta dövlətini Urukdan asılı vəziyyətə salmaq və onun sərvətlərini mənimsəmək istəyirdi. Bu məqsədlə şumerlər Aratta ilə ticarət, iqtisadi və siyasi əlaqələr yaratmışdı. Dastanın məlumatına görə, En-Merkar Arattaya uğursuz səfər etmişdi.

İkinci erkən sülalə dövrü (e.ə. XXVII-XXVI əsrlər) şəhər dövlətlərinin arasında hərbi münaqişələr başladı. Kiş dövlətinin onuncu hökmdarı Aka ilə Uruk hökmdarı Gilqameş arasında hakimiyyət

uğrunda ədavət gedirdi. Bu “Gilqameş və Aka” adlı şumer poemasında öz geniş əksini tapmışdır. Akanın Uruk şəhərini tutmaq cəhdi boşa çıxdı. O zaman Uruk şəhərinin ətrafına qala divarı çəkilmişdi. Məbəd və yaşayış evləri olan hissəni qoşa divar əhatə edirdi. 9,5 km uzanan divar, bağ və torpaq sahələrini də qalanın içərisinə almışdı. Qalanın şimal və cənubunda 3,5 m enində darvazalar qoyulmuşdu. Qala divarları üzərində 800 yarım dairəvi müdafiə bürcləri tikilmişdi. Qala divarının eni beş metrə bərabər idi. Aka şəhəri ala bilməyəcəyini başa düşərək geriye çəkilməyə məcbur oldu.

**I Ur sülaləsi.** Şumerdə siyasi ağalığ (hegemonluq) uğrunda mübarizəyə I Ur sülaləsinin hökmdarları da qoşulmuşdular. Ur şəhərinin birinci hökmdarı Mesanepada Kiş şəhər dövlətini zəbt edib onun hökmdarı Akanı taxtdan saldı. Bundan sonra Mesanepada “Kiş hökmdarı” rütbəsini qəbul etdi. Onun varisi dövründə Uruk hökmdarı Şumerdə ağalığ uğrunda mübarizəni gücləndirdi. Kiş bir də məğlub oldu, hegemonluq Gilqameşin əlinə keçdi. Gilqameş dövrünün görkəmli hökmdarlarından biri olmuşdur. Şumerlər onun şərəfinə dastan da yaratmışdılar. Bu “Gilqameş haqqında dastan” adı altında məlumdur. Burada Gilqameş yarınsan, yarıallah kimi təsvir edilmişdir. Dastanda Gilqameşin Uruk şəhəri qala divarının Gilqameş tərəfindən çəkilməsi göstərilir.

I Ur sülaləsi Şumer tarixində nisbətən uzun müddət qabaqcıl rol oynamışdır. E.ə. III minilliyin ortalarında Ur şəhəri zəngin ticarət və mədəniyyət mərkəzinə çevrilmişdi. Arxeoloji qazıntılar zamanı Urda qiymətli əşyalarla dolu “hökmdar sərdabələri” aşkar edilmişdir. 1800 qəbir içərisində Ur hökmdarı Meskalamduq və hökmdar arvadı Şubadın sərdabələri tapılmışdı. “Hökmdar siyahısında” və başqa mənbələrdə bu hökmdarın adı çəkilmir, lakin dairəvi qızıl möhür üzərində “Meskalamduq, hökmdar” sözləri yazılmışdı. Sərdabə əşyaları arasında qızıl dəbilqə, simli musiqi alətlərindən on bir simli arfa, lira, Şubadın qızıl tacşəkilli başlığı, qızıl və gümüş qədəh, kasa və başqa qablar, xəncər, nizə, qiymətli metal və daşlardan hazırlanmış heyvan fiqurları və s. aşkar edilmişdi. Liranın yuxarı hissəsinə sakkalı lacivərdən düzəldilmiş qızıl öküz başı birləşdirilmişdi. Qızıl əşyaların hazırlanması o dövrün zərgərlərinin yüksək peşəkarlığına nümunədir. Qəbirlərin birində lacivərd, əqiq və sədəflə bəzədilmiş iyirmi santimetr uzunluğunda lövhə aşkar edilmişdi.

Lövhe üzərində iyirmi bəzəkli dördbucaq şəkli vardı. Dördbucaqlar üzərində yeddi növ rəsm həkk olunmuşdu. Lövhə ilə yanaşı dairəvi oyun daşları da tapılmışdır. Bunlar hamısı müasir damanın qədim nümunəsi kimi qəbul edilə bilər.

Ur qəbiristanlığı<sup>1</sup> avadanlığı şumerlərin həyat və məişəti ilə tanış olmağa imkan yaradır. Şubadın sərdabəsində onun 25 müşayiətçisinin cənazəsi vardı. Digər hökmdar Abarginin sərdabəsində 60 cənazə aşkar edilmişdi. Bunlar qadın və döyüşçülərdən ibarət olmuşdur. Döyüşçülərin hər birinin əlində nizə, başında isə tunc dəbilqə vardı. Qadın skeletləri yanında ən qiymətli bəzək əşyaları səpələnmişdi. Tədqiqat göstərmişdir ki, bu adamlar özlərini könüllü olaraq mərhum hökmdara qurban vermişlər. Belə bir nəticəyə də gəlmək olar ki, o zaman axirət dünyasında yaşayışın olmasına inam sonrakı dövrlərə nisbətən daha ibtidai imiş<sup>2</sup>.

I Ur sülaləsinin nümayəndələri müxtəlif rütbələr, o cümlədən “Kainatın hökmdarı” rütbəsini daşıyırdılar. Onlar bütün Şumer üzərində hökmranlıq etmək iddiasında olmuşdular. İkiçayarası şəhər dövlətləri iqtisadi cəhətdən möhkəmləndikcə, Şumerdə ağalığ uğrunda siyasi mübarizəyə qoşulurdular. Belə şəhər dövlətlərindən biri Laqaş idi.

**Laqaş şəhər dövləti.** Laqaş erkən sülalələr dövrünün son mərhələsində (e.ə. XXV-XXIV əsrlər) yüksəlməyə başlamışdı. E.ə. III minilliyin ortalarında Laqaş iqtisadi və siyasi çiçəklənmə dövrünə qədəm qoymuşdu. Laqaş sülaləsinin banisi Urnaşə idi. O, Laqaş dövlətinin qüdrətinin əsasını qoydu. Bareləflərin (qabarıq nəqş rəsmi) birində Urnaşənin məbəd tikintisində iştirakı təsvir edilmişdir. Urnaşə öz ailəsi ilə birlikdə təntənəli mərasimin ön cərgəsində gedir. Onun arxasınca oğlanlarına nisbətən daha iri təsvir edilmiş qızı addımlayırdı. Bu, şumer qadınının ictimai həyatda tutduğu yüksək mövqe ilə izah oluna bilər. Məbəd tikintisi, kanal çəkilməsi, taxıl quyularının qazılması, su yollarından geniş istifadə edilməsi və s. Urnaşənin adı ilə bağlıdır.

<sup>1</sup> Urda qazıntı aparmış arxeoloq Leonard Vulli hökmdar qəbiristanlığının meydana gəlməsini e.ə. XXVII-XXVI əsrlərə aid edir.

<sup>2</sup> Herodotun məlumatına görə, skitlər vəfat etmiş hökmdarı qullar ilə birlikdə dəfn edirdilər. Qədim Misirdə fironun sərdabəsinə o dünyada ona xidmət etmək üçün “uşəbtu” adlanan insan fiqurları qoyurdular.



Urnaşenin növəsi Eannatum (2400-cü il) Laqaşın siyasi qüdrətini daha da yüksəltmişdi. Qazıntılar zamanı Eannatuma məxsus “Qartal sütunu” (plitənin hündürlüyü 1,5 m-dən artıqdır) adlandırılmış abidəsi aşkar edilmişdir. Abidənin üzərindəki yazıdan və təsvirlərdən məlum olur ki, abidə qonşu şəhər dövləti Umma üzərində qələbə naminə qoyulmuş və hər iki şəhər arasında sərhədi göstərən nişanə olmuşdur. Abidə Laqaş ordusunun yürüşünü təsvir edirdi. Burada həlak olmuş döyüşçülərin meyitlərini didişdirən qartal yığınının təsviri əks olunmuşdur. Laqaş ilə Umma arasında hərbi münaqişə barışıq müqaviləsinin bağlanması ilə sona yetdi. Bu, tarixdə ilk yazılı “sülh müqaviləsi” hesab edilir.

Bu zaman İrən cənubunda yaşayan eləmlilər İkiçayarasına tez-tez basqınlar edirdilər. Eannatum bu basqınların qarşısını almağa müyəssər oldu. Eyni zamanda o, Şumerin bir sıra şəhərlərini Laqaşa tabe etdi, şimalda Mari şəhərinə kimi gəlib çatdı.

İki şəhər arasında sərhəd məsələlərinin Laqaşın xeyrinə həll edilməsi Ummanı narahat edirdi. Eannatum vəfat etdikdən sonra qardaşı oğlu Entemena hakimiyyət başına gəldi. Umma sakinləri xərac verməkdən imtina etdilər və Laqaşın ərazisinə soxuldular. Hökmdar Entemena rəqib dəstələrini məğlubiyyətə uğratdı və Laqaş ilə Umma kimi şəhər dövlətləri arasındakı sərhədi əvvəlki vəziyyətdə müəyyənləşdirdi. Entemena şumer şəhərlərini itətdə saxlamaq üçün müharibə ilə yanaşı diplomatik tədbirlər də həyata keçirirdi. O, bir sıra məbədlər (Nanna, Enki, Enlil allahları üçün) tikdirmişdi. Entemena Laqaş və onun kənarında suvarma kanallarının çəkilməsində yaxından iştirak edirdi.

Laqaş hökmdarlarının bütün Şumer üzərində ağalığ iddiası yaxşı silahlanmış çoxlu ordu saxlamağı tələb edirdi. Laqaşdan kənar məbədlərin tikilməsinə xeyli vəsait sərf olunurdu. Bunların hamısının ağırlığı xalq kütlələrinin üzərinə düşürdü. Eyni zamanda Laqaş hökmdarları məbəd əmlakına, var-dövlətinə əl atırdılar. Kahinlər öz növbəsində zəhmətkeş kütlələrdən bu və ya digər mərasim zamanı toplanan verginin miqdarını artırırdılar. Kahinlər mərkəzi hakimiyyətə qarşı mübarizə aparırdılar. Onlar məbədin iqtisadi və siyasi mövqeyini möhkəmlətmək, hökmdar hakimiyyətini zəiflətmək məqsədini güdürdülər. Bu mübarizə kahinlərin nümayəndəsi olan Luqalandanın hakimiyyətə gəlməsi ilə başa çatdı. Lakin Luqalanda əhalinin vəziyyətini yaxşılaşdırmaq üçün heç bir tədbir irəli sürmədi,



məbəd təsərrüfatının möhkəmləndirilməsinə əhəmiyyət vermədi. Luqalanda hakimiyyətdən şəxsi varlanması üçün istifadə edirdi. O, böyük torpaq sahibkanna çevrilmişdi. Özü 161 hektar, arvadı Bar-namtarra isə 66 hektardan artıq torpağa malik idi. Bu torpaqlarda onların xüsusi mülkiyyəti hesab olunan adamlar işləyirdilər. Luqalanda və onun arvadı müstəqil surətdə ticarət müqavilələri bağlayırdılar. Saray məmurları da varlanmaq naminə hər bir vasitədən istifadə edirdilər. Zəhmət adamları ağır istismar olunurdular.

**Uruiningina və onun islahatları.** Luqalandanın hakimiyyəti uzun sürmədi (7-9 il). Dövlət çevrilişi Laqaşda yaranmış gərgin siyasi vəziyyətə son qoydu. Ali hakimiyyət Uruininginanın (əvvəlki oxunuş – Urukagina, 2318-2312) əlinə keçdi. Uruiningina əvvəl “ensi” (kahin-hökmdar), sonra isə “luqal” (hökmdar) rütbəsini qəbul etdi. Dövlət çevrilişinin hansı sosial qruplar tərəfindən həyata keçirilməsi məlum deyildi. Bir fikrə görə, çevrilişi kahinlər, digər fikrə görə isə saray müxalifəti təşkil etmişdi. Mənbələrdə Uruiningina ədalətli hökmdar kimi qələmə verilmişdir, müasir elmi ədəbiyyatda isə o, “tarixdə ilk islahatçı” adlandırılmışdır.

Laqaşda mövcud olan ictimai və iqtisadi münasibətləri qaydaya salmaq üçün Uruiningina islahat keçirdi. Onun islahatı ictimai-iqtisadi qaydaları hüquq çərçivəsinə salan ən qədim sənəddir. İslahatda Uruiningina xəlifənin törətdiyi özbaşınalıqları sadalayır, sonra isə bunları aradan qaldırmaq üçün görülən tədbirlərdən danışır.

Əvvəllər məbəd təsərrüfatı və məbəd əmlakı hökmdarın səlahiyyəti altına keçmişdi, kahinlərin məbəd təsərrüfatının gəliri üzərində hüququ məhdudlaşdırılmışdı. Uruiningina məbəd torpaqlarını və gəlirini kahinlərin sərəncamına qaytardı. Əvvəllər vergi toplayanlar özbaşınalıq edirdilər, əhalidən xeyli müxtəlif vergilər toplayırdılar. Yeni hökmdar məbəd torpaqlarını, gəmiləri və sahilləri (“limanları”) vergi toplayanlardan təmizlədi. Əvvəllər kahinlər dini mərasimlərin həyata keçirilməsi üçün əhalidən cürbəcür vergilər toplayırdılar: mərhumu dəfn etmək üçün onun ailəsindən 7 bardaq pive, 420 kökə, bir paltar, bir çəpiş və s. vergi alırdılar. Uruiningina dini mərasim vergisini qaydaya saldı və verginin miqdarını xeyli azaltdı. O, məmurların, kahinlərin, varlıların əhaliyə və yoxsullara qarşı özbaşına hərəkətlərini məhdudlaşdırdı. Hökmdar “yoxsul ananın” bağına girib məhsulu vergi əvəzinə özbaşına götürməyi qadağan etdi. İslahatda yoxsul və kimsəsizləri müdafiə edən ifadə

işlədilmişdi: “Güclü, dul və yetimləri qoy incitməsin”. Bu ifadə sonrakı qanun külliyyatlarında da təkrar olunurdu. Uruinimginanın islahatları və fəaliyyəti haqqında müxtəlif rəylər mövcuddur. İ.M.Dyakonov hesab edir ki, Uruinimginanın dövlət çevrilişi kahin və nəslə zadəganların mənafeyinə uyğun olmuş, lakin keçirdiyi islahatlar məhdud idi. V.V.Struvenin fikrincə, Uruinimginanı hakimiyyətə icmaçıların hərəkəti gətirmiş, buna görə də onun islahatları xalq kütlələrinin mənafeyini güdürdü. Hər halda Uruinimgina öz hakimiyyətini möhkəmlətmək məqsədini qarşısına qoymuşdu. İslahatlar həm kahinlərin, həm də icma üzvlərinin mənafeyini qoruyan maddələr öz əksini tapmışdı.

Uruinimginanın islahatları saray məmurlarının və məbəd kahinlərinin tələbinə tamamilə uyğun olmadı. Onun islahatları məhdud olsa da, zəhmətkeş kütlələrin mənafeyini, az da olsa, qorumağa yönəldilmişdi. Uruinimginanın altı illik hakimiyyəti dövründə Laqaşda yeni saray və məbədlər tikildi, suvarma kanalları çəkildi, hökmdar hakimiyyəti möhkəmləndi. Lakin ona qarşı narazılıq artırdı. Uruinimginanın sosial islahatlarının yayılmasından qorxan digər şəhər dövlətləri hökmdarları Laqaş hakimiyyətini yıxmaq üçün tədbirlər görürdülər.

**Umma şəhər dövlətinin yüksəlişi.** Tədricən Umma şəhər dövləti güclənirdi. Umma sərhəd torpaqları üstündə Laqaş ilə uzun müddət ədavət aparmışdı. Umma hökmdarı Luqalzaqqesinin (e.ə. 2312–2287-ci illər) hakimiyyəti illərində (25 il hakimiyyətdə olmuşdur) Şumeri siyasi cəhətdən birləşdirmək cəhdi göstərildi. Luqalzaqqesi ilk növbədə Uruk şəhərini özünə tabe etdi. Bundan sonra o, Laqaşı tutdu və Uruinimginanı hakimiyyətdən saldı, məbədləri qarət etdi. Mənbələr məlumat verirlər ki, Laqaşın süqut etməsində “hökmdar Uruinimginanın heç bir təqsiri yoxdur”. Sənədi tərtib edən şəxs bununla Uruinimginanın islahatlarına bəraət qazandırır. Laqaş dövlətinin məhv olması Luqalzaqqesinin günahı kimi qələmə verilirdi. Mənbə qeyd edirdi ki, ölkənin məhv olmasında “Luqalzaqqesi, Umma hökmdarı təqsirkardır. Qoy onun himayədarı ilahə Nidaba<sup>1</sup> onu öz günahını daşımağa düçar etsin”.

Luqalzaqqesi Uruk şəhərini paytaxta çevirdi. O öz hakimiyyətini digər Şumer şəhərləri üzərinə yaydı. Ur, Larsa, Nippur, Kiş tutuldu.

<sup>1</sup> Nidaba – taxıl və qamış ilahəsi

Artıq bütün Şumer Luqalzaqqesinin hakimiyyəti altına keçdi. Cənubda o, “Aşağı dənizə” (Fars körfəzi) kimi gəlib çatdı. Şimalda “gün çıxandan gün batana” olan ərazini (yəqin ki, şimalla Zaqroş dağları zonasından Aralıq dənizinə kimi uzanan ərazi nəzərdə tutulur) zəbt etdi. Bununla da, Dəclə və Fərat çayları vasitəsilə “Yuxarı dənizə”<sup>1</sup> yol açıldı.

Luqalzaqqesinin siyasi müvəffəqiyyətlərinə və Şumeri birləşdirməsinə baxmayaraq, ölkə böyük təhlükə qarşısında idi. Ən böyük təhlükə şimaldan yaxınlaşırdı. Şimali İkiçayarasında sami tayfalarının qüdrətli dövləti – Akkad meydana gəlmişdi. E.ə. təxminən 2287-ci ildə Akkad dövlətinin banisi Sarqon Şumerə hücum etdi. Kiş şəhərini tutduqdan sonra o, Luqalzaqqesi ilə döyüşə başladı. Luqalzaqqesinin ordusu məğlub oldu, özü isə əsir düşdü. Luqalzaqqesi ilə birlikdə ona itaət edən 50 hökmdar da məğlub oldu. Sarqon Uruk, Ur, Umma və başqa şəhərləri tutdu, cənubda Fars körfəzinə gəlib çatdı. Qələbə şərəfinə, qeyd etdiyi kimi, “silahını dənizdə yudu”. Müstəqil Şumer dövləti öz varlığını itirdi və Akkad dövlətinin tərkibinə daxil oldu. Bununla da erkən sülalələr dövrü başa çatdı. İkiçayarasında Şumer-Akkad dövləti yarandı.

## 2. AKKAD DÖVLƏTİ

Akkad dövlətinin banisi akkadlı Sarqon (e.ə. 2316–2261-ci illər) dövrünün görkəmli dövlət xadimi və sərkərdəsi olmuşdur. Sarqon (akkad. Şarrumkenu) tərcümədə “həqiqi, qanuni hökmdar” deməkdir. Ehtimal edirlər ki, o, hakimiyyəti zorla ələ keçirmişdi. Sarqon mənşəyi etibarilə aşağı sosial təbəqələrə mənsub olmuşdur. Hələ qədimdə onun adı ilə bağlı əfsanələr yaranmışdı. Əfsanəyə görə o, Kiş hökmdarının sarayında nökr kimi işləmişdir. Nisbətən dəqiq məlumat Sarqonun öz yazısında əks olunmuşdur: həmin mənbə qeyd edir ki, Sarqonun anası rəiyyət təbəqəsindən idi. Sarqon atasını görməmiş, əmisi isə dağ sakini olmuşdur. Anası onu gizli doğmuş,

<sup>1</sup> Ehtimal edirlər ki, bu mətndə “Yuxarı dəniz” anlayışı Aralıq dənizini nəzərdə tutur. Ola bilsin ki, Urmiya gölü nəzərdə tutulmuşdur. Lakin güman edirlər ki, Luqalzaqqesinin siyasi fəaliyyəti sonralar onun adından tərtib olunmuş kitabədə şişirdilmişdir.



qamışdan hörülmüş səbətə qoyub çaya atmışdır. Səbət suçu Akkinin bağına axmış, o, uşağı götürüb öz övladı kimi saxlamış və ona bağban peşəsini öyrətmişdi. İlahə İştər nəvaziş göstərərək hakimiyyəti ona tapşırılmışdı. Öz mənşəyi və hakimiyyətə gəlməsi barədə Sarqon belə məlumat vermişdir.

**Akkadlı Sarqonun fəaliyyəti.** Hakimiyyətə gəldikdən sonra Akkad şəhərini (Dəclə və Fərat çayları arasında) saldırdı və onu paytaxt etdi. Akkad dövlətinin adı bu şəhərin adından götürülmüşdür. Sarqon dövləti möhkəmləndirmək üçün bir sıra tədbirlər həyata keçirmişdi. Mərkəzləşmiş vahid Şumer və Akkad dövləti bərqərar olduqdan sonra o, yeni kanallar çəkirdi, Şumerdə ümumi suvarma sistemi yaratdı. Bütün dövlət üçün vahid ölçü və çəki sistemi müəyyənləşdirdi. Bunun nəticəsində su və quru ticarəti genişləndi, ölkədə əmtəə-pul münasibətləri inkişaf etdi. Ölkənin hərbi qüdrətini qaldırmaq üçün o, daimi ordu yaratdı. Ordunun yenidən təşkili bir sıra uğurlu müharibələrin aparılmasına imkan verdi.

Sarqon şimal və şimal-qərb istiqamətində geniş müharibələr aparmağa başladı. Qaynaqlarda qeyd olunur ki, o, “Yuxarı ölkəni”, Mari, Elba, Yarmuti şəhərlərini tutmuş, “Sidr meşələrinə və nəcib metallar dağına” kimi çatmışdı. Adətən, ehtimal edirlər ki, Sidr meşələri və nəcib metallar Aman və Tavr dağlarında yerləşirdi. “Yuxarı ölkə” anlayışı, yəqin ki, İkiçayarasının şimalında şərqdən qərbə uzanan vilayətləri nəzərdə tuturdu. Bu ərazidə kuti və subarlar yaşayırdılar. Sarqon “Aşağı dəniz”lə “Yuxarı dəniz” arasında yerləşən əraziyə sahib oldu və “Ölkələr hökmdarı” rütbəsini qəbul etdi. Bu işğallar nəticəsində Fələstinə və Suriyaya yol açdı. Geriyə qayıdarkən Sarqon öz vətəninə əkmək üçün ağac nümunələri, o cümlədən üzüm tənəyi, qızılgül gətirmişdi. Sarqon şimalda Subartuya qarşı yürüş təşkil etdi, ələ keçən qəniməti Akkada göndərdi. Cənub-qərbdə Sarqonun diqqətini elamlılar cəlb edirdilər. Bu qonşu tayfalar daim İkiçayarasına basqınlar edirdilər. Sarqon Elama hərbi yürüş təşkil edib bir sıra vilayətləri talan etdi.

Sarqon Akkadlı nəinki bütün İkiçayarasını vahid dövlət şəklində birləşdirdi, eyni zamanda Ön Asiyanın yeganə hegemonuna çevrildi. Mərkəzləşmiş dövlətin yaradılması işğalçılıq siyasətini həyata keçirmək üçün geniş imkanlar yaratdı. İkiçayarasının iqtisadi ehtiyatları



birleşdirildi. Akkad dövlətində vahid hakimiyyət Sarqonun əlində cəmləndi. Hökmdar hakimiyyətinin sosial dayağı olan qulluq əyanları, məmurlar, kahinlər təbəqəsi formalaşdı. İcma həyatında mülki bərabərsizlik sürətləndi. Varlı icmaçılar yerlərdə idarə orqanlarının fəaliyyətinə rəhbərlik edirdilər. Yoxsul və torpaqsız icmaçılar mizdli əməklə məşğul olmağa başlayırdılar. Uğurlu müharibələr ölkəyə çoxlu əsirlərin gətirilməsinə səbəb oldu. Əsirlər qul halına salınırdı. Onların əməyi hökmdar, məbəd və xüsusi təsərrüfatda tətbiq olunurdu.

Sarqonun uğurlu xarici və daxili siyasəti ölkədə müstəbid idarə qaydalarının bərqərar olmasına şərait yaratdı. Akkad dövlətinin siyasi yüksəlişi və qüdrətinin artması ölkənin daxilində olan ziddiyyətləri ləğv etmədi. Ölkədə üsyanlar baş verdi. Sarqona qarşı müxalifət yarandı, 55 il hökmranlıqdan sonra Akkadı qüdrətli dövlətə çevirmiş Sarqon sui-qəsd nəticəsində öldürüldü.

Sarqonun oğlu və varisi Rimuş ölkədə baş vermiş üsyanları yatırmaq üçün qəti tədbirlər gördü. Şumer şəhərlərinin üsyanı amansız yatırıldı. Elam İkiçayarasına müdaxilələri davam etdirirdi. Rimuş Elama iki hərbi yürüş təşkil etdi. Lakin daxili ziddiyyətlərə son qoyulmamışdı. Rimuş kahinlər təbəqəsinə arxalanaraq öz siyasi mövqeyini möhkəmləndirmək niyyətində idi. O buna müyəssər ola bilmədi. Rimuş sui-qəsd nəticəsində həlak oldu. Onun qardaşı Maniştusu hakimiyyətə gəldi. O da ölkədəki həyəcanları yatırmağa və Elamı itaət altına almağa çalışdı. Maniştusu da kahinlərə arxalanırdı. Lakin onun da aqibəti pis oldu. Maniştusu öldürüldü.

**Naram-Suenin müharibələri.** Naram-Suenin (e.ə. 2236-2200-cü illər) hakimiyyəti illərində Akkad dövləti yenidən əvvəlki qüdrətə sahib oldu. Naram-Suen ilk hökmdar idi ki, "Akkadın allahı" şərəfinə nail olmuşdu. O, işğalçılıq siyasətini davam etdirməyə başladı. Naram-Suen Akkad siyasi təsir dairəsindən çıxmış bir sıra ölkələri yenidən özünə tabe etdi... O, Subartunu və qərbdə "Sidr meşələrinə" qədərki ərazini zəbt etdi və onlardan xərac aldı. Naram-Suen Dəclə çayının şərqində yerləşən Arman vilayətini, Fərat çayının qərbindəki Elba və Aman (Şimali Suriya) ölkələrini Akkad siyasi təsir dairəsinə saldı. "Yuxarı dəniz" (Urmiya gölü) kimi ərazi tutuldu.

İkiçayarasının şimal-şərqində (indiki Kürdüstan və Cənubi Azərbaycan) yaşayan lullubi və kuti (quti) tayfalarının siyasi fəallığı Naram-Suenin dövründə daha da artdı. Lullubi hökmdarı Satuni Naram-Suenə qarşı ittifaq təşkil etdi. Naram-Suen “Qələbə sütunu” adlanan abidəsində bu birləşməni məğlubiyyətə uğratması barədə məlumat vermişdir. E.ə. XII əsrdə Elam hökmdarı Şutruk-Nahhunti bu abidəni qənimət kimi Suz şəhərinə aparmışdı: abidə qazıntılar zamanı oradan tapılmışdı. Abidə üzərində Naram-Suen və onun ordusunun dağlara qalxması, müttəfiq hökmdarlardan birinin yaralanması, o birisinin isə aman diləməsi təsvir olunmuşdur. Bu daş abidə görkəmli incəsənət əsəri hesab olunur.

Hakimiyyətinin son illərində Naram-Suen uğursuz müharibələr aparmalı olmuşdur. Epik əsərlərin birində Naram-Suenin Şumer dini mərkəzi Nippur şəhərinə qarşı yürüşü şərh edilmişdir. Yürüşün səbəbi aydın deyildir. Ola bilsin ki, Nippur din kahinləri Naram-Suenin şəxsiyyətinin ilahiləşdirilməsini rədd edirdilər. Naram-Suenin Nippura hücumu uğurla nəticələnmədi. Kutilər şəhər sakinlərinin köməyinə gəlmişdilər. Kuti hökmdarı Enridavazir, ola bilsin ki, kuti dəstələrinin başında dururdu. Onun yazılı abidəsi Nippurda aşkar edilmişdir. Naram-Suenin hakimiyyəti illərində kutilər Akkad dövlətini tez-tez narahat edirdilər. Kutilərlə mübarizədə ona Elam hökmdarı Kutik-İnşuşinak (e.ə. 2240-2220-ci illər) yardım göstərirdi. Elam ilə Akkad arasında bağlanmış beynəlxalq müqavilədə Elam hökmdarı adından qeyd edilmişdi: “Naram-Suenin düşməni mənim düşmənimdir, Naram-Suenin dostu mənim dostumdur”. Müqaviləyə uyğun olaraq, Kutik-İnşuşinak Zağros dağları ölkələrinə hərbi yürüş təşkil etmişdi. 70-ə qədər xırda ölkələri, o cümlədən Kutiumu (kutilərin ölkəsini) zəbt etmişdi. Bu müvəqqəti qələbə kutilərin İkiçayarasına axınının qarşısını ala bilmədi.

Naram-Suenin varisi Şarkalişarrinin (e.ə. 2200-2175-ci illər) hakimiyyəti dövründə qərbdən sami tayfaları, şərqdən elamlılar, şimal-şərqdən kuti tayfaları Akkad dövlətini narahat edirdilər. Kutilərin müdaxiləsi daha böyük təhlükə yaradırdı. Kutilərin hərəkəti çöl əkin işlərinin pozulmasına səbəb olurdu və mal-qaranın şəhərlərə gətirilməsinə əngəl törədirdi. Şarkalişarri kutilərin təzyiqini ləğv etmək məqsədilə onlara qarşı yürüş təşkil etdi. Bu zaman kutilərin

hökmdarı Sarlaq (e.ə. 2191-2185-ci illər) idi. Kuti hökmdarları siyahısında o, Sarlaqab, başqa bir qaynaqda isə Aşşarlaq adlandırılmışdı: Kutilər ilə döyüş İkiçayarasının ərazisində baş verdi, Sarlaq məğlubiyətə uğradı və əsir düşdü. Ehtimal ki, bu döyüş Akkad hökmdarı Şarkalışarrinin hakimiyyətinin sonunda, təxminən 2185-ci ildə baş vermişdi. Lakin bu qələbə Akkad dövlətinin dağılmasının qarşısını ala bilmədi. Kutilərin İkiçayarasına müdaxiləsi və lullubilərin iştirakı ilə təşkil olunmuş ittifaqların təzyiqi altında Akkad dövləti tədricən zəifləmiş və tənəzzülə uğramışdı.

### 3. KUTİ SÜLALƏSİNİN İKİÇAYARASINDA HAKİMİYYƏTİ

Kuti, yaxud quti tayfaları İkiçayarasının şimal-qərbində Urmiya gölünün qərb və cənub-qərbində məskunlaşmışdılar. İkiçayarasında kutilərin müdaxiləsi Naram-Suenin dövründə başlamışdı. Ola bilsin ki, Kuti hökmdarı Sarlaqın sələfləri İmta (e.ə. 2204-2197-ci illər) və İnqəşuşun (e.ə. 2198-2192-ci illər) hakimiyyəti illərində kutilər İkiçayarasının şərq və şimal-şərq hissəsində möhkəmlənmişdilər. Sarlaqın varisi Yarlaqaş (e.ə. 2184-2178-ci illər), ola bilsin ki, İkiçayarasına müdaxiləni gücləndirmiş və Akkad dövlətini süquta uğratmışdı. Onun varisi Elulumeş (e.ə. 2177-2171-ci illər) İkiçayarasında baş vermiş daxili hərəc-mərclikdən (e.ə. 2175-2172-ci illər) istifadə edərək, Akkad dövlətini qəti süquta uğratmış və burada kutilərin hakimiyyətini bərqərar etmişdir. Mənbə qeyd edir ki, “hakimiyyət kuti dəstələrinin əlinə keçdi”. Beləliklə, Şumer və Akkadda kutilərin hökmranlığı başladı.

Kutilərin İkiçayarasında hakimiyyəti barədə müxtəlif mülahizələr yürüdülmüşdür: guya kutilər ibtidai-icma quruluşunun son mərhələsini keçirmişlər, guya onlar İkiçayarasını tutmamışdan əvvəl dövlət hakimiyyətinə malik deyildilər, guya onlar İkiçayarasında ancaq dağıdıcı rol oynamış və əhalinin narazılığını qazanmışdılar. Belə mülahizələr həm mənbələrin azlığından, həm də onların mənfi təhlilindən meydana gəlmişdi.

Kutilər İkiçayarasını bir həmlə ilə tutmamışdılar. Onlar tədricən Akkad hökmdarlarının siyasi mövqeyini zəiflətməmiş, ölkənin daxili

işlərinə qarışmışlar. Eyni zamanda kutilər cənubi İkiçayarası və Şumer dini mərkəzləri ilə yaxından əlaqə saxlayırdılar. Hələ Naram-Suen şumerlərin dini mərkəzi olan Nippurda Enlil məbədini dağıdan zaman şumerlər kutiləri köməyə çağırmışdılar. Qaynaqlardan məlum olan, ilk kuti hökmdarı Enridavazir (e.ə. 2225-2204-cü illər) Nippuru akkadlardan xilas etmiş və öz yazısını Enlil məbədində qoymuşdu. O da Naram-Suen kimi, özünü “dünyanın dörd cinahının hökmdarı” adlandırmışdı. Enridavazir “qüdrətli, Kutium ölkəsinin hökmdarı” rütbəsini daşıyırdı. Beləliklə, kutilərin hələ e.ə. XXIII əsrdə hökmdar hakimiyyəti mövcud olmuşdur. Kutu hökmdarı Enridavazir Naram-Suenin Nippur ilə münaqişəsində şumerlərin tərəfini saxlamışdı. Ehtimal ki, kutu hökmdarları İmta və İnqəşuş sonuncu Akkad hökmdarlarına qarış mübarizəni genişləndirdilər. Kutilər şumerlərin müttəfiqi kimi çıxış edirdilər. Nəhayət, e.ə. 2175-ci ildə kutilər Akkadı tutdular və sarqonilər sülaləsinin hakimiyyətinə son qoydular və onları müstəqillikdən məhrum etmiş akkad işğalçılarının ağalığından xilas etdilər. “Akkadın dağılması haqqında ağlaşma” poemasında Akkad dövlətinin məhvi adı çəkilməyən qüvvələrə şamil edilmişdir. Əslində bu “ağlaşma” poeması Şumeri işğal edən və Nippur şəhərini qarət edən Akkad hökmdarlarını pisləyir və Akkadın dağılması haqqında rəmmallıq edirdi.

Kutilər İkiçayarasında mövcud olan idarə sistemini dəyişmədilər. Ölkəni canişinləri vasitəsilə idarə edirdilər. Kutilər əhalidən toplanmış xərac ilə kifayətlənirdilər. Kutilər İkiçayarası allahlarına da sitayiş edirdilər. Yazılı mənbə İştər və Sini (Ayı) kutu allahları adlandırır, lakin onların kutu əvəzi məlum deyildir. Kutu hökmdarları öz yazılarını akkad dilində tərtib edirdilər. Kutu hökmdarı Laharabın (e.ə. 2135-2133-cü illər; əvvəl “Laerab” kimi oxunurdu) şərəfinə Sippar şəhərində akkad dilində yazılı abidə qoyulmuşdu. Kutu hökmdarları Yarlaqanda (e.ə. 2120-2113-cü illər) və Siumun (e.ə. 2112-2105-ci illər) şərəfinə Umma şəhərində yazı tərtib edilmişdi. Kutu hökmdarı Puzur-Suenin (e.ə. 2127-2120-ci illər) möhürü üzərində Ur şəhəri yad edilir. Kutilərin hakimiyyəti bütün İkiçayarasını bürümüşdü, Nippur, Sippar, Umma, Ur kimi şəhərlər isə onların dayaq məntəqələrinə çevrilmişdi. Kutilərin uzunmüddətli hakimiyyəti illərində İkiçayarasının iqtisadiyyatı və ticarəti yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuşdu.



**Şumer canişinliyi.** Akkadın kutilər tərəfindən idarə olunması barədə məlumat yoxdur. Kutilərə tabe olan şumer şəhərləri içərisində Laqaşın təsərrüfat fəaliyyəti mənbələrdə əks olunmuşdur. Bəzi mülahizələrə görə, guya kutilər Uruk və Ur şəhərlərini dağıtmışdılar, lakin bu haqda mənbələr heç bir məlumat vermir. Əksinə, Kuti hökmdarı Sium özünü “Ur məbədinin əbədi işçisi” adlandırırdı. Kuti hakimiyyətinin başlanğıcında Laqaşda Ur-Baba ensi kimi fəaliyyət göstərirdi. Ensi kutilərdən asılı vəziyyətdə olmuşdur. Laqaş ensiləri özlərini luqal (“hökmdar”) adlandırmırdılar. Ehtimala görə, Ur və Uruk Laqaşın təsir dairəsinə daxil idi. Qudeanın (e.ə. 2133-2117-ci illər) canişinliyi dövründə Laqaş daha da inkişaf tapır və bütün Şumeri idarə edirdi. Qudea Ur-Babanın yeznəsi kimi hakimiyyətə sahib olmuşdu. Şumer canişinləri Ur şəhərindən tutmuş Nippura qədər onun hakimiyyətinə tabe idi. Qudea öz növbəsində kutilərin canişini hesab edilirdi. Kutilərin canişini olmasına baxmayaraq, Qudea müstəqil siyasət yürütmək səlahiyyətinə malik idi. Mənbələr Qudeanı “xeyirxah və ədalətli çoban”, yaxud ensi adlandırırdı. O, luqal rüt-bəsini işlətmirdi. Qudea işğalçılıq müharibələri aparmırdı, ölkənin daxilində əmin-amanlığı və dini həyatı təmin etməyə çalışırdı. Mənbələrin məlumatına görə, Qudeanın sayəsində “təhlükəli qadın cadugərləri, hansılar ki, əlləm-qəlləm danışır, şəhərdən çıxarıldı, heç kəs qayıqla döyülmürdü, heç kəsi qamçılamırdılar, ana öz oğlunu döymürdü... Laqaş daxilində mülki iddiası olan adam heç kəsi and içməyə gətirmirdi, sələmçi azad adamın evinə girmirdi... Yeddi gün (məbəd açılmasına həsr olunmuş günlər) arpa üyüdülmədi, kənz xanımla bərabərləşdi, qul ağası ilə yanaşı addımladı... O, məbəddən rəqabəti uzaqlaşdırdı... varlı yetimi incitmədi, güclü dul qadını incitmədi...”, “ağa döyüləsi qulun başına qapaz vurmadı, xanım günah işlətməmiş kənizə şillə vurmadı...” Bu mətnə Qudeanın siyasi tədbirləri əks olunmamışdır. Belə mətnlər təbliğat naminə tərtib olunurdu. Ola bilsin ki, məbəd açılışı zamanı yeddi gün ərzində müvafiq ayinə uyğun olaraq qul və quldarlar məbəddə sosial baxımdan “bərabərləşirdilər”. Qədim sənədlər göstərir ki, qullar istismar olunurdular, ağaları ilə eyni hüquqa malik deyildilər. Digər tərəfdən, Qudeanın canişinliyi dövründə Laqaşda və ümumiyyətlə, Şumerdə müəyyən əmin-amanlıq yaradılmışdı. Bunu təkcə Qudeanın adı ilə bağlamaq düzgün deyildir. Yəqin ki, məhz kutilərin hakimiyyəti Şumerdə əmin-amanlıq və dinc yaşayış şəraiti təmin etmişdi.

Belə bir şəraitdə Qudea tikinti işləri ilə daha çox məşğul olurdu. Məbəd inşasına diqqət verilirdi. Abidələrin birində Qudea oturmuş halda, dizi üstündə işə tikiləcək məbədin planı təsvir olunmuşdu. Məbəd tikintisində şumerlərdən başqa qonşular da iştirak edirdilər. Mənbə qeyd edir ki, məbəd tikintisində “eləmlə Eləmdən gəlirdi, Suz sakini Suzdan gəlirdi”. Qudea bir sıra ölkələrlə ticarət əlaqələri yaratdı. Ticarət vasitəsilə ölkəyə tikinti ağacı, xüsusilə sidr, inşaat daşı, qızıl, mis, qır və s. gətirilirdi. Məbəd tikintisi Laqaş, Nippur, Adab, Nqirsu və başqa şəhərlərdə həyata keçirilirdi. Kişi və qadınlar məbədə qurban göndərməli idilər. Məbəd tikintisi nəinki qurbanverməni genişləndirir, eyni zamanda vergilərin artırılmasına gətirib çıxarırdı.

Bəzi mülahizələrə görə, Qudeanın hakimiyyəti dövründə Şumer ədəbiyyatı və incəsənəti çiçəklənmə dövrünü keçirirdi. Şumer kənar ölkələr ilə iqtisadi və ticarət əlaqələri saxlayırdı. Yuxarı dənizdən (Urmiya gölü) Aşağı dənizə (Fars körfəzi) qədər uzanan ticarət yollarından sərbəst istifadə edirdi. Qudea suvarma kanallarının çəkilməsinə, əkinçilik və bağçılığın inkişafına da diqqət yetirirdi. Onun dövründə məbəd təsərrüfatı müstəqil iqtisadi sahəyə çevrilmişdi. Mənbələr kutilərin hakimiyyəti dövründə əkin sahələrinin məhsuldarlığından, taxılın çoxluğundan, mal-qaranın saysız-hesabsız olmasından bəhs edir.

Digər mülahizəyə görə, Qudeanın dövründəki çiçəklənmə aldadıcı təsire malikdir, çünki vergilər artırılmışdı, kutilərə xərac verilirdi. Kutilərin nümayəndəsi “sukkal” (“elçi”) rütbəsini daşıyırdı. Ola bilsin ki, xəracın kutilərə göndərilməsi onun nəzarəti altında aparılırdı.

Məlumdur ki, Laqaş kutilərə mal-qara və bitki yağı göndərirdi. Bu nə xərac idi, nə də vergi. Bu, gündəlik, yaxud aylıq ərzaq hesab edilə bilər. Laqaş kuti hökmdar sarayını ərzaqla təmin edirdi.

Təxminən e.ə. 2117-ci ildə Qudea vəfat etdi. Onun varisləri dövründə Şumerin siyasi vəziyyəti dəyişmədi. Ölkədə kuti sülaləsinin hakimiyyəti davam edirdi. Qudeanın varislərinin qısamüddətli hakimiyyətindən sonra təxminən 2112-ci ildə Nammahani canişinlik vəzifəsini tutdu. O, Ummanın dini hakimi (ensi) rütbəsini daşıyırdı. Yazılı mənbə qeyd edir ki, “O zaman ki, Yarlaqan Kutiumun hökmdarı idi, Nammahani, Umma ensisi, Ninurtanın – Ummanın anasının köhnə evini (məbədini) bərpa etdi”. Göründüyü kimi, Nammahani də Kutü sülaləsinin son hökmdarlarından olan Yarlaqana tabe

olmuşdu. Məlumdur ki, kuti hökmdarı Siumun şərəfinə yazı ithaf edilmişdi. Siumun vəfatından sonra kuti taxt-tacına Tirikan (var. Tiriqan – 2104-cü il) sahib oldu. Kutü sülaləsinin hökmdarları İkiçayarasını canişinlər vasitəsilə idarə edirdilər. Mənbə qeyd edir ki, Tirikan hakimləri Ur-Ninazu və Nabi-Enlil Şumerə göndərmişdi və onlara hakimiyyət səlahiyyəti vermişdi. Ur-Ninazu şumer, Nabi-Enlil isə akkad adı daşıyır. Ola bilsin ki, onlar kuti mənşəli olmuş, lakin müvafiq surətdə şumer və akkad adlarını qəbul etmişlər. Tirikanın İkiçayarasının şimalında və cənubunda iqamətgahı vardı, cənubda Tirikanın iqamətgahı Dubrum (Dabrum) şəhəri idi. Bu şəhər Umma vilayətinə daxil idi.

**Kuti sülaləsinin süqutu.** Kutü hökmdarı Tirikanın İkiçayarasında hakimiyyəti cəmi 40 gün çəkdi. Uruk şəhərində ona qarşı gizli qiyam təşkil olundu. Qiyamın başında Uruk ensisi Utuhənqal dururdu.

Kutilər İkiçayarasında əvvəlki idarə sistemini saxlamışdılar. Şumer “hökmdar siyahısı” kutiləri “hökmdar” (şum. duqal; akk. şarru) adlandırır. Yerli inzibati-idarə ənənəsinə uyğun olaraq kutilərə tabe olan Şumer şəhər hakimləri ensi rütbəsini daşıyırdılar. Kutilərdən asılı olan şəhər hakimləri müstəqil daxili siyasət yürüdürlər. Kutü sülaləsinin İkiçayarasında iqamətgahları olmuşdu. Kutü İkiçayarası dövləti bu iqamətgahlardan idarə olunurdu. Kutü dövlət idarəsi hökmdar və onun məmurlarından ibarət idi. Dövlətin idarə olunmasında iştirak edən vəzifəli adamlar ensi, yaxud onun akkad müqabili olan şakkanaku (“hakim”) rütbəsini daşıyırdılar. Şakkanaku həm də orduya başçılıq edirdi. Kutü hökmdarı Tirikana qarşı Uruk hakimi Utuhənqal çıxış edəndə, ilk növbədə, kutü canişinləri əsir düşdülər.

Kuti sülaləsi səksən ilə yaxın İkiçayarasını rahat və münaqişəyə rast gəlmədən idarə etmişdi. Bu müddət ərzində İkiçayarası işğalçılıq müharibələri aparmamışdı. Təkcə canişin Qudeanın Elamin Anşan vilayətinə hərbi dəstələr göndərməsi məlumdur. Kutilərin ünvanına mənfi ifadələr ancaq Utuhənqalın adına çıxılan kitabədə poema şəklində əks olunmuşdu. Bu poemanın sonralar üzü çıxarılmış iki nüsxəsi aşkar edilmişdir. Poemanın əsl qalmamışdır. Bəzi tədqiqatçılar bu nüsxələrin əsil mətnə uyğun olmadığını söyləmişlər. Digər mülahizəyə görə, poemada tarixi hadisə öz əksini tapmışdır.

Utuhənqalın kitabəsi kutilərin ünvanına mənfi ifadələr işlətməmişdir. Kitabə onları “dağların zəhərli ilan, allahlara əl qaldıran, Şumer hakimiyyətini dağlara aparan, Şumeri ədavətlə dolduran, arvadı



ərindən ayıran, övladı valideynindən ayıran, ölkədə ədavət və hiddət yayan” adamlar kimi qələmə vermişdi. Lakin kutilərin ünvanına deyilmiş ittihamları təsdiq edən heç bir əlavə tarixi sənəd qalmamışdır. Onu demək olar ki, Şumerdə ədavət salan siyasət ilə Kuti sülaləsi İkiçayarasında uzun müddət hökmranlıq edə bilməzdi. Tarixçilərin bir hissəsi kutilərin adına çıxılan mənfi əməlləri həqiqət kimi qəbul etmiş, digər qismi isə bunu müstəqil Şumer dövləti yaranandan sonra meydana gəlmiş təbliğat hesab etmişdir. İkiçayarası cəmiyyətinin ictimai-iqtisadi quruluşundan doğan mənfi hallar kutilərin adına çıxılmışdı. Şumer-Akkad cəmiyyətində şəhər dövlətləri arasında ədavət, sui-qəsdlər, arvadın ərindən ayrılması, övladların qul kimi satılması adi bir hal idi. Kutilərin Şumer allahlarına əl qaldırması da uydurma kimi səslənir. Əksinə, kuti hökmdar yazılarında Şumer allahlarına sitayiş əks olunmuşdur. Utuhənqalın adından yazılmış kitabə Kuti sülaləsi hakimiyyətinin ləğv olunmasına bəraət qazandıran məqsədlə tərtib olunmuşdu.

Utuhənqal allah Enlilin adından Uruk əhalisini kuti hökmdarı Tirikana qarşı çıxış etməyə çağırırdı. “Şumer padşahlığının qaytarılmasını Enlil mənə etibar etmişdir” sözlərini işlədirdi. Mənbədən görüldüyü kimi, Şumerin başqa şəhərləri Tirikana qarşı çıxışda iştirak etməmişdi. Utuhənqal Tirikana qarşı döyüşə urukluların qüvvəsilə hazırlaşdı. Muru yaxınlığında (Umma şəhərindən birgünlük məsafədə yerləşirdi) döyüş baş verdi. Tirikanın dəstələri qəflətən həmləyə düçar oldu. O, Dubrum şəhərinə – öz iqamətgahına qaçdı. Mənbə bu haqda belə yazır: “Kutium hökmdarı Tirikan tək qaçdı. Sığınacaq tapdığı Dubrumda onu mehriban qarşıladılar. Lakin Dubrum əhalisi biləndə ki, Enlilin iradəsi ilə Utuhənqal hökmdar olmuşdur, Tirikanı buraxmadılar. Utuhənqalın göndərdiyi adamlar Tirikanı və onun ailəsini Dubrumda tutdular, əllərini ağac buxova saldılar və gözlərini (?) bağladılar. Onun Utuhənqalın yanına gətirildilər, Utuhənqalın ayaqları altına atdılar, (Utuhənqal) ayağını onun boynu üstünə qoydu. O (belə) alçaldıldı və... Kutium, dağların zəhərli ilanı, onun ərazisindən uzaqlaşdırıldı... (beləliklə o) padşahlığı Şumerə qaytardı”. Utuhənqal kutilərin hakimiyyətini asanlıqla ləğv etdi. Tirikan onun qəfildən hücumuna məruz qalmış və məğlub olmuşdu. Maraqlıdır ki, Tirikan öldürülməmiş, ancaq ölkədən çıxarılmışdı. Tirikanın məğlubiyyətinin əks-sədası tarixdə uzun



müddət yaşamışdı. Sələvkilər dövründə tərtib edilmiş sənəddə Tirikanın məğlubiyyəti onun üçün əlverişsiz olan təbii əlamət ilə, Ayın tutulması ilə izah olunmuşdur.

Utuhənqal Kuti sülaləsinin hakimiyyətini ləğv etdikdən sonra “dünyanın dörd cinahi hökmdarı” rütbəsini qəbul etdi. O, yeddi il, 2104–2097-ci illərdə hakimiyyətdə oldu. Onun hakimiyyətinin başqa Şumer şəhərlərinə təsiri məlum deyildir. Ola bilsin ki, Şumer şəhərlərinin keçmiş canişinləri şəraitdən istifadə edərək hökmdar (luqal) rütbəsini qəbul etmişdilər. Belə canişinlərdən biri Ur şəhərini idarə edən Ur-Nammu idi. O, 18 il hakimiyyətdə (e.ə. 2112–2093-cü illər) olmuşdu. Kuti sülaləsinin hakimiyyətinə son qoymuş Utuhənqal qələbənin bəhrəsini dadmadı, bütün Şumeri vahid mərkəzdə birləşdirə bilmədi. Ola bilsin ki, ona qarşı müxalifət yaranmışdı. Mənbələrin məlumatına görə, Utuhənqal təsadüfən çayda batmışdı. Utuhənqal mənşə etibarilə balıqçı olmuşdu, buna görə onun çayda batmasını təsadüf kimi qələmə vermək düzgün olmazdı. Ehtimal ki, müxalifətin iştirakçıları arasında kutilərin hakimiyyətinə rəğbət bəsləyənlər də vardı. Utuhənqal sui-qəsd nəticəsində aradan götürüldü. Bu sui-qəsdə Ur-Nammunun əli olmuşdu, çünki tezliklə Ur-Nammunun oğlu Uruka ensi vəzifəsinə dəvət edildi.

#### 4. III UR SÜLALƏSİ

Ur-Nammu III Ur sülaləsinin (e.ə. 2112–2003-cü illər) banisi kimi məlumdur. III Ur sülaləsi sonuncu Şumer dövləti idi. Ur-Nammunun dövləti Şumer və Akkad ənənələrini davam etdirirdi. O, “Ur hökmdarı, Şumer və Akkad hökmdarı” rütbəsini qəbul etmişdi. Ur-Nammu Şumer və Akkad hökmdarlarına xas olan ənənəvi inşaat işlərini davam etdirirdi. O bütün Şumerdə məbəd tikintisini genişləndirdi, əzəmətli və bürclü Ur məbədini (zikkuratı) tikdirməyə başladı. Bu tikinti onun oğlu Şulqi tərəfindən başa çatdırıldı. Min beş yüz il sonra Babil hökmdarı Nabonid əzəmətli Ur zikkuratını yenidən bərpa etdirmişdi. Ur-Nammu yeni kanallar çəkirdi. Bunlardan Ur-Eredu su kanalı daha əhəmiyyətli idi. Bu kanal Fars körfəzinə gətirib çıxarırdı. Ur-Nammu qanunlar külliyyatı tərtib etdirmişdi. Bu indiyə qədər məlum olan ən qədim qanunlardan hesab edilir.

Ur-Nammu qanunları 1952-ci ildə Nippur qazıntıları zamanı tapılmışdı. Kitabə zədələndiyindən qanunlar tam qalmamışdı. Qanunlar külliyyatı giriş və maddələrdən ibarət idi. Giriş hissəsində qanunların allahların iradəsi ilə verildiyi qeyd olunurdu. Ur-Nammu “Allahın lütfü” sayəsində hakimiyyətə gəldiyini söyləyir. Qanunların verilməsi və ya hakimiyyətə sahib olma, qədim dövrdə bir qayda olaraq, Allahın adı ilə bağlanılır. Ur-Nammu “ədalətli qayda-qanun” yaratdığını söyləyirdi. Onun qanunları “qoy güclü dul qadınları və yetim-yesiri incitməsin” ifadəsi ilə başlayırdı. Ur-Nammu sabit çəki və ölçü qaydaları müəyyənləşdirdi, bununla bazar qiymətlərinin kortəbiiyini aradan götürməyə nail olmaq istədi. Şumer cəmiyyətində artıq mülki bərabərsizliyin geniş vüsət alması müşahidə olunurdu. Qanunlarda bunu qabarıq şəkildə göstərən maddə vardır. Maddədə deyilir ki, “Bir sikl (pul vahidi) sahibi bir mina (60 sikl) sahibi tərəfindən istismar edilməməlidir”. Göründüyü kimi, varlı təbəqələr azad icmaçıların əməyindən məcburi istifadə edirmişlər.

Ur-Nammu qanunları müxtəlif hüquq normalarını qaydaya salmışdı. Şumer cəmiyyətində cadugərlik geniş yayılmışdı. Cadugərliyin qarşısını almaq üçün qanunlarda xüsusi maddə nəzərdə tutulmuşdu. Maddəyə görə, cadugərlikdə təqsirlənən şəxs öz günahsızlığını sübut etməli idi. Onun günahsız olub-olmamasını ordaliya vasitəsilə yoxlayırdılar. Ordaliya – su ilə sınaq hüquq forması idi. Müqəssiri suya atırdılar, əgər o, sağlam qalırdısa, günahsız hesab olunurdu. Ur şumer cəmiyyətində bir sıra hallarda varlıları da cadugərlikdə təqsirləndirirdilər. Varlığın cadugərliyi sübut olunardısa, onda onun malı ittihamçı şəxsə verilirdi. Əsassız ittihamların qarşısını almaq üçün böhtançıları da su ilə sınaq (ordaliya) tətbiq olunurdu. Şumer cəmiyyətində cadugərlik təqib olunurdu.

Maddələrin birində qulların vəziyyəti barədə bəhs olunurdu. Qullar ağır istismara düşür idilər. Buna görə də onlar ağa təsərrüfatından qaçırdılar. Maddə qaçqın qulu ağasına qaytarana mükafat vəd edirdi. Qul-kənizi öldürən onun əvəzini, yaxud qiymətini ödəməli idi. Bəzi maddələr xəsarət üçün cəza tədbirləri nəzərdə tuturdu. Əgər azad adam kiməsə bədən xəsarəti yetirərdisə, ona pul əvəzi verməli idi. Qanunlarda ailə münasibətlərinə toxunan maddələr də vardı. Qadının ərə xəyanəti ölüm ilə cəzalandırılırdı. Ər arvadını boşayarkən, onu müəyyən pul məbləği ilə təmin etməli idi.

Sənədləşdirilməmiş nikah qanunsuz hesab edilirdi. Evlənən gənc qızın atasına nikah hədiyyəsi (başlıq) verməli idi. Əgər qızın atası vədinə əməl etməyib onu başqasına versəydi, nikah hədiyyəsi sahibinə ikiqat məbləğdə qaytarılmalıydı.

Qanunlarda torpaq münasibətləri də əks olunmuşdu. Özgə torpağını zəbt edib becərmək qadağan edilirdi. Belə hallarda məhsul müsadirə olunur, özbaşına torpağı tutmuş adam isə cərimə edilirdi. İcarədar götürdüyü torpaq sahəsini becərməli və məhsulu əvvəldən müəyyənləşdirilmiş miqdarda torpaq sahibinə verməli idi. Sahə işlənilməmiş qalsaydı, icarədar torpaq sahibinin zərərini ödəməli idi.

Ur-Nammunun varisi Şulgi (e.ə. 2093-2046-cı illər) atasının siyasətini davam etdirərək dövləti daha da möhkəmləndirdi. Daxili siyasətdə o, məbəd tikintisini davam etdirdi. Eyni zamanda o, Ur şəhərində böyük saray tikdirdi və dövlət idarələrini burada yerləşdirdi. Saray məmurları ölkənin təsərrüfatına nəzarət etməklə yanaşı dövlətin gəlirini, vergiləri və xərəcə hesaba alırdılar. Şulgi vahid ölçü və çəki sistemi yaratmışdı. Bu sistem İkiçayarasında tətbiq olunmalı idi.

Şulgi ordunun döyüş qabiliyyətini artırmaq məqsədilə tədbirlər gördü. O, ordunu yenidən təşkil etdi, piyada ordunun cinahlarını yüngül silahlanmış ox (yaxud nizə) atanlarla əvəz etdi. Amorilərdən ibarət muzzdlu döyüşçü dəstələri yaratdı. Döyüşçülərə xidmət əvəzi torpaq sahələri verilirdi. Bundan sonra Şulgi III Ur sülaləsinin hakimiyyətini genişləndirməyə başladı. Şərqdə Elama yürüş təşkil etdi. Elam vilayətləri Anşanı və Varahşeni tutdu. O, bir qızını Anşan, o birisini isə Varahşe hökmdarına əvə verdi. Diplomatik nikah Elamı müvəqqəti III Ur sülaləsindən asılı vəziyyətə saldı. Lakin tezliklə Elamda müstəqil Simaşki sülaləsi hakimiyyətə gəldi. Şimal-şərqdə Şulgi Aşağı Zab ilə Diyala çayları arasında yerləşən Simurru ölkəsinə qoşun yeritdi. Şimal-şərqdə lullubi tayfalarına qarşı hərbi yürüş təşkil etdi. Qərbdə o, Şimali Suriyanı ələ keçirdi. Şimalda Subartu (Subir) ölkəsini tutdu. Şulginin işğalları Aşağı dənizdən Yuxarı dənizə çatırdı. İşğal olunmuş ölkələrdə canişinlər təyin edirdi. Buna baxmayaraq həmin ölkələrdə tez-tez üsyanlar baş verirdi. O, Simurru ölkəsində beş dəfə üsyanı yatırmalı oldu.

Şulginin dövründə III Ur sülaləsinin qüdrəti daha da artmışdı. O, "Ur hökmdarı, Şumer və Akkad hökmdarı, dünyanın dörd cina-



hının hökmdarı” rütbəsini qəbul etmişdi. Deməli, III Ur sülaləsi təkcə Şumeri yox, eyni zamanda Akkadı da idarə edirdi. Ölkəni idarə etmək üçün Şulgi müxtəlif dövlət məmurları vəzifəsi təsis etmişdi. Ən yüksək vəzifəli şəxs sukkalmah (“böyük elçi”) hesab olunurdu. Nisbətən aşağı vəzifəli sukkal (“elçi”) adlanırdı. Sukkal-mah bir sıra vilayətlərə nəzarət edirdi, həm də müxtəlif, məsələn, ensi, şakan (hərbi rəis) rütbələrini daşıyırdı. Kutium və Su ölkəsi sukkalmahın hakimiyyətinə baxırdı. Tədricən ensi (akk. şakkanaku) yüksək hakimiyyət rütbəsindən nisbətən xırda sırayı vəzifəli şəxsləri bildiren anlayışa çevrildi. Ensi dini, məhkəmə və inzibati vəzifələri yerinə yetirirdi. Eyni zamanda dövlət təsərrüfatına da nəzarət edirdi. Bu vəzifələrin daha yüksək səviyyədə icrası sukkal-mahın səlahiyyətinə daxil idi.

Şulginin şəxsiyyəti ilahiləşdirilmişdi. Əhali onu “Allah” adlandırırdı. Şulginin və onun bir sıra varislərinin ilahiləşdirilməsi III Ur sülaləsində müstəbid qaydaların bərqərar olmasına dəlalət edir.

Şulginin varisləri Amar-Zuen (yaxud Bur-Sin e.ə. 2045–2037-ci illər) və Şu-Suen (yaxud Şu-Sin e.ə. 2036–2028-ci illər) dövründə işğalçılıq müharibələrinin arası kəsilmirdi. Şərqdə Elama qarşı bir neçə hərbi yürüş təşkil edilmişdi. Eyni zamanda amori tayfalarının qərbdən İkiçayarasına axınının qarşısını almaq üçün sədd çəkilmişdi. Bu sədd qərb və şimal istiqamətində inşa edilmişdi. Uzunluğu 200 km-ə çatırdı. Lakin bu sədd amori tayfalarının İkiçayarasında məskunlaşmasının qarşısını almadı. Amorilər hətta Elama kimi gəlib çatdılar və burada da məskən saldılar.

III Ur sülaləsinin işğalçılıq siyasətinə baxmayaraq qonşu dövlətlər və tayfalar İkiçayarasına basqınlar edirdilər. Qərb sərhədlərində amori tayfaları təhlükə yaradırdılar. Onlar tədricən İkiçayarasının ərazisində məskunlaşır və sami dillərində danışan əhalinin sayını artırırtdılar. Elam İkiçayarasına müdaxilə edirdi. III Ur sülaləsinin sonuncu hökmdarı İbbi-Suen (e.ə. 2027–2003-cü illər) dövlətin dağılmasının qarşısını ala bilmədi. İkiçayarasının şimal əyalətləri onun hakimiyyəti altından çıxdı. Onun canişini İşbi-Erra İkiçayarasının cənubunda İsin və başqa şəhərləri tutub İbbi-Suen ilə hakimiyyət uğrunda mübarizəyə başladı. Digər canişin Naplanum Larsada amorilərin hakimiyyətini yaratdı. Laqaş və Umma III Ur sülaləsinin hakimiyyəti altından çıxdı. Belə bir şəraitdə e.ə. 2003-cü ildə



elamlılar və su tayfaları Ur şəhərinə basqın etdilər. İbbi-Suen əsir tutuldu və Anşana aparıldı. “Urun məhv olması haqqında ağlaşma” şəhər küçələrinin və yollarının meyit ilə dolu olduğunu, torpaq qatlarının qan ilə dolduğunu qeyd edirdi. III Ur sülaləsi süquta uğradı. Cənubi İkiçayarasında hegemonluq Larsa və İsin şəhərlərinə keçdi. Bununla Şumer və Akkad dövlətlərinin minillik tarixi sona yetdi.

## 5. İCTİMAİ-İQTİSADI MÜNASİBƏTLƏR

Erkən Şumer dövlətləri “en” (ağa, dini hakim) adlanan ali kahin tərəfindən idarə olunurdu. En dövlət və məbəd işlərinə, suvarma kanallarının çəkilməsinə, ölkənin təsərrüfat həyatına, hərbi işlərə rəhbərlik edirdi. Bu zaman ibtidai demokratiya əlamətləri öz varlığını hələ saxlayırdı. Tədricən Şumer dövlətlərində hökmdar hakimiyyəti meydana gəldi. Dövlətin başında “ensi” (tikinti zamanı xalqa rəhbərlik edən kahin), yaxud “luqal” (böyük adam, hökmdar) dayanırdı. Adətən luqal, hökmdar kimi, daha böyük şəhər dövlətlərinə başçılıq edirdi. Vahid Şumer dövləti mövcud olan zaman luqal ancaq hökmdara, ensi ona tabe olan canişinə, yaxud ali kahinə şamil edilirdi. Erkən sülalələr dövründə ağsaqqallar şurası və xalq yığıncağı öz mövqeyini saxlayırdı. Mülki bərabərsizliyin inkişafı ilə əlaqədar olaraq xalq yığıncağı dövlət idarə orqanı kimi öz əhəmiyyətini itirdi. Tədricən hökmdar hakimiyyəti iqtisadi, siyasi və hərbi cəhətdən möhkəmləndi. Bunun da nəticəsində ağsaqqallar şurasının idarə orqanı kimi mahiyyəti azaldı. Erkən sülalələr dövründə müstəvid monarxiya hakimiyyət forması meydana gəldi, hökmdar qeyri-məhdud hakimiyyətə malik oldu. Hökmdar hakimiyyətinin güclənməsi ilə yanaşı, onun dayağı olan ordu da meydana gəldi. Erkən sülalələr dövrünün sonunda artıq daimi ordu yaranmışdı.

Erkən şumer dövlətləri şəhər və onun ətrafındakı kəndlərdən ibarət olmuşdu. Şumer şəhər dövlətlərində istehsal, ərzaq və əmtəə mübadiləsi aşağı səviyyədə inkişaf tapmışdı. Şəhər dövlətləri arasında geniş iqtisadi əlaqələr mövcud deyildi. Bunların nəticəsində sinfi ziddiyyətlər kəskin şəkil almamışdı. Qulların sayı az idi. Erkən sülalələr dövrünün sonunda İkiçayarasında siyasi hegemonluq uğrunda mübarizə başlandı. Hökmdar hakimiyyətinin rolu artdı.

Bütün Şumeri siyasi və iqtisadi cəhətdən birləşdirmək meyli gücləndi.

Erkən sülalələr dövründə və sonralar ölkənin iqtisadi əsasını əkinçilik təşkil edirdi. Əkinçilik təsərrüfatı süni suvarmaya əsaslanırdı. Süni suvarma sisteminin inkişaf etdirilməsi e.ə. III minillikdə Şumer və Akkad hökmdarlarının başlıca vəzifəsi olmuşdur. Suvarma kanallarının çökilməsində iştirak ictimai vəzifə idi və bunu bütün icma üzvləri həyata keçirirdi. İkiçayarasında sənətkarlıq, daxili və xarici ticarət inkişaf etmişdi. Şəhərlər sənətkarlıq və ticarət mərkəzlərinə çevrilirdi.

Mülki bərabərsizliyin və sinfi ziddiyyətlərin kəskinləşməsi nəticəsində quldarlıq münasibətləri inkişaf edirdi. E.ə. III minilliyin ikinci yarısında bu daha da gücləndi. Qul əməyi məbəd, hökmdar (dövlət) və xüsusi təsərrüfatlarda tətbiq olunurdu. Qulları, mal-qara kimi, baş-baş sayırdılar. Əsir qullar “yad ölkəli”, yaxud “saq” (“baş” deməkdir), xüsusi qullar “urdu”, yaxud “ere” adlandırılırdı. Qul sahibkarın xüsusi mülkiyyəti hesab olunurdu.

III Ur sülaləsi dövründə xırda istehsalçılar arasında müflisləşmə genişləndi. Yoxsullar öz övladlarını köləliyə satmağa məcbur olurdular. Bunun nəticəsində borc köləliyi meydana gəldi. Artıq yerli əhali kölə halına salınırdı. Şulginin hakimiyyət illərindəki məhkəmə sənədindən görünür ki, bir sıra hallarda qullar öz köləlik mənşəyini danırdılar. Sənədlərdə Ahuma adlı bir qulun məhkəmə məsələsi təsvir olunur: ağası vəfat etdikdən sonra əmlak bölgüsü zamanı Ahuma elan edir ki, “Mən qul deyiləm”. Məhkəmə şahidlər vasitəsilə onun qul olduğunu təsdiq edir. Lakin bir müddət keçəndən sonra Ahuma yenidən elan edir: “Mən qul deyiləm”. Məhkəmə əvvəlki hökmü saxlayır. Maraqlıdır ki, Ahumanın qardaşı məhkəmədə istintaqçı şahid sifətilə iştirak edirdi, deməli, onun qardaşı azad adam olmuşdu. Yəqin ki, Ahuma ailə tərəfindən vaxtilə köləliyə satılmışdı. Sənədlərdən görünür ki, qul ilə ağa arasında mübahisə 15 il davam etmişdi. 300 il bundan sonra Hammurapi qanunları (282) belə hallarda ağır cəza tətbiq edirdi: öz ağasından imtina edən qulun qulağı kəsilirdi. Şu-Suenin hakimiyyəti dövrünə aid sənəddə Papa adlı qadının məsələsi əks olunmuşdur. Papa elan edir ki, “nə o, nə də onun qızı kölə deyillər”. Məhkəmə müəyyənləşdirdi ki, Papa və onun qızı ərinin cinayətinə görə köləliyə verilmişlər.

III Ur sülaləsi dövründə azad adamların müflisləşmə nəticəsində köləliyə düşməsi prosesi güclənmişdi. Bu zaman qulların sayı çox olduğundan bir qulun qiyməti 9–10 şekel idi. Hər bir azad icmaçı, sənətkar ailəsində bir neçə qul vardı. Adətən fərdi təsərrüfatda işləyən qullara ailə və əmlak saxlamağa icazə verilirdi. Onlar müəyyən ödəmə verib azadlığa çıxı bilərdilər. Qul ağasından məhkəməyə şikayət edə bilərdi. Qulu bəzən şahid sifətilə dəvət edirdilər. Qullar alınıb-satılırdı. Ailə icmalarının müflisləşməsi övladların köləliyə satılmasına şərait yaradırdı.

Məbəd və hökmdar təsərrüfatında işləyən qulların vəziyyəti ağır idi. Hökmdar (dövlət) təsərrüfatında işləyən kişi qullar “quruş”, qadın qullar “nqeme” adlanırdı. Dövlət təsərrüfatında işləyən qullar xüsusi düşərgədə yaşayır, gündəlik azuqə alırdılar. Kişi qullara 1,5 litr, qadın qullara 0,75 litr gündəlik arpa payı, 3–4 litr bir aylıq bitki (küncüt) yağı və 1,5 kq birillik yun verilirdi. Quruşlar istehsal alətlərinə malik deyildilər, qeyri-iqtisadi istismara düşər olmuşdular. Fərdi və dövlət qulları istismar olunan sinfə mənsub idilər. İkiçay-arasında quldarlıq istehsal üsulu bərqərar olmuşdu.

İkiçayarasında icma idarəsi öz varlığını saxlayırdı. İcmalar suvarma kanallarının çəkilməsi və təmiz saxlanılmasında yaxından iştirak edirdilər. İcma üzvlərinin müflisləşməsi məcburi əmək adamlarının sayını artırırtdı. İcmanın torpaq ehtiyatı vardı. Bu torpaq icma mülkiyyəti hesab olunurdu. Daha geniş torpaq sahələri dövlət təsərrüfatına mənsub idi. III Ur sülaləsi dövründə dövlət torpaq mülkiyyəti əvvəlki dövrə nisbətən daha çox sahəni əhatə edirdi. Məbəd təsərrüfatı isə tədricən möhkəmlənməyə başlamışdı. Təsərrüfat həyatında kahinlərin mövqeyi güclənmişdi. Kahin təbəqəsi dövlətin dayağı idi. Onlar dövlət idarələrində, icma təşkilatlarında xidmət edirdilər. Məhkəmə işlərinin baxılması kahinlərin iştirakı ilə keçirilirdi.

## IV FƏSİL

### QƏDİM BABİLİSTAN

#### 1. İKİÇAYARASI ŞƏHƏR DÖVLƏTLƏRİNİN MÜBARİZƏSİ

III Ur sülaləsinin süqutundan sonra e.ə. II minilliyin əvvəlində İkiçayarasında bir sıra şəhər dövlətləri yarandı. Bunlardan ən mühümü İsin, Larsa, Mari, Babil və Eşunna idi. Şəhər dövlətləri siyasi üstünlük uğrunda mübarizə aparırdılar. İsin şəhəri Cənubi İkiçayarasının orta hissəsində yerləşirdi. İsin şəhər dövlətinin əsasını III Ur sülaləsinin hökmdarı İbii-Suenin canişini İşbi-Erra qoymuşdu. E.ə. 2017-ci ildə o, İsinin müstəqil hökmdarı oldu və “dünyanın dörd cinahının hökmdarı” rütbəsini qəbul etdi. İşbi-Erranın vəfatından sonra (e.ə. 1085-ci il) İsin dövləti daha da gücləndi və çiçəklənmə dövrünə qədəm qoydu. Onun varisi Lipit-İştar (e.ə. 1934-1924-cü illər) qanunlar külliyyatı tərtib etmişdi. O, “Şumer və Akkadın hökmdarı” rütbəsini daşıyırdı. İkiçayarasının bir çox şəhərləri (İsin, Ur, Nippur, Uruk və s.) ona tabe idi.

Lipit-İştar qanunları giriş və tam surətdə qalmamış 43 maddədən ibarət imiş. Qanunlarda ailə münasibətləri, icma, dövlət və fərdi təsərrüfat məsələləri əks olunmuşdur. Qanunlar ailə mülkiyyətinin hüquqi mənsubiyyətini müəyyən etmişdi. Kənzdən olan uşaqların ailə malına hüququ yox idi, ailə başçısı ata onları ancaq azadlığa buraxa bilərdi. Ata hətta arvadı öləndən sonra kənzə evlənsəydi belə, kənz və onun övladları ailə əmlakına sahib ola bilməzdilər. Kişi ikinci dəfə evlənə bilərdi, lakin birinci arvadı da saxlamalı idi. Ailə başçısı qızına cehiz təyin etməli idi. Arvadın cehizinə gələcəkdə ancaq övladları sahib ola bilərdi. Kişi arvadı boşasaydı, onu “boşama pulu (gümüşü)” ilə təmin etməli idi. Xüsusi mülkiyyət qanunlar tərəfindən qorunurdu. Əmlak oğurluğu ölümə nəticələnirdi. Oğrunu cinayət yerində quyluyurdular. Bəzən oğurlanmış əmlak bir neçə qat artığına ödənilməli idi.

İsin hökmdarları bütün İkiçayarasını öz hakimiyyəti altına ala bilmədilər.



Larsa İkiçayarasının cənubunda yerləşirdi. III Ur sülaləsinin süqutundan sonra burada Amori sülaləsi hakimiyyətə gəlmişdi. Larsanın ilk hökmdarı İbbi-Syenin keçmiş canişini Naplanum olmuşdu. Onun varislərindən Qunqunum (e.ə. 1932-1906-cı illər) “Şumer və Akkad hökmdarı” rütbəsini qəbul etmişdi. Qunqunum məbəd tikintisi, yeni kanalların çəkilməsi ilə məşğul olmuşdur. Onun hərbi yürüşləri Elam və Anşan səmtinə yönəldilmişdi. E.ə. XIX əsrdə Larsa Elam mənşəli sülalənin hakimiyyəti altına düşmüşdü. Elam mənşəli Kudurmabuk Larsada hakimiyyəti ələ keçirmişdi (e.ə. 1934-cü il). O, dəbdəbəli rütbədən imtina etmiş, özünü “amorilərin atası” adlandırmışdı. Onun varisləri Varad-Sin (1834-1823) və Rim-Sinin (1822-1763) hakimiyyəti illərində Larsa qüdrətli bir dövlətə çevrilmişdi. İsin Larsaya tabe edilmişdi. Demək olar ki, Cənubi İkiçayarası Larsanın siyasi təsiri altına düşmüşdü. Larsa İkiçayarasının siyasi həyatında qabaqcıl rol oynayırdı. 50-100 min əhalisi olan Larsa İkiçayarasının inkişaf etmiş şəhərinə çevrilmişdi.

İkiçayarasında aqalıq uğrunda mübarizəyə Mari şəhəri də qoşulmuşdu. Mari Şimali İkiçayarasında Fərat çayı üzərində yerləşirdi. Şəhərlər arasında faydalı mövqe tuturdu. İkiçayarasından Aralıq dənizi sahilinə gedən yollar Maridən keçirdi.

## 2. QƏDİM BABİLİSTAN DÖVLƏTİNİN YARANMASI

**Babil şəhərinin yüksəlişi.** E.ə. II minilliyin əvvəlində Babil yaşayış məntəqəsi idi, sonralar iqtisadi cəhətdən inkişaf edib, böyük şəhərə çevrilmişdi. Qədim yunan müəllifləri bu şəhəri Vavilon adlandırmışlar. Akkad dilində şəhərin adı Bab-ili kimi yazılırdı. Bab-ili tərcümədə “Allahın qapısı” mənasını verir. Babil şəhəri Dəclə və Fərat çaylarının bir-birinə yaxınlaşdığı, su və karvan yollarının çarpazlaşdığı ərəzidə yerləşirdi. Bunun nəticəsində Babil tədricən böyük ticarət mərkəzinə çevrilmişdi. Tezliklə Babil İkiçayarasının siyasi hadisələrinə qarışmalı oldu. Burada yaranmış dövlət adətən qədim Babilistan dövləti adlandırılır. Qədim Babilistan dövlətinin hökmdarları amori mənşəli olmuşlar. Bu dövlətin banisi Sumuabum (e.ə. 1894-1881-ci illər) idi. Qədim Babilistan amori sülaləsinin hakimiyyəti 1894-cü ildən 1595-ci ilə kimi mövcud olmuşdur.

**Hammurapinin daxili və xarici siyasəti.** Qədim Babilistan dövlətinin ən görkəmli hökmdarı Hammurapi (1792-1750) olmuşdur. O, Babilistanın altıncı hökmdarı idi. Hakimiyyətə gəldikdən sonra Hammurapi İkiçayarasında yaranmış siyasi vəziyyətdən bacarıqla istifadə etdi. Cənub hadisələrinə qarışmazdan əvvəl o, şimalda Aşşur şəhərini Babilistana tabe etdi. Sonra Hammurapi cənubda İsin və Uruk şəhərlərini tutdu. O, Mari və Eşnunna hökmdarları ilə müqavilə bağlayıb Larsa dövlətinə güclü zərbə endirdi və buradakı Elam sülaləsini süquta uğrattı. Bu zaman ən təhlükəli qonşu dövlət Elam idi. Hammurapi Elam ilə müharibə aparmış və onun İkiçayarasına müdaxiləsinin qarşısını ala bilmişdi. Hammurapi yazılarında Mari hökmdarı Zimirlimi öz qardaşı adlandırır. Zimirlim tez-tez Hammurapiyə yardım üçün hərbi dəstələr göndərirdi. Elam, Eşnunna, şimal-şərqdən İkiçayarasına basqınlar edən turukki və kuti tayfalarına qarşı hərbi əməliyyatda Mari Hammurapiyə bilavasitə köməklik göstərirdi. Buna baxmayaraq, Hammurapi Babilistan hakimiyyətini möhkəmləndirdikdən sonra keçmiş müttəfiqi Mari hökmdarı Zimirlimə qarşı çıxış etmiş və Mari dövlətini məhv etmişdi. Şərqdə o, Diyala çayı üstündə yerləşən keçmiş müttəfiqi Eşnunna dövlətinin müqavimətini qırılmışdı. Beləliklə, Hammurapi böyük bir dövlət yarada bilmişdi. Onun hakimiyyəti illərində Qədim Babilistan dövləti cənubda İran körfəzindən şimalda Suriya səhrasına kimi uzanırdı.

Hammurapinin varisləri dövründə Babilistan dövləti tədricən zəifləməyə başladı. Onun oğlu Samsuiluna (e.ə. 1794-1712) ölkədə və ölkənin şərq sərhədlərində yaranmış iğtişaşları güclə aradan qaldırırdı. E.ə. XVIII əsrin ortalarında şərqdən gəlmiş kassi (kaşşu) tayfasının müdaxiləsini dəf etdi. Bir sıra Cənubi İkiçayarası şəhərləri (Ur, Larsa, Uruk, İsin və b.) üsyan qaldırdı. Üsyan yatırıldı. Samsuditananın (e.ə. 1625-1595) hakimiyyəti dövründə baş verən hadisələr barədə məlumat qalmamışdır. Lakin e.ə. 1595-ci ildə hetlər İkiçayarasına hücum etmiş, Babil şəhərini tutub talamışdılar. Hetlər böyük qənimətlə geri çəkilmişdilər. Bundan sonra Babilistan dövləti kassi tayfalarının İkiçayarasına yürüşü nəticəsində süquta uğramışdı.

**Hammurapinin qanunları.** Hammurapinin daxili siyasəti kanal və yolların çəkilməsinə, yeni binaların tikilməsinə, əkin sahələrinin genişləndirilməsinə, bağçılıq və maldarlığın, sənətkarlıq və ticarətin

inkişafına yönəlmişdi. Hammurapi bütün ölkə üçün vahid qanunlar külliyyatı tərtib etmişdi. Onun qanunları qara bazalt (bərk vulkanik süxur) daş üzərində həkk olunmuşdu. Hammurapinin qanunlar külliyyatı 282 maddədən ibarət olmuş və mixi yazı ilə akkad dilinin babil ləhcəsində tərtib edilmişdi. Daşın yuxarı hissəsində Hammurapinin və Şamaşdan (günəş və ədalət allahı) qanunlar külliyyatını qəbul etməsi<sup>1</sup> təsvir olunmuşdur.

Hammurapi qanunları qədim Babil və ümumiyyətlə, qədim Şərqi hüququna dair mühüm mənbədir. Qanunlar qədim Babilistanın sosial, ictimai və iqtisadi həyatını öyrənmək üçün geniş imkan yaradır. Əvvəlki şumer və akkad qanunlarına nisbətən Hammurapi qanunları məzmunu etibarilə daha geniş və təfsilatlıdır. Hammurapi qanunları sinfi xüsusiyyət daşıyır. Bu qanunlar müstəbid hökmdar hakimiyyətini və hakim sinfin mövqeyini möhkəmlətməyə xidmət edirdi.

Hammurapi qanunları üç hissədən – giriş, qanunlar və nəticədən ibarətdir. Giriş və nəticədə qanunların tərtib olunmasının məqsədi izah edilmişdir. Burada tövsiyə edilir ki, güclü zəifi incitməsin deyər, yetim-yesirə ədalətli yanaşsın deyər qanunlar tərtib edilmişdir. Eyni zamanda Hammurapi külliyyatın giriş hissəsində xalq qarşısında öz xidmətlərini sayır, öz əməllərini tərifləyirdi.

Hammurapi qanunlarının əksər maddəsi mülki məsələlərə həsr edilmişdi. Müəyyən qrup maddələr ailə, nikah və vərəsəlik hüquq qaydalarını nizama salırdı. Qanunlarda borc və faiz, ticarət, bu və ya digər peşə üçün əmək haqqının miqdarı, torpaq və onun icarəsi, cinayət, azad adamlar və qullar, hərbiçilər və s. ilə əlaqədar maddələr müəyyənləşdirilmişdi. Hammurapi qanunları qədim Babilistan dövlətinin iqtisadi, ictimai və sosial quruluşunu bərpa etmək üçün mühüm mənbə hesab olunur.

<sup>1</sup> Bu, qanunların Allah tərəfindən göndərilməsi müddəasını təsvir edən abidədir. Belə müddəa sonrakı dinlərdə də öz əksini tapmışdır. Yəhudilərin dini kitabı olan Tövrənin, xristianların İncilinin və müsəlmanların Quranının Allah tərəfindən göndərilməsi dini müddəasının tarixi kökü qədim dövrun dini əhəmiyyətlərinə gedib çıxır.

### 3. İCTİMAİ-İQTİSADİ MÜNASİBƏTLƏR

Hammurapi dövründə Babilistan dövlətinin iqtisadiyyatı, əvvəlki dövrlərdə olduğu kimi, süni suvarma əkinçiliyi əsasında inkişaf edirdi. İkiçayarasında vahid suvarma sistemi yaradılmışdı. Əkinçiliklə yanaşı bağçılıq, maldarlıq, sənətkarlıq və ticarətin inkişafına böyük diqqət yetirilirdi. Suvarma kanallarının çəkilməsinə və təmiz saxlanılmasına əməyə qabil olan bütün icma üzvləri cəlb olunurdular. Bu məqsədlə həyata keçirilən əmək mükəlləfiyyəti ictimai xüsusiyyət daşıyırdı. Kanalların təmiz saxlanılmasına xüsusi məmurlar nəzarət edirdilər. Hər bir əkinçi – icma üzvü öz sahəsindən keçən kanal və böyük arxların təmizliyinə fikir verməli idi. Əgər kanal dağılırdısa və qonşu sahələri su basardısa, onda müvafiq əkinçi qonşuya dəyən ziyanı ödəməli idi. Qanunların 55-56-cı maddələrində buna görə müvafiq cəza tədbirləri müəyyənləşdirilmişdi: “Əgər kimsə suvarmaq məqsədilə öz arxını açıbsa, onun səhlənkarlığı üzündən su qonşunun sahəsini basıbsa, onda o, qonşunun məhsulunun miqdarı qədər taxıl ölçüb verməlidir, əgər kimsə suyu açıbsa və su qonşunun şumlanmış sahəsini batırıbsa, onda o, hər “bur” sahəyə 10 “qur”<sup>1</sup> taxıl ölçüb verməlidir”. Lakin qanunların 53-54-cü maddələri daha ağır cəza tədbirləri nəzərdə tutmuşdur: əgər əkinçi qonşuların zərərini taxıl ilə ödəyə bilmirsə, onda onun ailəsi və əmlakı satılmalı, əldə olunmuş pul qonşuların arasında bölüşdürülməli idi.

Torpağa yaxşı qulluq edən əkinçi böyük məhsul alırdı. Qədimdə hər bir hektar torpağa təxminən 40 litr toxumluq taxıl səpirdilər və artıqlaması ilə məhsul əldə edirdilər. Herodotun verdiyi məlumata görə, İkiçayarasında səpilmiş taxılın guya 200 dəfə artıq miqdarında məhsul toplanırdı. Lakin bu rəqəm şişirdilmiş hesab edilir. Mixi yazıların məlumatına əsasən demək olar ki, səpilmiş toxum orta hesabla 30-50, bəzi hallarda isə 80 dəfəyə qədər artım verirdi. İkiçayarasında dənli bitkilərdən arpa, buğda, darı, küncüd, noxud, paxla, xardal və s. əkirdilər. Küncüddən bitki yağı hazırlayırdılar. Kətan becərilirdi. Kətan toxumundan dərman düzəldirdilər.

<sup>1</sup> Bur – 6,35 hektara, qur – 252,6 litrə bərabər idi.



İkiçayarasında bağçılıq təsərrüfat sahəsinin inkişafına diqqət verilirdi. Burada müxtəlif meyvə ağacları becərilirdi. Demək olar ki, xurma ağacı hər bir təsərrüfatda əkilirdi. Bu ağac 50–70 il ərzində aramsız məhsul verirdi. Qədim İkiçayarası əhalisinin dini təsəvvüründə xurma ağacı müqəddəs “həyat ağacı” hesab edilirdi. Hələ qədim dövrdə xurmanı 360 cürə işlədirdilər.

Xurma şirəsindən bal və sirkə düzəldirdilər. Xurma dənəsi odun əvəzi yandırılırdı, onun suda islanmış isə mal-qaraya yem kimi verilir. Xurma ağacından inşaatda istifadə edirdilər. Əncir ağacının becərilməsi geniş yayılmışdı. Babilistanda alma, nar və tut ağacları məlum idi. Əhali üzümçülüklə də məşğul olurdu. Qədimdə əhali soğan, sarımsaq, xiyar, pazı, müxtəlif göyərtilər və s. ilə artıq tanış idi. Hammurapi qanunlarında bağçılıq ilə əlaqədar müəyyən maddələr nəzərdə tutulmuşdu. Meyvə ağaclarının məhv edilməsi cərimə ilə nəticələnirdi: “Əgər kimsə bir kəsin bağçasında sahibin icazəsi olmadan ağac kəsərsə, o 1/2 mina gümüş<sup>1</sup> verməlidir” (59-cu maddə). Qanunlardan görüldüyü kimi, torpaq sahələri bağ salmaq məqsədilə icarəyə verilirdi. Maddələrin birində (60–61) bağçanın becərilməsi şərtləri əks olunmuşdur: “Əgər kimsə bağbana bağ salmaq üçün torpaq verərsə, bağban bağı salıbsa, onda o, dörd il bağa baxmalıdır, beşinci il isə bağ sahibi və bağban məhsulu yarı bölməlidir; bağ sahibi öz payını seçib götürə bilər. Əgər bağban bağı əkib başa çatdırmayıbsa və boş sahə qalıbsa, onda həmin boş sahə bağbanın payına düşməlidir”. Hammurapi qanunlarında zərərin ödənilməsi nəinki məhsul ilə, eyni zamanda pul ilə nəzərdə tutulurdu. Bağı becərmək üçün bağ sahibi bir çox hallarda sələmçidən, yaxud ticarət ilə məşğul olan tamkardan<sup>2</sup> borc pul almağa məcbur olurdu. Borcu ödəyə bilməyəndə, bağçadakı xurmanı satıb tamkarın borcunu və faizini pul ilə ödəməli idi.

Qanun (66) tamkarın borc əvəzinə xurma götürməsinə qadağan edirdi. Beləliklə, qədim Babilistanda pul-əmtəə münasibətləri həmçinin geniş inkişaf mərhələsinə qalxmışdı.

Maldarlıq Babilistan təsərrüfatının mühüm sahəsini təşkil edirdi. İri və xırda buynuzlu mal-qara ət, süd, yun, dəri, piy verirdi. İri mal-

<sup>1</sup> Gümüş pul vahidi. 1 mina 505 qrama bərabər idi.

<sup>2</sup> Ticarətçi

qaradan eyni zamanda çöl işlərində istifadə olunurdu. Onu arabaya qoşurdular, yerin şumlanması, taxılın döyülməsində istifadə edirdilər. Hammurapi qanunları mal-qara oğrusunu ciddi cəzalandırırdı. Qanunların birində (8) deyilir: “Əgər kimsə öküz, yaxud qoyun, ulaq, donuz, ya da qayıq oğurlayıbsa və bu oğurluq malı məbədə, yaxud saraya mənsubdursa, o, malın qiymətini 30 qat artıq ödəməlidir; əgər mal muşkenuma<sup>1</sup> mənsubdursa, əvəzini 10 qat artıq ödəməlidir. Əgər oğrunun heç nəyi yoxdursa (ödəyə bilmirsə), o, edam edilməlidir”.

Babilistanda sənətkarlığın müxtəlif sahələri inkişaf tapmışdı. Qanunlarda peşəkar ev tikənlərin, gəmiqayıranların, xarrat və dülgərlərin, daşyonanların, dərzilərin, dəmirçi və toxucuların, dəri emal edənlərin adı çəkilir. Sənətkarlıq iqtisadiyyatın ümumi səviyyəsinə uyğun olaraq inkişaf edirdi. Sənət peşəsi atadan oğula keçirdi. Hər bir sənətkar gördüyü iş üçün məsuliyyət daşmalı idi. Qanunların 229-cu maddəsində qeyd edilir: “Əgər bəna kiməsə ev tikmiş, lakin öz işini başdansa etmiş və tikdiyi ev uçub ev sahibini öldürübsə, bu bəna edam edilməlidir”. Digər maddələr (230–233) bu qaydanı davam etdirir: “Əgər ev uçub ev sahibinin oğlunu, qulunu öldürübsə, yaxud əmlakını məhv edib, müvafiq surətdə bənanın oğlu öldürülməli, qula əvəz verilməli, əmlak ödənilməli və yeni ev tikilməli idi”. Qanunlarda digər sənət və peşə sahiblərinə qarşı da ciddi maddələr nəzərdə tutulmuşdu. Səhlənkər, başdansa, diqqətsiz iş üçün müvafiq cəza tədbiri həyata keçirilməli idi. Maddələrin birində (218) deyilir: “Əgər həkim kiminsə üzərində tunc bıçaqla cərrahiyyə əməliyyatı aparıbsa və həmin adam ölübsə, yaxud kiminsə gözünün ağrını tunc bıçaqla kəsib, lakin onun gözünü tökübsə, həkimin əli biləkdən kəsilməlidir”.

Qədim Babilistanda ticarətin inkişafına xüsusi qayğı göstərilirdi. Ticarət ilə xüsusi məmurlar – tamkarlar məşğul olurdular. Onlar dövlət məmuru “vakil tamkarim”ə tabe idilər. Tamkarlar xidmət əvəzinə dövlətdən torpaq sahələri alırdılar. Onlar özge torpaqlarını icarəyə götürə bilirdilər.

Tamkarların “şamallu” adlanan köməkçiləri vardı. Bu köməkçilər mal alıb-satır, pul borc verirdilər. Uğurlu alverin gəliri tamkara təhvil

<sup>1</sup> İcma üzvü olmayan adam. Adətən muşkenum əməyi dövlət təsərrüfatında tətbiq olunurdu. Muşkenum “üzüqoylu düşən” mənasını verirdi. İndi “miskin” şəklində işlədilir.

verilirdi. K m k nin f rsizliyi nəticəsində alver uęursuz olardisa, pul tamkara ikiqat artıq həcmdə qaytarılırdı. Ticarətin, pul- mt  məna-sib tl rinin inkişafı tamkarların əlində böyük vəsait c ml şdirirdi. Tamkar varlı s l m ci kimi borc verirdi. Adətən qanunlar pul borcu  c n 20%, taxıl borcu  c n 33 1/3% artım m  yy nl şdirmişdilər. Maddələrin birində (49) deyilir: “ g r kimsə tamkardan gümüş alıbsa v  tamkara bec ril si taxıl, yaxud k nc d sahəsi veribsə, “Sah ni  k v  n  qədər ki, taxıl, ya da k nc d olsa, yıę v  götür” deyibs  v  əgər  kin i  z  sahədə taxıl və ya k nc d bec ribs , onda ancaq  kin i sahədə becərilmiş taxıl və ya k nc d  yıęmalıdır. Tamkara isə o, aldıęı gümüş və onun faizini taxılla ödəməlidir”.

Qədim Babilistan dövründə əsas pul vahidi gümüş hesab olunurdu. Əvvəllər gümüş k l c  halında işlənirdi, sonralar onun  kisini v  keyfiyyətini müəyyənləşdirməyə başladılar. Mina (təxminən 0,5 kq) adi  eki vahidi idi. Bir mina 60 şekel  (1 şekel 8,42 qram bərabər idi) bölünürdü. Bir şekel 180 d n  (akk. şe’y) bölünürdü. 60 mina bir talanta (təxminən 30-40 kq) bərabər idi. Ticarətin geniş-l nm sil  əlaqədar olaraq  ki ayarasında yaranmış bu  eki sistemi  n Asiyanın digər ölkələrində də yayılmışdı. Gümüş  mumi ekvi-valent ( mt enin qiymətini təmsil edən vahid) kimi  ki ayarasının iqtisadi həyatında mühüm yer tuturdu. Hammurapi dövründə 1 şekel qızıl 6 şekel g m ş  bərabər idi.

Hammurapi dövründə dəmir qızıldan baha olmuşdur<sup>1</sup>. 1 şekel dəmir 8 şekel g m ş  bərabər idi. Lakin misin qiyməti xeyli aşıęı idi. Qədim Babilistanda 1 şekel g m ş  120-140 şekel mis almaq olardı.

 ki ayarası şərqi qərb ilə, şimalı cənub ilə baęlayan karvan və su yolları üzərində yerləşirdi. Bunun nəticəsində  ki ayarasının xarici ticarəti erkən inkişaf tapmışdı. Buraya xaricdən əsas etibarilə daş, müxtəlif metallar, inşaat aęacları v  h m cinin bəzək əşyaları, qullar gətirilirdi. Babilistan isə ölkədən əsasən kənd təsərrüfatı malları – taxıl, xurma, k nc d yaęı, yun və s. ixrac edirdi.  lk y  dəmir, qızıl və gümüş Kiçik Asiyadan, Qafqazdan v   randan gətirilirdi. Sonralar qızıl daha çox Misirdən alınırdı.

<sup>1</sup> E. . XII əsrdə  ki ayarasında dəmir əsri başlanmışdır. Məhz bundan sonra dəmi-rin qiyməti aşıęı düşmüşdür. Artıq Yeni Babilistan dövründə 1 şekel g m ş  225 şekel dəmir almaq mümkün idi.



Hammurapi qanunları qədim Babilistan cəmiyyətində quldarlığın inkişafını izləməyə imkan verir. Cəmiyyətin əsas sosial qrupları quldarlar, qullar və azad xırda istehsalçılardan ibarət olmuşdur. Azad vətəndaşların tərkibinə quldarlar, böyük torpaq sahibkarları, kahinlər, əkinçi-icmaçılar, sənətkarlar daxil idilər. Azad vətəndaşlar sosial qrupu quldarlar və xırda istehsalçılar sinfini təşkil edirdi. Xırda istehsalçıların arasında müflisləşmə prosesi gedirdi. Bunun nəticəsində xırda istehsalçıların müəyyən hissəsi kölə halına düşür, varlanmış hissəsi isə quldarlar sinfinə daxil olurdu. Qanunlar qulla azad adam arasında kəskin fərq qoyurdu. Azadlar “avelum”, yəni “adam, insan”, yaxud “mar avelum”, yəni “adam oğlu” adlanırdılar. Bəzi maddələrdə (202) “yüksək mövqeli adam” “alçaq mövqeli adamdan” fərqləndirilir, onların bu və ya digər nalayiq hərəkətlərinə görə müxtəlif cəza tədbirləri nəzərdə tutulurdu. Qanunların bütün müvafiq maddələri varlı vətəndaşların xüsusi mülkiyyətini və quldarların mənafeyini müdafiə edirdi. Maddələrdə (196-205) qeyd edilir ki, əgər azad adam azad adamın gözünü çıxarsa, vurub sümüyünü əzərsə, dişini tökərsə, onda həmin adamın özünün gözü çıxarılmalı, sümüyü əzilməli, dişi tökülməlidir. Əgər azad adam vurub qulun gözünü tökərsə, sümüyünü əzərsə, onda bunun əvəzinə qulun yarı qiymətini ödəməlidir. Əgər azad adam digər azad adama şillə vurarsa, onda bir mina gümüş cərimə verməlidir. Əgər qul azad adama şillə vurubsa, onun qulağı kəsilməlidir.

Hərbi əsirlər köləliyin ən qədim mənbəyi olmuşdur. İstehsalın inkişafı ilə əlaqədar olaraq işçi qüvvəsinə tələbat artmışdı. Buna görə hərbi əsirlərin qul vəziyyətinə salınması və təsərrüfatın müxtəlif sahələrində onların əməyindən istifadə olunması bir qayda hal almışdı. Bundan başqa, yerli əhali arasında baş verən müflisləşmə qulların sayını artırırdı. İstehsal vasitələrindən və torpaqdan məhrum olmuş adamlar bəzi hallarda özlərini köləliyə satırdılar. Köləliyə satılmaq ehtiyac və yoxsulluq üzündən baş verirdi. Bununla əlaqədar olaraq, borc köləliyi geniş yayılmışdı. Borc və faizi vaxtında ödəyə bilməyən azad adam qul halına düşürdü. Sələmçi borclunu istədiyi kimi istismar edir, onu köləliyə sata bilərdi.

Hammurapi qanunları borc üzündən köləliyə düşmüş adamlarla qəddar rəftarı qadağan etmişdi və borc köləliyi üç ilə kimi məhdudlaşdırılmışdı. Maddə (117) qeyd edir: “Əgər adam borca düşübsə,



borc üzündən onun özü, yaxud arvadı, oğlu, qızı gümüşə satılıbsa, onda onlar ancaq üç il alıcının və borc sahibinin evində işləməli, dördüncü ili onlara azadlıq verilməlidir”.

Qul övladları anadangəlmə kölə hesab edilirdi. O zaman qulun ailə qurmasına, əmlaka malik olmasına imkan verirdilər. Lakin onların əmlakı və ailə üzvləri ağaya məxsus idi. Hammurapi qanunlarına görə, atası azad adam, anası isə qul olan övladlar azad adamlar hesab olunurdular. Yaxud əksinə, azad qadın və qul kişi nikahından doğulmuş uşaqlar azadlar təbəqəsinə mənsub olurdular. Maddələrin biri (175) qeyd edir ki, əgər saray qulu, yaxud muşkenum qul azad qıza evlənərsə və qız ona uşaq doğarsa, onda qulun ağası azad qızın övladlarına köləlik tələbatı irəli sürə bilməz.

Qulların vəziyyəti çox ağır idi. Qulları satır, alır, icarəyə verirdilər. Qul əşya hesab edirdilər. Hər bir azad ailənin 2-dən 5-ə qədər qulu ola bilərdi. Varlı ailələrdə qulların sayı 50-dən 200-ə çatırdı. Dövlət və məbəd təsərrüfatında qulların sayı daha çox idi. Cəza tədbiri kimi bəzən qulun qulağını, əlini kəsirdilər. Qullar adətən heyvan kimi damğalanırdı. Bəzi hallarda qul etiraz əlaməti olaraq qaçırdı. Hammurapi qanunlarına görə, qaçqın qulu tutub ağasına qaytaran adama hədiyyə verirdilər, qaçqın qulu gizlədən adam isə ağır cəzaya məhkum edilirdi. Qanun (6) qeyd edir ki, “əgər azad adam evində qaçqın qulu, yaxud kənizi gizlədərsə və çağırış zamanı üzə çıxartmazsa, həmin adam edam edilməlidir”. Qul ağasından imtina edə bilməzdi, əks halda onu cəzalandırırdılar. Qanun maddəsində (282) deyilir: “Əgər qul öz ağasına “sən mənim ağam deyilsən” desə, onda ağa qulu ifşa etməlidir. Bundan sonra ağa qulun qulağını kəsə bilər”.

İkiçayarasında ailə patriarxal xüsusiyyət daşıyırdı, yəni ata ailə başçısı hesab olunurdu. Qədim Babilistanda qadın hüquqi və ictimai baxımdan azad idi. O, müstəqil müqavilə bağlayır, məhkəmədə şahid sifəti ilə çıxış edir, ictimai vəzifələr daşıyırdı. Qanun qadını müdafiə edirdi. Lakin nikah patriarxal xüsusiyyət daşdığından qadın hüquqları tapdalanırdı. Kişi arvadını borc əvəzinə köləliyə verə bilərdi. Arvad kişinin borclarına cavabdeh idi. Qadın kişiyyə xəyanət edərsə cəzalanırdı, kişinin xəyanəti isə cəzasız qalırdı. Ən qədim mənbələr göstərir ki, nikah əslində qadının satın alınmasını qanuniləşdirirdi.

Bəy gəlinin valideynlərinə bəzən müəyyən məbləğ başlıq verməli idi. Gəlinin atası isə qızına cehiz verirdi. Adətən cehizin qiyməti başlıqdan baha olurdu. Ananın vəfatından sonra cehiz onun övladlarına qalırdı. Əgər bəy nikaha kimi gəлиндən imtina etsəydi, onda başlığa hüququnu itirirdi. Əgər nikahı gəlinin atası pozurdusa, onda o, başlığı ikiqat artıq qaytarmalı idi. Hammurapi qanunları (159-160) belə halları nəzərdə tutmuşdu: “Əgər kimsə qayınatasına gəlin üçün başlıq veribsə, sonra başqa qıza vurulubsa və qayınatasına deyibsə “mən sənə qızını almayacağam”, onda qızın atası başlığı qaytarmamalıdır. Əgər adam qayınatanın evinə başlıq göndərirsə, o isə “qızımı sənə verməyəcəyəm” deyirsə, onda qızın atası hər şeyi ikiqat qaytarmalıdır”.

Kişi ilə arvad arasında nikahın pozulması müxtəlif səbəblərdən baş verə bilərdi. Qadının uşağı olmayanda əri onu boşaya bilərdi. Belə halda qadının cehizi qaytarılırdı, özünə də ödəmə verirdilər (138-139). Qadın boşanmaq istəməzdisə, ər ona müvafiq ev ayırmalı və ömürlük ona baxmalı idi (148-149). Əgər qadın gələcəkdə boşanmaq məqsədilə özünə vəsait toplayır, evi dağıdır və ərini alçaldırırsa, onda ər ona heç nə vermədən evdən qova bilərdi (141). Əsir düşmüş ərin arvadı həmin müddətdə yenidən ərə gedə bilərdi. Ər əsirlikdən qayıdandan sonra əvvəlki nikah bərpa olunurdu (134-135).

Atanın övladları üzərində hakimiyyəti qeyri-məhdud deyildi. Ata oğullarını evləndirir, qızına cehiz ayırırdı. Eyni zamanda ata oğlunu ailədən səbəbsiz qova bilməzdi. Belə halda məhkəmənin qərarı olmalı idi (168, 169). Lakin oğul ataya əl qaldırırdısa, onun əli kəsilirdi (195). Atanın vəfatından sonra təsərrüfata rəhbərlik böyük oğula keçirdi. Oğlanlar atanın bilavasitə varisi hesab olunurdular. Hammurapi qanunlarına görə (165), sevimli oğula əlavə pay verilirdi. Qız atanın varisi hesab olunmurdu, ona ancaq cehiz ayrılırdı.

Hammurapi qanunlarında dövlətin mühakimə hüquqları əks olunmuşdur. Cinayətkar, qanunlarda nəzərdə tutulmuş hüquq normaları əsasında cavab verməli idi. Babilistan dövləti qədim Şərq müstəbidliyinin artıq bir çox əlamətlərinə malik idi. Hökmdarın əlində qanunverici, icraedici, məhkəmə və dini hakimiyyət cəmlənmişdi. Hökmdar hakimiyyəti orduya arxalanırdı. Ordu ağır və yüngül silahlanmış hərbi dəstələrdən ibarət idi. Hammurapi qanunlarının 16 maddəsi hərbiçilərin hüquq vəzifələrinə həsr edilmişdi.

#### 4. KASSI SÜLALƏSİNİN HAKİMİYYƏTİ

Kassilər Babilistanın şərqində Zağros dağlarında yaşayırdılar. Akkad mənbələri onları kaşşu, antik mənbələr isə kassi, kissi, kosay adlandırırdılar. Bəzən sonralar Xəzər dənizinin cənub-qərbində yaşamış kasspi (-pi cəm şəkilçisidir) tayfası ilə eyniləşdirirdilər. E.ə. XVIII əsrdən kassilər Babilistanda məskunlaşırdılar. Təxminən 1742-ci ildə kassi hökmdarı Qandaş Babilistana basqın etmişdi. Lakin bu zaman Babilistanda kassi hakimiyyəti bərqərar olmadı. Məhz e.ə. 1595-ci ildən Babilistanda kassi sülaləsi hakimiyyətə gəlmişdi. Bu zaman het yürüşündən sonra Babil şəhəri dağıdılmışdı. Bunun nəticəsində kassilərin Babilistan hakimiyyətini ələ keçirmələri asanlaşmışdı. Kassi sülaləsi e.ə. 1155-ci ilə kimi təxminən 500 il hakimiyyət başında olmuşdur. Bu, Babilistan tarixinin orta dövrünü əhatə edir.

Kassi dövrünə aid yazılı mənbələr həm azdır, həm də birtərəflidir. Bu sənədlər əsasən ictimai-iqtisadi münasibətlər barədə məlumat verirlər. Siyasi hadisələr haqqında məlumat cüzdür. Kassi hökmdarları geniş işğalçılıq müharibələri aparmırdılar. Beynəlxalq vəziyyət buna imkan da vermirdi. Misir Aralıq dənizi sahilində hegemonluğu hetlər ilə bölüşdürmüşdü. İkiçayarasının şimal-qərbində Mitanni dövləti, şimalında isə sonra Assuriya dövləti güclənmişdi. Kassi hökmdarları dövlətin ərazisini əsasən Babildən şimaldakı torpaqlar hesabına genişləndirirdilər. Ancaq II Aqum (e.ə. 1595-1571-ci illər) hetlərə qarşı yürüş təşkil etmiş və qələbə ilə geri qayıtmışdı. O, vaxtilə hetlər tərəfindən qənimət kimi aparılmış Babil allahlarının heykəllərini ölkəyə qaytarmışdı. II Aqum “Kassilərin, akkadların və Babilistan ölkəsinin hökmdarı” və eyni zamanda ənənəvi “Kutilərin hökmdarı” rütbəsini qəbul etmişdi. Kutium ola bilsin ki, müvəqqəti kassi siyasi təsir dairəsinə düşmüşdü.

I Karındaşın dövründə (e.ə. XV əsrin əvvəli) Assuriya ilə sərhəd münaqişələri baş vermişdi. O zaman Aşşur şəhəri ilə sərhədləri qaydaya salan müqavilə bağlanmışdı. I Karındaş “Babilistan hökmdarı, Şumer və Akkad hökmdarı, kassilər hökmdarı və Kar-Duniaş hökmdarı” rütbəsini qəbul etmişdi. Kassilər Cənubi İkiçayarasını Kar-Duniaş adlandırırdılar. Mənbələrdə Duniaş adının qar-



şısında allahı bildiren mixi işarə çəkiliydi. Buna görə ehtimal edilir ki, Duniaş kassi allahının adı olmuşdur. Kar həmçinin kassi sözü olmaqla, bəlkə də, “ölkə” mənasını daşıyırdı. Belə halda Kar-Duniaş “Duniaş ölkəsi” kimi mənalandırıla bilər. Ola bilsin ki, Kar-Duniaş kassilərin əvvəlki ölkəsinin adı olmuş və bu adı özləri ilə Babilistana gətirmişdilər. Kassilərin haradan və necə gəlmələri məlum deyildir. Son məskənləri mərkəzi Zaqroş dağları olmuşdu. Onlar İkiçayarasına süvari dəstələrlə gəlmişdilər. Döyüşdə cəng arabaları tətbiq edirdilər. Kassi mətnlərində bir sıra Hind-Avropa sözləri aşkar edilmişdi. Ola bilsin ki, kassilər Hind-Avropa tayfaları ilə birlikdə İkiçayarasına hərəkət etmiş, ya da əvvəllər ünsiyyətdə olmuşlar. Kassilər atçılıqla məşğul olur, atlardan hərbi istifadə edirdilər. I Kuriqalzu (e.ə. XV əsrin sonu) özünə yeni paytaxt tikdirdi və onu Dur-Kuriqalzu (Kuriqalzu qalası) adlandırdı. Babil paytaxtlıq mövqeyini itirsə də, özünü idarə edən imtiyazlı şəhərə çevrildi. Yeni paytaxtda saray və bir sıra məbədlər salındı. Məbədlər həm yerli Babil allahlarına, həm də kassi allahları Şumaliya və Şukamunaya ithaf edilmişdi. I Kuriqalzu özünü ilahiləşdirmişdi.

Kassi hökmdarları Misir fironları ilə diplomatik əlaqələr saxlayırdılar, eyni zamanda məktublaşırtdılar. Bu məktublar Misirdəki Əl-Amarna arxivindən aşkar edilmişdi. I Kadaşman-Enlil (e.ə. 1374-1360-cı illər) Misir fironu III Amenxotep ilə yazışırdı.

Məktublarında o, Misir fironundan qızıl göndərməsini tələb edir, əvəzində qızını ona ərə verəcəyini vəd edirdi. Bu haqda Kadaşman-Enlilin III Amenxotepə yazdığı məktublardan birində məlumat verilmişdir. Kitabədə deyilir: “Haqqında sənə yazdığım qızıla gəldikdə isə, nə qədər mümkünse çoxlu qızıl göndər, sənün səfirlərinin mənim yanıma gəlməsindən də tez göndər. Onu indi, nə qədəm mümkünse tez, bu biçin vaxtı, ya du’zu (iyun-iyul), ya da ab (iyul-avqust) ayında göndər ki, mən gördüyüm işi başa çatdırabilim”. Kassi hökmdarı qızılı tikinti işlərinə sərf edirdi. Kadaşman-Enlil qızının Misir fironuna ərə verilməsini qızılın İkiçayarasına gətirilməsi ilə bağlayırdı. Məktubun davamında deyilirdi: “Əgər sən bu biçin zamanı du’zu və ya ab ayında mənim yazdığım qızılı göndərsən, onda mən qızını sənə verərəm... və əgər sən du’zu və ya ab aylarında qızıl göndərməsən və beləliklə, mən gördüyüm işi başa çatdırmasam,



onda göndərməyinin nə mənası var? Mən işi qurtarandan sonra qızıl mənim nəyimə gərəkdir? Əgər sən onda mənə 3 min talant<sup>1</sup> qızıl göndərsən belə, mən (onu) qəbul etməyib geri qaytaracağam və qızımı da sənə ərə verməyəcəyəm”. III Amenxotep Kadaşman-Enlilə qızıl, gümüş və fil sümüyündən haşiyələnmiş və qiymətli ağac növündən düzəldilmiş ev avadanlığı göndərdi. Bunların tərkibində 4 kiloqramdan çox qızıl, 600 qrama yaxın gümüş vardı. Çox güman ki, bunlar nikah münasibətilə göndərilmiş hədiyyələr imiş. Lakin Kadaşman-Enlil tələb etdiyi qızılın aqibəti barədə bir məktub məlumat verir. Orada 30 mina (15 kq) qızılın alınmasını və onun keyfiyyətsiz olduğu (gümüşə bənzədiyi) qeyd olunmuşdu. Məlumdur ki, Kadaşman-Enlil firona öz qızlarını hərəm sifətilə göndərmişdi. Əvəzində Misir fironunun qızı ilə evlənmək istəyirdi. Lakin III Amenxotep Misir adət-ənənəsini bəhanə edərək qızını Babilistana göndərmədi. Kadaşman-Enlil eyni zamanda yenə də fironun qızıl göndərməsini xahiş edirdi. O yazırdı ki, Misirdə “qızıl qum qədər çoxdur”.

Kassilərin hakimiyyəti dövründə Babilistan dövlətinin qüdrəti artmışdı. E.ə. XV əsrin ortalarında Babilistan Misir ilə ticarət və diplomatik əlaqələr saxlayırdı. XIV əsrin ortalarında Misir müvəqqəti zəifləyir. Bu zaman kassi hökmdarları Misir fironundan çoxlu qızıl tələb edirdilər, lakin keyfiyyətsiz qızıl alırdılar. Kassi hökmdarı II Burna-Buriaş (e.ə. 1360-1335-ci illər) Misir fironu Exnatondan keyfiyyətli qızıl göndərməsini və məmurlara etibar etməməsini xahiş edirdi. Bununla əlaqədar yazırdı: “Qardaşım əvvəl göndərdiyi qızılı özü görməmiş, onu qardaşımın məmuru möhürləyib göndərmişdir. Ona görə də gətirdiyi 40 mina qızılı kürəyə qoyduqdan sonra, onun çəkisi düz gəlməmişdir”. Keyfiyyətsiz qızılın göndərilməsi II Burna-Buriaşın digər məktublarında da qeyd olunmuşdur. O yazırdı: “Onun (qasidin) gətirdiyi 20 mina qızılın çəkisi düz olmamışdır və onu kürəyə qoyduqdan sonra heç 5 mina da qızıl alınmamışdır”. Görünür, qızılı göndərən Misir məmurları əliəyrilik edirlərmiş.

Kassi hökmdarları Misir fironundan nadir heyvan “umamu” (yəqin ki, timsah), məişət əşyaları, bəzək-düzək, pal-paltar və sairənin göndərilməsini xahiş edirdilər. II Burna-Buriaş ilk məktub-

<sup>1</sup> Bir talant 30 kq idi.

larından birində III Amenxotepə müraciətlə yazırdı: “Sənin atanla mənim atam əvvəllər bir-biri ilə dost olduqları kimi, gəl indi biz də bir-birimizlə dost olaq və qoy bizim aramızda bədxah sözlər deyilməsin. Mənim ölkəmdən nə istəyirsən yaz, onları sənə göndərim. Və mən də sənin ölkəndən nə istəsəm yazaram və onları mənə göndərərsən”. Bu yazışmalar iki ölkə arasında ticarət əlaqələrinin genişlənməsinə səbəb oldu. Ticarət malları müxtəlif imiş. Bunlar barədə Exnatonun göndərdiyi hədiyyələr təsəvvür yaradır. Onun hədiyyələri içərisində qızıl, gümüş, tunc və s. düzəldilmiş nəfis əşyalar, qızıldan qab-qacaq, üzük, qolbaq, boyunbağı, mücrü, Lamassu allahının<sup>1</sup> qızıl heykəlləri, qızıla çəkilmiş cəng arabaları, gümüş qablar, tunc güzgülər, müxtəlif pal-paltar, içi yağla dolu xeyli daş qablar, fil sümüyündən əşyalar və s. vardı. Bunların içində tək cə qızılın çəkisi 1200 minadan (təxm. 600 kq) artıq imiş. Təsadüfi deyil ki, II Burna-Burias Exnatonu bildirdi ki, “şahlar arasında qardaşlıq, dostluq, ittifaq və başqa əlaqələr o zaman ola bilər ki, (qiymətli) daşlar ağır gəlsin, gümüş ağır gəlsin, qızıl ağır gəlsin”, yəni iki ölkə arasında dostluq münasibətləri hökmdar ləyaqətinə uyğun qurulsun, tərəflər biri digərini ucuz tutmasınlar. Babilistan da öz növbəsində Misirə müxtəlif mallar göndərirdi. Misirin lacivərd (lazurit) qiymətli daşına ehtiyacı vardı. Buna görə İkiçayarasından Misirə lacivərd və lacivərddən hazırlanmış əşyalar aparırdılar. II Burna-Burias Exnatonu 8 mina lacivərd və bu daşdan hazırlanmış bir sıra qiymətli əşyalar göndərmişdi. Yəqin ki, lacivərd İkiçayarasına İran yaylasından, o cümlədən Urmiya gölü hövzəsindən gətirilirdi. Eyni zamanda İkiçayarasından Misirə at və cəng arabaları, kişi və qadın qullar göndərilirdi.

Kassi hökmdarları Misirlə müntəzəm ticarət və dostluq əlaqələrini saxlamaq məqsədini güdürdülər. Lakin bu məqsədə həmişə nail ola bilmirdilər. Məktubların birində II Burna-Burias şikayətlənir ki, “sənin səfirlərin üç dəfə mənim yanıma gəlmiş, lakin sən onlarla heç bir qiymətli hədiyyə göndərməmişsən. Ona görə mən də sənə heç bir qiymətli hədiyyə göndərməmişəm. Nə sən qiymətli bir şey əldə etdin, nə də mən”. Misirlə münasibətlər getdikcə soyuqlaşdı. Misir fironu Exnaton xəstə düşmüş II Burna-Buriasın hal-əhvalı ilə

<sup>1</sup> Babilistanda hamı-allah

maraqlanmamışdı. Bundan qəzəblənən kassi hökmdarı demişdi ki, “məgər o mənim xəstəliyim haqda eşitməyibmi? Nə üçün o bununla maraqlanmayıb? Nə üçün o məni yoluxmaq üçün öz səfirini göndərməyib?” Məktublarda məzmunu göstərir ki, kassi hökmdarları dinc və dostluq münasibətlərinə, ticarət əlaqələrinə yüksək qiymət verirlərmiş. II Burna-Burias Misir qasidinin etinasız sözlərindən qəzəblənərək demişdi: “Sonra o dedi ki, mənim qardaşımın (fironun) ölkəsində hər şeyi vardır və onun heç bir şeyə ehtiyacı yoxdur. Mənim də ölkəmdə hər şey vardır və mən də heç bir şeyə ehtiyac hiss etmirəm. Yaxşı münasibətlər bizə şahlardan qalmışdır və biz də birbirimizə firavanlıq arzulamışıq. Qoy bizim aramızdakı bu əlaqələr daha da möhkəm olsun”.

Babilistan ilə Misir arasında ticarət əlaqələri də sönükləşirdi. Babilistan-Misir ticarət yollarında talançı dəstələrinin peyda olması ticarət əlaqələrinin azalmasına şərait yaradırdı. II Burna-Burias Babilistan ticarət karvanlarının yolda təhlükəyə məruz qalması barədə Exnatona xəbər göndərmişdi. O, Exnatondan tabeliyində olan ticarət yollarında əmin-amanlıq yaratmasını və talançıları cəzalandırmasını xahiş edirdi.

Daxili islahatlarla məşğul olan Exnaton bu tələblərə etinasız yanaşırdı. Babilistan Mitanni və Het dövləti ilə yaxınlaşırdı. II Burna-Burias Assur hökmdarının qızını oğluna almışdı, qızını isə Het hökmdarına əvəz vermişdi. Lakin buna baxmayaraq, Kassi hökmdarı Het hökmdarı III Hattuşiliyə göndərdiyi məktubda şikayətlənirdi: “Sən bizə qardaş kimi müraciət etməsən, sən bizə qullarla olduğu kimi əmr edirsən”.

Kassi hökmdarları Assuriya ilə əvvəllər də yaxşı münasibət saxlayırdılar. Lakin e.ə. XIV əsrdə bu münasibətlərdə soyuqluq yaranmışdı. Assur hökmdarı I Aşşuruballit (e.ə. 1365-1330-cu illər) Burna-Buriasın vəfatından sonra qız nəvəsini Babilistan taxtına oturtdu. Onun hakimiyyəti uzun sürmədi. Taxt-taca II Kuriqalzu sahib oldu. II Kuriqalzu şərq qonşusu Elam ilə müharibəyə başladı. Elamın Suz, Adamdun şəhərləri və Varaxşe vilayəti onun əlinə keçdi. Qazıntılar zamanı burada Kuriqalzunun qoydurduğu heykəllər və yazılar aşkar edilmişdi.

II Kuriqalzunun vəfatından sonra Elamda müstəqil İqehalkilər sülaləsi hakimiyyətə gəldi. Assuriya ilə sülh müqaviləsi bağlandı.



Bu tədbir Babilistanı təhlükədən qurtarmadı. Təxminən e.ə. 1225-ci ildə Elam hökmdarı Untaş-Napirişa (e.ə. 1240–1235-ci illər) Babilistana hücum etdi və böyük qənimət ilə geriyyə qayıtdı. Onun ardınca Assur hökmdarı I Tukulti-Ninurta (e.ə. 1244–1208-ci illər) Babilistana soxuldu. Bu zaman Babilistan hökmdarı III Kaştiliaş (e.ə. 1230–1223-cü illər) idi. İlk döyüşdə Kaştiliaş məğlub oldu və əsir kimi Assuriyaya aparıldı. I Tukulti-Ninurta Babil şəhərini darmadağın etdi, məbəd əmlakını taladı, əhalini Assuriyaya köləliyə apardı. Het hökmdarı III Hattuşili Babilistana yardım göstərə bilmədi. Lakin tezliklə Assur hökmdarı sui-qəsd nəticəsində öldürüldü. Eyni zamanda Het dövləti artıq siyasi səhnədən silindi (e.ə. XII əsr). Babilistan tədricən siyasi yüksəlişə başladı. Kassi hökmdarı Adadşumusur (e.ə. 1194–1187-ci illər) Assuriyanı özündən asılı vəziyyətə saldı. O, Assur taxtına öz adamını yerləşdirdi. Lakin yüksəliş uzun çəkmədi. Şərqdən elamlılar İkiçayarasına basqınlar edirdilər. E.ə. 1158-ci ildə Elam hökmdarı I Şutruk-Nahhanti İkiçayarasına yürüşə başladı. O, Diyala çayı vadisini keçərək İkiçayarasına daxil oldu. Cənubda bir sıra şəhərləri (Dur-Kuriqalzu, Sippar, Kiş, Upi) tutdu. Kassi hökmdarı taxtdan salındı. İkiçayarası şəhərləri talan edildi. I Şutruk-Nahhanti böyük çətinliklə Elama qayıtdı. Naram-Suenin, Maniştusunun yazılı abidələri, Hammurapi qanunları həkk olunmuş bazalt daş sütunu qənimət kimi Suz şəhərinə aparıldı. Oğlu Kutir-Nahhantini Babilistana canişin təyin etdi. Mənbənin verdiyi məlumatlara görə, Kutir-Nahhanti İkiçayarası əhalisinə zülm etdi. Babil və onun müqəddəs ibadətgahlarını xarabalığa çevirdi. Babilistan bir müddət Elam hakimiyyəti altında qaldı. Babilistan Kassi sülaləsinə son qoyuldu.

Elamda daxili hərə-mərclik yaranan zaman Babilistan hakimiyyətini İsin sülaləsi ələ keçirdi. I Navuxodonosorun (e.ə. 1126–1105-ci illər) dövründə Babilistanın yüksəlişi başladı. O, Assuriyanı işğal etdi. E.ə. 1110-cu ildə Elamı tutdu, dağıtdı, İqehalki sülaləsinin sonuncu nümayəndəsini taxtdan saldı. Elam uzun müddət İkiçayarası siyasi hadisələrinə müdaxilə edə bilmədi. Lakin şimalda Assuriya təhlükəsi qalmaqda idi. E.ə. 1080-ci ildə I Tiqlatpalasar Babilistana yürüş təşkil etdi. E.ə. 1045-ci ildə cənubdan xald tayfaları Babilistana girdilər. Babilistan müstəqilliyini itirdi. Məhz e.ə. VII əsrdə Babilistanın yeni yüksəliş dövrü başlandı.



Adətən Kassi sülaləsinin hakimiyyəti illərini Babilistanın iqtisadi və siyasi tənəzzülü kimi qiymətləndirirdilər. Lakin sənədlər göstərir ki, kassilər dövründə ticarət daha da canlanmış, yollar təzələnmiş, karvanların təhlükəsizliyi təmin edilmişdi. Kassilər Babilistana ata qoşulmuş yüngül cəng arabaları gətirmişdilər. Karvan ticarətində, hərbi dairələrdə atdan istifadə edirdilər. Kassilər dövründə Babil mədəniyyəti geniş ərazidə yayıldı. Akkad dili hetlərin, mitannilərin, suriyalı və fələstinlilərin diplomatik sənədlərinin dilinə çevrildi. Kassilər Babil mədəniyyətini, dilini, yazı və dinini mənimsədilər. İqtisadi həyatda əvvəlki ictimai-iqtisadi münasibətlər mövcud idi, əmtəə-pul münasibətləri və köləlik inkişaf edirdi.

Kassilərin hakimiyyəti dövründə dövlətə (hökmdara) məxsus böyük torpaq sahələri vardı. Torpaq sahələri məbədə və ayrı-ayrı adamlara xidmət əvəzinə verilirdi. Belə halda kudurru adlanan sənəd tərtib olunurdu. Kudurru tərcümədə “mərz daşı” mənasını verir. Belə mərz daşları bağışlanmış torpağın sərhədində qoyulurdu. Torpağın hədiyyə verilməsi haqqında qeyd həmin daş üzərində yazılırdı. Torpaq sahibinə verilmiş imtiyazlar da, məsələn, vergi və mükəlləfiyyətdən azad olma mərz daşı üzərində əks edilirdi. Mərz yazısının üzü çıxarılırdı və himayədar allahın məbəədində saxlanılırdı. Əslində hökmdar belə torpaqların sahibi olaraq qalırdı. Kudurru torpaqlarının verilməsi vaxtaşırı yeni hökmdar tərəfindən təzələnirdi. Torpaqların bu şəkildə istifadəyə verilməsi Kassi Babilistanı üçün yeni hal idi. Halbuki qonşu Elamda belə torpaqdan istifadə forması e.ə. II minilliyin birinci yarısında mövcud idi. Ola bilsin ki, kudurru torpaq istifadə forması Elamdan mənimsənilmişdi. Hökmdar məbədlərə də torpaq sahələri ayırırdı. Kassi hökmdarı Nazimurattaş bir sıra kəndləri Nippur şəhərinin Enlil məbədinə bəxş etmişdi. Torpaqda işləyən adamlar da məbədin sərəncamına verilirdi. Bəzi hallarda hökmdarların göstərişi ilə bu və ya digər məbədə nəzir-qurban müəyyənləşdirilirdi, onun miqdarı göstərilirdi. Bu sıra şəhərlər öz muxtariyyətini saxlamaqla müəyyən imtiyazlara malik idi. Nippur, Babil, Sippar və s. müqəddəs dini şəhərlər dövlət vergilərindən və mükəlləfiyyətlərdən azad edilmişdi. Belə imtiyazlar bəzən kudurru torpaqlarından istifadə edən xüsusi mülkiyyət sahiblərinə də verilirdi. Kassilərin hakimiyyəti dövründə dövlət, məbəd və xüsusi fərdi təsərrüfatlar bir-birindən əlahiddə mövcud olmuşdu.

Hər bir təsərrüfatda işləyən adamların sosial mövqeyi və vəziyyəti müxtəlif idi. Burada qul əməyindən geniş istifadə olunurdu. Xaricdən gətirilmə qulların sayı məhdud idi, çünki geniş müharibələr aparılmırdı. Ölkənin daxilində qul mənbəyi meydana gəlirdi. Bunlar borca düşmüş adamlar idi. Sənədlərdə onlar *amelutu* (adamlar) və ardu (qul) adlandırılmışlar. Bu dövrün sənədlərində qul alverindən bəhs edilir. Sənəddən görüldüyü kimi, kişi qulun qiyməti 10 şekel, qadın qulun qiyməti 7 şekel, qız qulun qiyməti isə 3 şekel qızıla bərabər idi. Qızıl kassi dövründə qiymət vahidi kimi qəbul edilmişdi. Halbuki əvvəllər qiymət vahidi gümüş hesab olunurdu. Yuxarıda göstərilən qulların qiyməti qızilla yox, natural malla ödənilirdi. Məsələn, pul əvəzinə taxıl, iribuynuzlu heyvan, yun və hətta ulaq verilirdi. Qullar müxtəlif etnoslardan olurdu. Onların içərisində akkadlı, babilili, kassi və hətta elamli və hurrilər də vardı. Bunlar bu və ya digər iqtisadi səbəbdən qul vəziyyətinə salınmışdılar. Kassilərin hakimiyyəti dövründə quldarlıq ictimai-iqtisadi münasibətləri daha da inkişaf edirdi.

Kassilərin dövlət idarə quruluşu əvvəlki dövrə nisbətən az dəyişilmişdi. Ölkə vilayətlərə bölünmüşdü. Vilayətləri mərkəzi hakimiyyətə tabe olan canişin (bel nehati – vilayət ağası) idarə edirdi. İdarə sistemində geniş səlahiyyətli şəxs şəhər rəisi (hazannu) hesab olunurdu. Eyni səlahiyyətli mövqeyə *şakin-mati* (təxminən “ölkə vəkili” mənasını verə bilərdi) malik olmuşdu. Bilavasitə hökmdardan asılı olan adam *sukkallu* (elçi) adlanırdı. Saray nəzdində bir sıra məmur vəzifələri mövcud idi.

Kassi hökmdarları həm yerli Babil allahlarına (Şamaş “günəş” və onun zövcəsi Aya “ay”, Adad “külək”, İştər “məhəbbət ilahəsi”, Sin (Nannar) “ay”, Eya (Enki) “Hikmət allahı”, Nerqal (“ölüm allahı”), həm də kassi allahlarına sitayiş edirdilər. Bu allahların Babil panteonunda<sup>1</sup> müqabilləri vardı. Harbe Enlilə, Şihu, Şipak Marduka, Kamulla Eyaya, Hutha Adada, Sah “günəş” Şamaşa uyğunlaşdırılmışdı. Bu allah adları, yəqin ki, kassi dilində müəyyən mənaya malik idi. Eyni zamanda Hutha adını *Burias*, Sah adını *Şurias* əvəz edirdi. *Burias* və *Şurias* adlarını müvafiq surətdə Hind-Avropa mənşəli *burya* “fırtına” və *surya* (qədim Hind) “günəş” ilə eyniləşdirirlər.

<sup>1</sup> Panteon – qəd. yunanca “allahların evi”, yəni allahların cəmi mənasını daşıyır.

Kassilərin sitayiş etdikləri allahların içərisində Şukamuna “İşıq və taun allahı” (qədim Hind sukamana “parıldamaq, yandırmaq”), Şimaliya “qarlı dağ zirvəsində yaşayan xanım” (qədim Hind sumalya “gözəl əklili, hörüyü olan”), həmçinin Hind-Avropa mənşəli hesab edilmişdir. Mirizir “Yer ilahəsi” kassi mənşəli addır. Kassi dilindəki Hind-Avropa əlamətlərinə əsaslanan bəzi tədqiqatçılar bu dili Hind-Avropa mənşəli hesab etmişlər. Lakin kassi dilinə mənsub olan az-çox qalmış leksika bu fikri təsdiq etməmişdir. Şübhə yoxdur ki, kassilər harada isə hind-avropalılar, xüsusilə Hind-İran tayfaları ilə yaxın ünsiyyətdə olmuşlar. Bəzi alimlər kassi dilinin elam dili ilə qohum olması mülahizəsini irəli sürmüşdülər. Lakin kassi və elam dillərinin üzdə olan leksikası bu mülahizəni təkzib edir. Kassi xüsusi adları heç bir qədim qonşu adları ilə oxşarlıq təşkil etmir. Çox güman ki, kassilər Hind-İran və prototürk etnosları ilə ünsiyyətdə olmuşlar.

## V FƏSİL

### QƏDİM İKİÇAYARASININ MƏDƏNİYYƏTİ

Qədim İkiçayarası mədəniyyəti Cənubi İkiçayarasının erkən əkinçi tayfalarının və şumerlərin nailiyyətləri əsasında yaranmışdır. Bu mədəniyyət müstəqil inkişaf yolu keçmiş, Yaxın Şərqi bir çox xalqlarının mədəniyyətinə müəyyən təsir göstərmişdir. İkiçayarası xalqlarının memarlıq, incəsənət, ədəbiyyat, yazı, elmi biliklər sahəsində əldə etdikləri nailiyyətlər Qədim Şərqi bir sıra ölkələrinin mədəni həyatında öz əksini tapmışdı.

#### 1. DİN

Qədim quldar cəmiyyətlərinin ideologiyasının əsasını dini təsəvvürlər təşkil edirdi. Dini təsəvvürlərin totemizm, animizm və fetişizm növləri hələ erkən əkinçi tayfalarının həyatında mühüm yer tutur. Yer və göy təbii hadisələri, insan taleyi və güzəranı hamısı qeyri-təbii qüvvələrin əməlləri ilə bağlanırdı. Tədricən belə təbii qüvvələrə adlar verilmiş, bu və ya digər təbii hadisəni onların adı ilə bağlamışlar. İkiçayarasının erkən əkinçi icmaları ayrı-ayrılıqda bu və ya digər allaha sitayiş edirdilər. Bu icmaların dini təsəvvürlərini bərəkət və məhsuldarlıq bildiren ilahə təşkil edirdi. Erkən dövrdə allah və ilahələr heyvan görkəmində təsvir olunurdular. Təbiət qüvvələri ilahiləşdirilirdi. Hər bir icma özünün himayəçi allahına sitayiş edirdi. Erkən əkinçilərin dininə politeizm, yəni çoxallahlılıq səciyyəvi idi. Bu hal ilkin sınıflı cəmiyyətdə öz varlığını saxlayırdı və İkiçayarasında vahid dövlətin meydana gəlməsi nəticəsində dini ibadətlərin birləşdirilməsi zəruriyyətini ortaya atmışdı. İkiçayarasında bütün allahları və ibadətləri birləşdirən ümumşumer panteonu yaradıldı.

Şumer əsətləri İkiçayarasının dini və allahları barədə məlumat saxlamışlar. *Qaynaqlar e.ə. III minillik üçün bir neçə yüz allah adı*



çəkirlər. Şumerlərin təsəvvürünə görə, ilk əvvəl bütün dünya başdan-başa suya qərq olunmuşdu. Okean suyunun dərinliyində bütün varlığın “böyük anası” ilahə Nammu yaşayırmış. Nammunun bətnindən yarımkürə şəkilli dağ qalxıbmiş. Dağın başında “böyük ata” allah An, dənizdə yastıvari lövhə üzərində ilahə Ki yaşayırmış. Hər iki ilahi qüvvə biri-birinə bitişik imiş. Bu iki allahın nikahından allah Enlil (Ellil) dünyaya gəlmişdi. Onun ardınca bu cüt allah xeyli uşaq törətmişdi. Onların içərisində ancaq yeddi allah öz qüdrəti və müdrikliyi ilə fərqlənirmiş. Bunlar allahların şurasını təşkil etməklə bütün dünyanı idarə edirmişlər. Enlil allahların başçısı və ağsaqqal hesab edilirdi. O, allahlar şurasının üzvləri Nuskunu və Enkini özünə ən yaxın köməkçi təyin etmişdi. Nusku odu və qızmar istini təmsil edirdi. Enki su və müdriklik allahı hesab olunurdu. Səma allahı An, Enlil və Enki şumer panteonunda allahların ali üçlüyünü təşkil edirdilər. Onların xidmətində kiçik allahlar dayanırdılar. Bunlar Anunnak və İqiqi adlanırdılar. “Anunnak” Anu allahının adından əmələ gəlmişdir. Anunnaklar Anunun törəməsi kimi yer üzünün ruhları olmaqla allahların tapşırıqlarını yerinə yetirmişlər. İqiqilər göy üzünün ruhları idilər və eyni vəzifəni yerinə yetirirmişlər.

Şumer panteonunda hava allahı Enlil mühüm yer tuturdu. O, allahların atası, göy və yerin hökmdarı bütün dünyanın hökmdarı adlandırılırdı. Göyün yerdən ayrılması onun əməli kimi qələmə verilirdi. Əsətir bu əməli belə şərh etmişdi: “Allahlar ailəsi getdikcə çoxalırdı. Bir nəslin ardınca o birisi gəlirdi. Allah və ilahilər böyüyür, nikah bağlayır, uşaq doğurdular. Onlar göyün atası Anın və Yerın anası Kinin dərısqal ağuşunda sıxılırdılar və sərbəstliyə can atırdılar. Onlar böyük qardaşları Enlildən kömək diləyirdilər. Enlil günlə yox, saatla böyüyür, daha da zorbalaşır və ipə-sapa yatmırdı. Enlil böyük bir əməli həyata keçirməyə cəsərət etdi. O, mis bıçaqla göy qübbəsinin qırağını kəsdi. Səma allahı An zarıya-zarıya yer ilahəsi, arvadı Kiden qopdu. Dünyəvi böyük yastı lövhə onun qıraqlarını əhatə edən ibtidai okeanın səthində qaldı, dünyanın özəmətli qalaydan yarımkürə örtüyü havada asılı qaldı”. İbtidai təfəkkür dünyanın əmələ gəlməsini qeyri-təbii qüvvələrin əməlilə bağlayırdı. Eyni zamanda şumerlər insan cəmiyyətində mövcud olan nikahı, doğum-törümü və həyat tərziını allahlara da şamil edirdilər.

Şumer panteonuna Ninhursağ (yaxud Ninmah, Nintu)<sup>1</sup> yer səthi, məhəbbət və məhsuldarlıq ilahəsi kimi daxil olmuşdu. Nanna (yaxud Nannar) ay allahı, Utu – günəş allahı, İnanna – məhsuldarlıq və məhəbbət ilahəsi, onun əri Dumuzi (Tövratda Tammuz) çoban allahı, Nerqal – yeraltı dünyanın allahı, onun arvadı Ereşkiqal – yeraltı dünyanın ilahə hökmdarı, Ninurta – cənub küləyi və müharibə allahı, Martu – köçərilər allahı və sairələrin adları şumer əsəirlərində çəkilmişdir. Bunlar ümumşumer allahları cərgəsinə daxil idilər. Bundan başqa, şumer şəhərlərinin ayrıca himayəçi allah və ilahələri vardı. Laqaş şəhərinin himayəçi ilahəsi Ninqirsu olmuşdu. Enlil, arvadı Ninlil və oğlu Ninurta Nippur şəhərinin havadarları hesab olunurdular.

Şumerlər yeraltı, axirət dünyası haqqında təsəvvürlər yaratmışdılar. O “geniş ölkə”, yaxud “geriyə yol olmayan ölkə” adlanırdı. Şumerlərə görə, axirət dünyası zülmət idi, orada insan bədəni torpağa dönür, onun başını qurd-böcək çeynəyir, o, daima susuz və yeməksiz qalır. Bunlar olmasın deyə qurbanlar kəsilməliydi. Buranın hökmdarı ilahə Ereşkiqal idi, onun əri isə müharibə allahı Nerqal idi. Bunlara öz növbəsində müxtəlif ruhlər, o cümlədən taun allahı İrra xidmət edirdilər.

Akkadlar, amorilər, aramilər, xalqlar və başqa qədim xalqlar şumer dininin bir çox əlamətlərini mənimsəmişdilər. Adətən, sami tayfaları himayəçi allahı Bel “ağa” adlandırırtdılar. İcmanın ilahəsi isə İştər adını daşıyırdı. Şumer və Akkad allah anlayışları qovuşan zaman, akkadlar Enlilə Bel deyirdilər, sonralar bu adı Babil allahı Marduka şamil etmişdilər. Tədricən şumer allah adları sami dininə uyğunlaşdırılmışdı. Məsələn, şumer allahı An akkadlıların Anu, Nammu-Tiamat, Ki-Kinqu, Enki-Ea, Utu-Şamaş, Nannar-Sin, İştur-Adad, İnanna-İştər, İrra-Namtar, Neunuqal-Nerqal ilə əvəz edilmişdi. Tədricən ali allah yerini Babil panteonunda Marduk, Assur panteonunda isə Aşşur tutmuşdu.

İkiçayarası əhalisi qədim totem təsəvvürlərini, yeni heyvanlara sitayiş saxlamışdı. Allahları da müxtəlif heyvan görkəmində təsvir edirdilər. Allah Ea bəzən balıqquyruqlu, yaxud tısbağa şəklində təsvir

<sup>1</sup> Ninhursağ şumerçə “meşəli dağ xanımı” mənasını daşıyırdı. Ninmah isə “Böyük xanım” kimi tərcümə edilir. Nintu, yəqin ki, bu mənələrdən birinə (“dağ xanımı”) uyğun olmuşdur.

olunurdu. Marduk əfsanəvi əjdaha, qrifon, təbət ilahəsi Qula-it, himayəçi xeyirxah ruhlardan şedu və lamassu qanadlı öküz, yaxud insanbaşı şir kimi təsəvvür olunurdu. Misirdə olduğu kimi, şumer allahları da ibadətləri ilə bağlı olan heyvanların üstündə təsvir edildilər.

Qədim İkiçayarası xalqları qədim ovsun formalarını saxlamışdılar. Guya ovsun vasitəsilə adamı xəstəlikdən, bədbəxtlikdən xilas etmək olarmış. İkiçayarası dinində rəmmallıq, yuxuyozma, falabaxma mövcud idi. İnanırdılar ki, bu vasitə ilə xəstəliyin, uğursuzluğun və bədbəxtliyin qarşısını almaq mümkündür. Müxtəlif falabaxma növləri mövcud idi. Heyvan icalatı, xüsusilə ciyərlə fal açırdılar. Belə falabaxma indi də qalmaqdadır.

Qədim İkiçayarasının mühüm dini mərkəzləri məbədlər idi. Məbədin xeyli xidmətçisi, qul və azad icmaçılardan ibarət işçi qüvvəsi, kahin və kahinəsi vardı. Məbədlər böyük torpaq sahələrinə malik idilər. Burada sənətkarlıq emalatxanaları işləyirdi. Məbəd iqtisadi cəhətdən güclü bir dini təşkilat idi. Məbəd müstəqil qaydada ticarət və sələmçiliklə məşğul olurdu. İkiçayarası məbəd təsərrüfatı hökmdarın qayğısı sayəsində əhalinin nəzir-qurbanı hesabına əlavə qazanca sahib olurdu. Eyni zamanda məbəd təhsil mərkəzi olmaqla elmi biliklərin yayılmasına imkan yaradırdı. Məbədlər müxtəlif bayram şənlikləri təşkil edirdilər. Burada yeni il bayramı xüsusi təntənə ilə keçirilirdi. Yeni il əkin işlərinin başlanması dövrünə, bahar aylarına düşürdü. Müasir bahar bayramları qədim əkinçilərin yazda keçirdikləri yeni il şənlikləri ilə tarixi köklərlə bağlıdır. Bayram ziyafəti allah Marduka həsr edilirdi. Adətən uyğun olaraq bayram şənliyi hökmdarın və kahinənin nikahı ilə başa çatırdı. Yay və qış gündönümü zamanı (22 iyun və 22 dekabr) ölənlər və dirilən allah Dumuzinin şərəfinə də bayram ziyafəti keçirilirdi.

## 2. ƏFSANƏLƏR

İkiçayarası əfsanələri şifahi xalq yaradıcılığı məhsulu olmaqla şumerlər və akkadlar tərəfindən yazıya köçürülmüşdü. Şumer və Akkad əsatirlərində dünyanın və insanın yaranması əfsanəsi, bununla əlaqədar allahların əməlləri əks olunmuşdur.

Əfsanələrdən biri dünyanın yaradılmasını ali allah Enlilin əməli kimi şərh etmişdir. Guya o, bir-birinə bitişik yaşayan ər-arvad An

və Ki allahlarını ayırmış, bununla da Göyü və Yeri yaratmışdır. *Sonra o, Nippur şəhərini inşa etmiş və allahları orada məskunlaşdırmışdı*<sup>1</sup>. Müdrik Enki torpaqları suvarmış, hər yerdə ot və ağaclar göyertmişdi. Lakin dünyada nə heyvan, nə də insan varmış. Allahlar yoxsul həyat sürürmüşlər, çörəyin dadını belə bilmirmişlər. Belə halda allahlar ilahi Laharı və Aşnanı gildən yoğurub yaradırlar. Lahlar qoyun-quzu saxlayarmış, Aşnan isə taxıl becərərmiş. Enki Aşnan üçün toxa icad etmiş, o da yeri şumlayıb, arpa və buğda əkərmiş. Sonra isə Enki xış düzəltdi. Aşnan ilk məhsuldan allahlar üçün kökələr bişirmiş. Lahlar isə allahları süd, ət və yunla təmin edirmiş. Lakin buna baxmayaraq, göydə və yer altında allahların sayı getdikcə artırmış, ərzaq isə çatışmırmış. Allahlar nə süddən, nə də çörəkdən doyunca yeyə bilmirmişlər. Allahlar müdrik Enkiyə müraciət edirlər ki, vəziyyətdən çıxmaq üçün tədbir görsün. İlahə Nammu ona deyir: “Allahlardan zəif və onlar üçün səbirlə işləyən insanlar yarat!” Enki ulu ana Nammunun çağırışına qulaq asıb işə başlamış. Enki böyük ana Ninhursaqdar xahiş etmiş ki, dulusçular gil hazırladıqca, o yaradacağı məxluqa allahların görkəmini versin. Gil hazır olduqdan sonra Ninmah birinci insanı yoğurdu, alınmadı, ikincisini yaptı, bu da alınmadı. Bunlar ilk sonsuz kişi və qadın imişlər. Belə halda Enki özü gildən allahlara oxşar güclü və ağıllı kişi və qadın yaratdı<sup>2</sup>. Lakin onlara əbədi həyat verilmədi. İnsanlar qurban kəsməklə allahları yeməklə təmin etməli və daim onların itaətində durmalı idilər. İnsanların müstəqil hərəkətini, arzularını və etirazını allahlar ram edirdilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, əfsanə sinifli cəmiyyətdə formalaşmışdı. İnsan cəmiyyətinə xas olan qaydalar əsərlərdə də əks olunurdu.

Babil rəvayətinə görə, dünyanı və insanları allah Marduk xəلق etmişdir. Sonsuz kainat okeanında heybətli əjdahalara qarşı mübarizədə, guya allahlar aciz imişlər. Onlara heybətli dəniz ilahəsi Tiamat başçılıq edirmiş. Allahların heç biri cürət edib Tiamata qarşı çıxış edə bilmirdi. Tiamat isə allahların qurduğu qayda-qanunu məhv edir, dünyada qarma-qarışıqlıq yaradırdı. Kiçik allah cərgəsində olan Marduk Tiamata qarşı çıxış etməyə razılıq verdi. Əvəzində allahlar ona ali hakimiyyət vəd edirlər. Marduk Tiamata qalib gəlir. Onu

<sup>1</sup> Babil rəvayətlərində Mardukun Babil şəhərinin inşa etməsi yad edilir.

<sup>2</sup> Babil rəvayətində Marduk anası Arudu ilə birlikdə insanları gil və qandan yaradır.



parçalayır, bir hissəsindən göyü, digər hissəsindən yeri yaradır, planet və ulduzları yerbəyer edir, Sin (“Ay”) və Şamaş (“Şəms, Günəş”) arasında gecə və gündüzü bölüşdürür. O, sonra yer üzündə bitki və heyvanları yayır. Tiamatın sərkərdəsi (digər rəvayətə görə əri) Kinqunu öldürüb, onun qanını gilə qatır, bundan insanı düzəldir<sup>1</sup>, lakin onların dirilik müddətini məhdudlaşdırır.

Dünyanın və insanların yaranma əfsanəsi, demək olar ki, cüzi dəyişikliklə əvvəl Tövratda, sonra da Quranda əks olunmuşdur.

Qədim İkiçayarasının ideologiyasında ölənlər və dirilən təbiətə ibadət mühüm yer tuturdu. Təbiətdə mövsümlərin dəyişməsi dini təsəvvürlər əsasında izah olunurdu. Bu, İnanna (akk. İştər) və Dumuzi əfsanəsində öz əksini tapmışdı. Əfsanənin Şumer rəvayətinə görə, məhəbbət ilahəsi İnanna ilahi mənşəli çoban Dumuziyə ərə getdi. Sonra o, ölümləri diriltmək üçün axirət dünyasına yollanır. Burada onun bacısı Ereşkiqal hökmranlıq edirmiş. İnanna o dünyaya yola düşməzdən əvvəl köməkçisi Ninşubura müəyyən göstərişlər verir. O, axirət dünyasının yeddi qapısını keçməli olur. Hər qapı ağzında onun paltarını soyundurur və bəzək əşyalarını əlindən alırdılar. Sonuncu qapıdan o, çılpaq halda yeraltı aləmə qədəm qoyanda Ereşkiqal və anunnaklarla üz-üzə gəlir. Onların zəhmli və dəhşətli baxışı İnannanı öldürür. Ninşubur görür ki, üç gün, üç gecə keçdi, lakin İnanna qayıtmadı. İnannanın tapşırığını yadına salır, allahlardan onu diriltmək üçün kömək diləyir. Enlil və Nanna imtina edirlər, ancaq Enki ona kömək əlini uzadır. O, vücutlar yaradır, onlara “dirilik yemi” və “dirilik suyu” verib o dünyaya göndərir. Bu vücutlar İnannanı dirildirlər. Lakin axirət dünyasının qayda-qanununa görə, oraya gedən işıqlı dünyaya qayıda bilməzdi, işıqlı dünyaya qayıtmaq istəyən adam özünə əvəz verməli idi. İnanna da bu qaydaya riayət etməli və özünə əvəz göndərməli idi. Bu şərtlə İnanna zalım iblislərin müşayiətilə işıqlı dünyaya qayıdır. Çox gəzdikdən sonra İnanna Uruk şəhərinin Kullab məhəlləsinə gəlib çatır. Bu şəhərin hökmdarı onun əri Dumuzi imiş. İnanna görür ki, Dumuzi arvadının taleyinə ağlamaq əvəzinə şadlanır, gününü eyş-ışarətlə keçirir. İnanna ona öldürücü nəzər salır və ərini amansız iblislərə təhvil verir. Dumuzi qorxusun-

<sup>1</sup> Şumer əfsanəsində Enlilə təklif edilir ki, insanı iki sənətkar allahın qanından yoğursun. Tövrat və Quranda ilk adamın gildən, sudan və qandan yoğrulub yaradılması qeyd olunur. Bu dini müddəa İkiçayarası əfsanələrinin təsiri altında meydana gəlmişdi.

dan ağappaq olur, dərđini bacısı Qeştinannaya danışır. Qeştinanna ona gizlənməyi məsləhət görür. İblislər Qeştinannanı tutub, ona əzab-əziyyət verirlər və ondan Dumuzinin yerini xəbər alırlar. Bacısını ölümdən xilas etmək üçün Dumuzi üzə çıxır. İblislər onun əl-qolunu bağlayır, o dünyaya aparmaq istəyirlər. Dumuzi arvadının qardaşı Utudan onu ceyran görkəminə salmasını xahiş edir. Ceyran görkəminə düşmüş Dumuzi qaçıb bir müddət gizlənə bilir. İblislər onu tapırlar və döyə-döyə öldürürlər. Lakin Qeştinanna, bitki ilahəsi kimi, qardaşının o dünyada daimi yaşamasına razı olmur. İlin yarısını qardaşının yerinə o dünyada yaşayır, Dumuzi isə bu müddəti işıqlı dünyada keçirir. Dumuzi yer üzünə çıxanda təbiət canlanırmış, bitki və ağaclar göyərirmiş, isti günlər başlanırmış.

Bu əfsanənin Babil rəvayəti hadisələrin gedişi ilə fərqlənir. Burada Dumuzi İştara həm əri, həm də qardaşı kimi qələmə verilmişdir.

Dumuzi ov zamanı həlak olur. İstar onu işıqlı dünyaya qaytarmaq üçün axirət dünyasına, yəni “gedər-gəlməz” dünyaya düşür. Yeraltı hökmdarə Ereşkiqal onun gəlişindən qəzəblənir və keşikçiyə tapşır ki, yeraltı qanunlar İştara da tətbiq edilsin. İstar axirət dünyasına daxil olur. Ereşkiqal onun üstünə 60 dərđ-bəla göndərir. Yer üzündə həyat sönükləşir, laqeydlilik yaranır, sevgi-məhəbbət yoxa çıxır, doğum kəsilir, körpə səsi eşidilmir. Allahlar İştara azad olması üçün tədbir görürlər. Onlar yer üzündə insan nəslinin, heyvan və quşların məhv olacağından qorxurdular. Səma allahları Ereşkiqalın yeraltı padşahlığına qasid göndərirlər. İlahə allahların tələbini yerinə yetirməyə məcbur olur. İstar əlində bir qab dirilik suyu axirət dünyasını tərk edir. O, dirilik suyunu Dumuzinin meyiti üstünə tökür və onu həyata qaytarır. Dumuzinin dirilməsinə təbiət yenidən canlanır.

Şumer əfsanələrinə görə, allahlar insanların sayının, qüdrətinin, müdrikliyi və fəallığının artmasını görərək qorxuya düşmüş və yer üzündə onların sayını azaltmaq qərarına gəlmişlər. Əfsanəvi rəvayətdə bu haqda deyilir: “Lap çoxdan, yüz il əvvəl, yer üzündə sülh və yekdillik mövcud idi. Nə ilan vardı, nə əqrəb, nə qorxunc şir vardı, nə acgöz qurd, nə tamahkar kaftar vardı, nə də vəhşi it. İnsanlar hamısı bir dildə danışır və bir-biri ilə həmrəy yaşayırdı. Qorxu və paxıllıq yox idi. Heç kəs hakimiyyət və var-dövlət yolunda rəqabət aparmırdı. Böyük Şumer, ilahi qanunlar ölkəsi və qonşu ölkələr... sülh

və həmrəylik şəraitində yaşayır, heç bir rəqabət aparmırdılar... Müdriklik allahı Enki birdən öz uçurum aləmindən baş qaldırdı, adamlara baxdı və gördü ki, onlar xeyli çoxalmışlar, hədsiz güclənmişlər, boybuxunlu olmuşlar, son dərəcədə məharətlənib və fəallaşmışlar. Ən müdrik allah dəhşətə gəldi və Enlilə dedi: “Ehtiyatlı ol, qardaşım. Sənə tabe olan insanların sayı çoxalır, onlar qüdrətli bahadurlara çevrilirlər. Onlar fəndgir və fəal olurlar, şəhər və istehkamlar yaradırlar. Qorx ki, onlar bizə tay olmasınlar... Onların sayını azaltmaq lazımdır, onları qorxutmaq lazımdır ki, özlərini allahlara tay sanmasınlar... Vəhşi heyvanlar yaradaq ki, onlar insanları məhv etsin və sayını azaltsınlar. Yer kürəsinə bürkü və tamahkar çəyirtkə göndərək ki, achiq başlansın və adamların sayı azalsın. Zalım İrranı (taun, vəba allahını) onların üstünə qaldıraq, qoy o, insanları 60 dər-d-bəla ilə qırsın. Onda adamların sayı azalar və onları barmaqla saymaq mümkün olar. Adamların bir-birilə arasını vuraq, qoy qardaş qardaşı, qonşu qonşunu qırsın, qoy tayfa tayfaya, xalq xalqa qarşı dursun. Onda adamların sayı azalar, itaətdə olar və bizim qarşımızda qorxudan əsərlər”. Enlil Enkinin məsləhətinə uyğun hərəkət etdi. “Onlar hətta xalqları ayırdılar və hər xalq öz dilində danışmağa başladı”<sup>1</sup>. İnsanların sayı azaldıqdan sonra qırğın dayandırıldı.

Əfsanədə insan cəmiyyətində baş verən hadisələrə, adamların qarşılıqlı münasibətlərinə mövcud olan naqis cəhətlərə dini don geydirilmişdi.

İnsan nəslinin kökünü kəsmək məqsədilə allahların törətdiyi “Ümumdünya daşqını” əfsanəsi qədim Şumer və Akkad əsatirlərində əks olunmuşdur. Sonrakı dini kitablarda (Tövrat, Quran) da “Ümumdünya daşqını” allahın qəzəbindən doğan əməl kimi şərh edilmişdir. Şübhəsiz ki, bu dini müddəa da İkiçayarası əfsanələrinin təsiri altında meydana gəlmişdi.

“Ümumdünya daşqını” əfsanəsi hadisələrin gedişini Anu və Enlil başda olmaqla allahlar şurasının qərarından başlayır. Qeyd edək ki, şumer rəvayətini əks edən kitabə zədələnmişdir, buna görə çatışmayan hissələr Akkad rəvayəti əsasında bərpa olunmuşdur. Allahlar bu qərarı adamlara xəbər verməyəcəklərinə and içirlər. Anu və Enlil qəfildən su selini törətmək niyyətində imişlər. Lakin bəzi allahlar

<sup>1</sup> Sonrakı dini kitablarda (Tövrat, Quran) xalqlar biri-birini başa düşməsin deyər, dillərin qarışdırılması Allahın əməli kimi qələmə verilmişdi



insan nəslini məhv etmək qərarından narazı imişlər. Belə allahlardan biri, yəqin ki, Enki (akk. Ea) bu qərarı gizli surətdə insanlara çatdırmaq fikrinə düşür. O, allahdan qorxan və dindar Ziusudra<sup>1</sup> adlı bir hakimin evinə yaxınlaşır və allahların sirrini evin divarına söyləyir. Ziusudra divar arxasında ilahi sözlər eşidir, baş verəcək daşqından agah olur. Əfsanənin Akkad nüsxəsində deyilir ki, Ea Utnapiştimə yox, evin divarına müraciət etdi, çünki o, andı pozmaq istəmirdi. O demişdi: “Ey daxma, qamış divar, eşit və yadda saxla. Qoy Şurup-pak sakini Utnapiştim, Ubartutu oğlu gəmi düzəltsin və canını xilas etsin”. Səhərişi Ziusudra şəhər əhalisini toplayır və böyük bir gəmi düzəltmələrini əmr edir, lakin öz məqsədini adamlara açmır. Gəmi suya salındıqdan sonra, Ziusudra gəmiyə quş və heyvan nümunələrini, öz ailəsini yerləşdirir. Müəyyən edilən gün daşqın başlayır, su uca dağların zirvəsini belə tutur. Yeddi gün, yeddi gecə daşqın<sup>2</sup> tüğyan edir. Tufandan sonra Utnapiştim gəminin qapısını açır və hər bir yanı suya qər q olmuş görür. Utnapiştim göyərçini havaya buraxır, lakin quş quru yer tapmayıb geriye qayıdır. Nəhayət, ancaq qarğa qayıtmır. Gəmi Nisir dağının<sup>3</sup> zirvəsinə yaxınlaşır və oraya yan alır. Ziusudra (yaxud Utnapiştim) qurbangah düzəldib allahların şərəfinə mədh söyləyir. Allahlar qurbangahın ətrafına toplaşır. Enlil təəcübənir ki, kimlərsə daşqından canını salamat qurtarmışdır. Enki (Ea) onu sakitləşdirib deyir: “İnsanların hamısını qırmaq olmaz. Onların sayını həmişə azaltmaq olar, ən güclü və ən məğrurlarını cəzalandırmaq olar. Onda yerdə qalan qorxar və dinmədən bizə xidmət edər”. Anu və Enlil daşqından xilas olmuş Ziusudraya və onun arvadına “allah həyatı”, yeni əbədi həyat bəxş edirlər və ona Dilmun ölkəsində məskən verirlər<sup>4</sup>.

“Ümumdünya daşqını” əfsanəsi müəyyən həqiqi təbii hadisənin öksi kimi meydana gəlmişdi. Ola bilsin ki, qədim İkiçayarasının Dəclə və Fərat çaylarının aşb–daşması nəticəsində faciəli daşqın baş vermişdi. Xilas olmuş adamlar bu daşqını allahların əməli ilə bağlamışlar.

<sup>1</sup> Ziusudra adı “Uzaq günlərin həyatını tapmış (adam)” mənasını daşıyır. Akkad rəvayətlərində Utnapiştim adlanır.

<sup>2</sup> Akkad rəvayəti 6 gün, Tövrat 40 gün qeyd etmişdir.

<sup>3</sup> Nisir dağı İkiçayarasının şərqində Mannanın ərazisində yerləşirdi. Yerli əhali bu dağı həm də Kanippa adlandırır. Tövratda və Quranda əks olunmuş Nuhun gəmisinin hansı dağa yan aldığı barədə müxtəlif rəvayət və mülahizələr mövcuddur.

<sup>4</sup> Babil rəvayətlərində daşqından xilas olmuş adam Atraxasis adlanır.



İngilis arxeoloqu Leonard Vulli Ur şəhərinin qazıntıları zamanı üst və alt mədəni təbəqələr arasında 2,5 m qalınlığında çay daşları və torpaq çöküntüləri layını aşkar etmişdi. Bu lay bəzi düşərgələrdə 3,5 m-ə<sup>1</sup> çatırdı. Qazıntılar aşkar etdi ki, Übeyd dövründə Cənubi İkiçayarasında böyük insan tələfatı ilə nəticələnən fəlakətli daşqın<sup>2</sup> baş vermişdi. Belə ehtimal edirlər ki, daşqın haqqında əfsanəni ubayidlər yaratmış və onlardan da şumerlər mənimsəmişlər.

Şumer əsəirləri əsasən sinfi cəmiyyətə xas olan hadisələri əks etmiş, allahların ali hakimiyyət uğrunda mübarizəsini, məhsul bolluğu yaratmaq tədbirlərini, adi həyatı məsələlərə münasibətini şərh etmişdir. Allahlar, xüsusilə Enki və Enlil əfsanələrin qəhrəmanı kimi çıxış edirlər. Onlar həm kainatın və planetin təbii qaydaya salınmasına (dünyanın yaradılması, ulduz və planetlərin düzülmesi və s.), yer üzündə (İkiçayarasında) əmin-amanlığın bərqərar olmasına, insanların məskunlaşdırılmasına, adamlar arasında ilahi qüvvələrə sitayişin və qurbankəsmənin müəyyənləşdirilməsinə, hətta əmək alətlərinin icadına qayğı ilə yanaşırdılar, allahlar həm də istədikləri vaxt əhalini qırğına verirdilər. Eyni zamanda əfsanələr ilahi qüvvələrin qüdrətini təbliğ edərək, əhalini daimi qorxu altında qalmağa, itaətkar olmağa, allahların iradəsini sözsüz yerinə yetirməyə çağırırdılar. Əsəirlər həqiqi həyat hadisələrini dini donda izah edirdilər. Qədim şumerlər dünya və həyat qaydalarını dini boyasız təsəvvür etmirdilər. İkiçayarası əfsanələri Ön Asiya xalqlarının dini təsəvvürlərinə güclü təsir göstərmişdi.

### 3. YAZI

İkiçayarasında meydana gəlmiş ən qədim yazı növü piktoqrafiya (şəkli yazı) olmuşdu. Bu yazı sistemi şəkli və şərti işarələrdən ibarətdi. Şəkli yazı vasitəsilə bütöv fikri ifadə etmək mümkün deyildi, çünki işarələr bu və ya digər əşyanı, heyvanı və insanı təsvir edirdi. Piktoqrafik yazı üsulu vasitəsilə dilin qrammatik formaları bildirilmirdi. Piktoqrafiya vasitəsilə sadə əməliyyat tələb edən sənədlər tərtib olunurdu. Bunlar təsərrüfat sənədlərindən ibarət idi. Belə

<sup>1</sup> Tövrətdə deyilir ki, su 8 metr hündürlüyə qalxmışdır.

<sup>2</sup> Sonralar bu sel Tövrətdə "Ümumdünya daşqını" kimi qələmə verilmişdi.

sənədlərdə təsərrüfata daxil və ixrac olunan malların, davarın və s. hesabı aparılırdı. Daha geniş və mürəkkəb məzmunlu ifadələri şəkli işarələrlə yazmaq mümkün deyildi. Mətni şəkli işarələrə əsasən oxunulurdu. Əgər mədaxil hesablanırdısa, onda mətndə əşyanın, rəqəmlərin və anbarın işarələri yazılırdı. Adətən mətnin sonunda təsərrüfata daxil olmuş malların yekun rəqəmi göstərilirdi. “Ulduz”, “ev”, “at”, “sünbül” (arpa), “el”, “ayaq” və mənaları bunlara oxşar rəsmlər ilə göstərirdilər. “Su” mənası dalğavari cizgilərlə bildirilirdi. Piktoqrafik yazılar hələ tam oxunulmamışdır. Bir çox şəkli işarələrin mənası başa düşülmür. Əsasən rəqəm bildirən şəkli işarələri nisbətən asanlıqla mənalandırmaq mümkün olmuşdur.

Piktoqrafik yazı növü təsərrüfat hesablamaları aparmaq üçün ilk vaxtlar müsbət rol oynayır. Lakin təsərrüfatın getdikcə inkişafı dilin qrammatik və fonetik cəhətlərini əks edən geniş ifadəli yazı sisteminə ehtiyac yaradırdı. Dövlət quruluşunun bərqərar olması yeni, ifadəli yazı növünə tələbatı artırdı. Şumerlər tədricən yeni yazı növü ixtira etdilər. Buna mixi yazılar adı verilmişdi. İraq ərazisində aşkar edilmiş belə mətnləri yerli əhali “mismarı yazılar” adlandırırdı. Bu yazının işarələri mıxvari, yaxud mismarşəkilli idi. Mismara oxşar işarələrin biri-birinə calaşdırılması ilə müxtəlif hecalı və fonetik mənalar yaradırdılar. Gil kitabələr üzərində şəkli işarələrin sürətlə yazılması onların görünüşünü dəyişdirirdi. Adətən mətn ucu iti qamış və daşqələmlə gil kitabələrə yazılırdı, əslində həkk olunurdu. Həkk-olunmanın gedişində şəkli işarələr tədricən pazvari, mismarvari görkəm alırdı. İşarənin əvvəlki şəkli forması itirdi. Nəticədə işarələrin görkəminə görə, mixi, yaxud mismarı adlandırılan yeni yazı növü meydana gəlmişdi. Təxminən e.ə. III minilliyin ortalarında şumer yazısı artıq mixi (mismarı) yazı sisteminə çevrilmişdi. Bu yazı növünün yaradılması şumerlərin əldə etdiyi böyük nailiyyətlərdən biri hesab edilə bilər.

Mixi (mismarı) yazı növü 600-dən çox işarəyə malik idi. Demək olar ki, işarələrin çoxusunun bir neçə, bəzən ona qədər oxunuşu vardı. Məsələn, “ayaq” mənasını daşıyan işarənin du, qin, qub, qup, ra, tum; yaxud “dağ” mənasını daşıyan işarənin kur, mat, şad, qin, şat, nad, lad, lat kimi hecalı oxunuşları vardı. Eyni bir mixi işarənin çoxmənalı olması uzun müddət və bəzən indi də qədim mətnlərin dəqiq oxunulması işində əngəl törədirdi. Davamı müasir dillərdə təmsil olunmuş

və mixi işarələrlə yazılmış qədim dillər (akkad sami dili, het Hind-Avropa dili, qədim fars dili) müəyyən müşküllüyə baxmayaraq oxundu və başa düşüldü. Lakin şumer və müasir dillərdə davamı (qohumluğu) olmayan, yaxud müəyyən edilməyən başqa dillərin mixi yazı növü əsasında oxunulub dərk edilməsi bir çox hallarda şərti xüsusiyyət daşıyır. Şumer mətnlərində işlənmiş mixi işarələrin bir çoxu başqa mənada da oxunula bilər. Təəssüf ki, hələlik belə bir vacib araşdırma aparılmamışdır. Bəlkə bu istiqamətdə aparılan tədqiqatlar qədim mixi yazılı dillərin müasir dillərlə qohumluğunu bildirən yeni mühakimələr ortaya çıxara bilər.

Tədrisən mixi işarələr təkmilləşir, bəzən də sayı azalırdı. Mixi yazı növü akkadlar və qonşu qədim xalqlar tərəfindən mənimsənilmişdi. Ön Asiya xalqları bu yazı növünü mümkün dərəcədə öz dillərinin xüsusiyyətlərinə uyğunlaşdırmışdılar. Mixi (mismarı) yazılar üç min il ömür sürmüş, e.ə. I minilliyin sonunda aradan çıxmışdı. Həmin minilliyin əvvəlində İkiçayarasında samidilli arami tayfalarının gətirdiyi arami əlifba yazı növü də tətbiq olunmağa başladı.

#### 4. ƏDƏBİYYAT

İkiçayarası qədim xalqları müxtəlif bədii əsər növləri (janr) yaratmışlar. Şumer ədəbiyyatı e.ə. III-II minilliyin əvvəli ərzində çiçəklənmə mərhələsinə qədəm qoymuşdu. Təxminən 150 (xırda parçalarla birlikdə) şumer ədəbiyyat nümunələri üzə çıxarılmışdı. Bunlar yazıya köçürülmüş şifahi xalq yaradıcılığı nümunələri, xüsusilə əfsanələr, Allah və hökmdar şərəfinə deyilmiş himnlər, fəlakətli hadisələr, dəfnə bağlı ağlaşmalar və mərsiyələr, atalar sözü və zərbi-məsəllər, təmsillər, qəhrəmanlıq dastanları, məhəbbət mahnıları və s. olmuşdur. Eyni zamanda şumerlər müxtəlif həyatı və məktəb mövzularına aid bədii əsərlər yaratmışlar. Şumerlərdən başqa akkadlar da müxtəlif ədəbiyyat nümunələri yaratmış, bir çox şumer ədəbi əsərlərini akkad dilinə tərcümə etmiş, bəzən və şumer mövzularını təkmilləşdirmişdilər. Bədii üslub Akkad hökmdarlarının salnamələrində də öz əksini tapmışdı. İkiçayarasında bədii əsərlərin tərtibatı arami dilində də aparılırdı. Yazılı ədəbiyyatla yanaşı İkiçayarasında şifahi xalq yaradıcılığı da öz varlığını saxlayırdı. Şifahi

Yazıdan əvvəlki mərhələ	Erken sülalə mərhələsi	E.ə. II-I minilliklər		Nə təsvir olunmuşdur	Söz mənası			Heca ifadəsi
		Babil yazısı	Assur yazısı		Nəyi bildirir	Şumer dilində	Akkad dilində	
				Ayaq	"Getmək" "Durmaq" "Getirmək"	Du Qın Ara Qub Tum	Alaku Uzuzzu Babalu	Du Qın Qub Qup Ra Tum
				Sol əl	"Sol"	Kab Kub Qub	Şumelu	Kab Kup Qub Qup Xub Xup
				Həsini bərkətmək üçün payacıq	"Payacıq" "Düzəltmək"	Qar Du	Sikkatu Banu	Qaq Kak Du
				Ulduz	"Sema" "Allah"	An Dinqir	Şamu İlu	An
				Balıq	Balıq	Kua Xa	Nunu	Xa
				Dağlar	"Dağ" "Ölkə"	Kur Qın Kur	Şadu Matu	Kur Qın Şad Şat Mad Mat Nad Nat Lad
				Dağkeçisi	"Qəhrəman"	Şul	Etlu	Şul
				Sənbül	"Arpa"	Şe	Şeu	Şe
				Kotan	"Kotan" "Əkinçi" "Şumlamaq"	Apin Enqar Uru	Epinnu İkkaru Ereşu	Pin

İkiçayarasında yazıdan əvvəlki mərhələ



xalq yaradıcılığı nümunələrinin hamısı yazıya köçürülməmişdi, onlar əzbərləmə yolu ilə ifa olunurdu. Bunların müəyyən qismi ibadət xüsusiyyəti daşıyır.

**Himn və ağlaşma.** Himnlər adətən mahnı kimi ifa olunurdular. Onlar bayram ziyafətləri zamanı allahların şərəfinə oxunurdu. Bir qayda olaraq mədh, tərifləmə xüsusiyyəti daşıyırdı. Burada allahın əməlləri sadalanır, adları çəkilir və onlardan kömək dilənirdi. Himnlər təkbəşinə kahin tərəfindən və ya xorla dinə pərəstişkarlar tərəfindən ifa edilirdi. Mətn adətən əvvəldən öyrənilirdi. Himn xüsusiyyətli mahnılar külliyyatı Nippur dini mərkəzində tərtib olunmuşdu. Himnlər mirzələr hazırlayan məktəbdə öyrənilirdi. Hökmdarların şərəfinə də himn xüsusiyyətli mahnılar qoşulurdu. Adətən himn ilahiləşdirilmiş hökmdarlara həsr olunurdu.

İkiçayarasında ağlaşma da təmsil olunmuşdu. Bu da şifahi xalq yaradıcılığı əsasında meydana gəlmiş poeziya növü idi. Ağlaşma mahnıları müxtəlif səbəblərdən yaradılırdı. Ağlaşmanın mətəm və dini mərasim formaları vardı. İqtisadi və siyasi fəlakət üz verəndə ağlaşma keçirilirdi. Belə ağlaşmalardan biri Laqaş şəhərinin Luqalzaqqesi tərəfindən dağıdılmasına həsr edilmişdi. Ağlaşma mahnısı yanan şəhəri, adamların əsarətini, məbədlərin murdarlanmasını təsvir edir və şəhəri dağıdanlara lənətlər yağdırırdı. Dini məzmun daşıyan ağlaşmalar Ur şəhərinin, Şumer və Akkadın dağıdılması ilə əlaqədar meydana gəlmişdi. Dəfn mərasimi ilə bağlı qoşulmuş ağlaşma mahnısı ata və arvadın ölümünü təsvir edirdi. Mahnı atanın ölümündən, oğlunun uzaqlarda bu xəbəri eşidib ağlamasından, arvadının dul qalmasından, övladlarının və gəlinlərinin göz yaşını axıtmasından, ailə üzvlərinin xoşbəxt və sağlam qalmasından bəhs edilir və ailə başçısını öldürən qatilə lənətlər yağdırılır. Digər mahnı arvadın vəfatı, ərinin tək qalması və qəm-qüssə içində mərhumənin şərəfinə mədhli mahnı oxuması ("Haradasan, səni çağırmaq istəyirəm, haradasan, mənim qiymətli brilyantım, səni çağırmaq istəyirəm" və s.), sağ qalana xoş arzular söyləməsi ("Qoy sənin ərin sağ-salamat olsun, qoy sənin övladlarının taleyi xoş və firavan olsun, qoy Utu (Günəş allahı) axirət dünyasında sənə işıq versin" və s.) barədə ağlaşma mətnindən ibarətdir. Ağlaşma müasir Şərqi xalqlarının həyatında indi də dəfn mərasimi zamanı keçirilir.

**Qəhrəmanlıq dastanları.** Dastanlar tarixi hadisələri əks etdirir. Bu dastanlar Nippur külliyyatında cəmləşdirilmişdi. Doqquz dastan məlumdur. Dastanlarda iştirak edən bəzi qəhrəmanlar, məsələn, I Uruk sülaləsinin hökmdarları Enmerkar, Luqalbanda və Gilqameş tarixi şəxsiyyət olmuşlar.

“Enmerkar və Aratta hökmdarı” dastanında e.ə. III minilliyin birinci yarısında baş vermiş hadisələrdən danışılır. Dastan Enmerkarla Aratta hökmdarı arasında mübahisə şəklində tərtib olunmuşdu. Aratta ölkəsi İkiçayarasının şimal-şərqində Urmiya gölünün cənub və cənub-şərq torpaqlarını<sup>1</sup> əhatə edirdi. Dastan Aratta hökmdarının adını çəkmir, lakin onu “en” (kahin-hökmdar) adlandırır, ölkəni isə yeddi dağ arxasında yerləşdirirdi. Uruk hökmdarı Enmerkar Arattanı özünə tabe etmək və varidatını ələ keçirmək niyyətində imiş. Bu məqsədlə o, kömək üçün ilahə İnannaya müraciət edir. Enmerkar İnannanın lütfü ilə Aratta adamlarını qızıl, gümüş, lacivərd və s. gətirməyə məcbur etmək istəyirdi. Enmerkarın İnannaya müraciətində deyilir: “Aratta, qoy mənə, Uruka tabe olsun. Aratta adamları qoy mənə üçün öz dağlarından dağ daşı gətirsinlər, qoy mənə üçün böyük ibadətqah tiksinlər, qoy mənə üçün böyük məbəd ucaltsınlar”. İnanna Enmerkara Aratta hökmdarının yanına qasid göndərməsini məsləhət gördü. Enmerkar Arattaya qasid göndərdi. Qasid “Qara dağı” aşdı, yeddi dağı keçdi və Aratta ölkəsinə daxil oldu<sup>2</sup>. Qasid Enmerkarın tələbini Aratta hökmdarına şifahi yetirdi.

Aratta hökmdarı əvvəl Enmerkarın tələbini qəbul etmədi, özünü İnannanın sevimlisi kimi qələmə verdi və dedi: “Qasid! Öz ağana, Kulabın ali kahin-hökmdarına de: – Mən, ali kahin-hökmdar, təmiz əlin (İnannanın) təyin etdiyi adamam. Səma hökmdarının özü, kainat hökmdarəsi, bütün qanunlar hakiməsi müqəddəs İnanna məni pak adət-ənənələr ölkəsi Arattaya həqiqətən gətirdi, dağlarda onun (Arattanın) önündə böyük qapı kimi məni qoydu. Necə ola bilər ki, Aratta Uruka boyun əysin? Aratta Uruka boyun əyməyəcək – deyinən (ona)”. *Aratta hökmdarı Enmerkarın tələbini qəti rədd etdi, lakin*

<sup>1</sup> Cənubi Azərbaycan

<sup>2</sup> İndiki Süleymaniyyə vilayətində Qaradağ yer adı qalmaqdadır. Buradan yol Azərbaycana gəlib çıxır. E.ə. VIII əsrdə II Sarqon yeddi dağı aşıb Aratta çayının (çay eyni adı daşıyır) keçir və Mannaya daxil olur. Qasid isə yeddi dağı aşıb Arattaya çatdı. Aratta və sonrakı Manna ərazisi eyni imiş və Azərbaycanın ərazisini bildirmiş.

qasid onu h d l m y e bařladı. Qasid dedi ki, Aratta hökmdarının Enmerkara itaət edəcəyini İnanna artıq vəd etmiřdir. Bunu eřid n Aratta hökmdarının ürəyi d y nd ,  z n  itirdi, cavab axtarmađa bařladı. Nəhayət o, cavab verir: “Arattada řır-řır axan sular var...  lk d  qurbank sm , dua-nəzir, hörmət-izzət var, beř-on adam deyilik ki... Məgər Uruk dađlara qarřı gedə bilərmi? Sənin ađan silaha sarınmaq istəyir, mən isə təkbətək d y ř  (mübahisəyə)  ađırırım”.

Aratta hökmdarı m naqiř ni sülh yolu ilə həll etməyi təklif etdi. Arattanın heç də gücsüz olmadıđını bildirdi. Demək olar ki, tarixdə ilk dəfə m naqiř l ri dinc yola həll etmək təklifinə rast gəlirik. Sonra Aratta hökmdarı  z ölkəsini tərifləyir: “Dađ – məharətlə dolu qəhrəmandır. O  z evinə yollanan axřam ř f qidir, onun  z nd  qaranlıq yayılır. O,  z  ř l  ilə dolu olan f zaya qalxan Aya bənzəyir. O, dađlara  p r olan ađaclara (meř y ) bənzəyir. Pak adət- n n  ölkəsinin l tfkar Laması (Aratta ilahəsi) – Arattanın tacı, ř f qli səma tacı (İnanna) kimi Arattaya yol göstərdi, mən  z  z m tliyimi həqiqətən dərk etdim”.

Aratta hökmdarı, nəhayət, Enmerkara qarřısında belə bir ř rt qoyur. O, Arattadan aparılan malların əvəzinə Enmerkardan taxıl tələb edir. Eyni zamanda Arattanın Uruka ita tkarlıđını İnannanın qərarı ilə bađlayır. M tnd  deyilir: “Taxılı qoy səbətə doldurub, arabaya y kl sin. Bu taxılı dađlara gətirsin, vergi toplayanların yanında yıđsın. Taxılı torbalara doldurandan sonra, ulaqlara yük vurandan sonra, Arattanın sarayında taxıl anbarına t k nd n sonra,  g r... İnanna Arattanın varidatını aparsa, onda mən ona bař  y r m, o isə öz cah-calalını mənə göstərər. Mən və mənim ř h rim ona tabe olarıq”.

Qasid İkiçayarasına qayıtdı v  Uruk hökmdarı Enmerkara Arattanın cavabını söylədi, ölkənin varidatı barədə məlumat verdi. Enmerkara ikinci dəfə qasidi taxıl y kl nmis  heyvanlarla (və yeni tapřırıqla) Arattaya yola saldı: “Qasid Arattaya yaxınlařanda, arattahlar heyran-heyran y kl  ulaqları dövrəyə aldılar”. Enmerkara eyni zamanda tələb etmiřdi ki, Aratta hökmdarı “hakimiyyət rəmzini” götürüb Uruka, onun hüzuruna gəlsin. Lakin Aratta hökmdarı bu tələbə əhəmiyyət vermədi, Enmerkara tapmaca göndərdi və onun Arattaya gəlməsini tələb etdi: “Qasid, ađana, Kulabın ali kahin-hökmdarına degin n: “Hakimiyyət rəmzi” qoy ađacd n olmasın,



ağacın adını da deməsin. Qoy sidr olmasın, sərv olmasın, ağcaqayın olmasın, şümşad olmasın, mis olmasın, qızıl olmasın, əqiq olmasın, lacivərd olmasın. “Hakimiyyət rəmzini” hazırlasın, özüylə götürsün. Əqiqi bir ağac kimi, lacivərdi bir ağac kimi<sup>1</sup> Kulabın ali kahin-hökmdarı əlinə alsın və mənim yanıma gəlsin, – deyinən ona”. Enmerkar müdriklik allahı Enkinin köməyi ilə tapmacanın yozumunu tapıb “hakimiyyət rəmzini” qasidlə Arattaya göndərdi. Aratta hökmdarı yozumun düzgün olduğunu görüb kədərləndi. Zənn etdi ki, İnanna artıq Arattanı Enmerkarın himayəsinə vermişdir. Lakin taleyini bir də yoxlamaq üçün Enmerkara yeni tapmaca göndərdi. O bu dəfə nə qara, nə ağ, nə sarı və s. rəngli olmayan it göndərməsini təklif etdi. Enmerkar isə qasidə yeni tapşırıq verib Aratta hökmdarından nə qara, nə ağ, nə sarı və s. olmayan geyim paltarı istəyir, eyni zamanda Aratta hökmdarını hədələyir: “...şəhər əhalisini vəhşi göyərçinlər kimi ağacdən qovaram, özünü məhv edəyəm, (külünü) yelə sovuraram”. Qasid tapşırığı yada salmağa çətinlik çəkir. Onda Enmerkar Arattaya yazılı kitabə göndərir. Qasid özünü Arattaya çatdırır. Hökmdar kitabəni nəzərdən keçirən zaman külək allahı İşkur Aratta üzərinə yağış yağdırır, hər yerdə buğda, noxud və s. göyər-məyə başlayır. Aratta taxıl anbarlarını doldurur. Eyni zamanda Enmerkara xəbər göndərilir ki, İnanna Arattanı tərk etməmişdir, Arattanı gur sularla doldurmuşdur, arattalılar başqa adamlardan fərqlənirlər, Dumuzi onları başqalarından ayırmışdı, çünki onlar müqəddəs İnannanın sözlərinə riayət edirlər. İnanna öz lütfünü Arattadan əsirgəmir, Dumuzinin şərəfinə ziyafət düzəldir, arattalı qızla onun nikahını bağlayır. Enmerkar öz növbəsində səbətləri taxıl ilə doldurur, qurbanlıq qoyun, keçi, inək götürüb Arattaya yola düşür. Arattalılar İkiçayarasından gətirilən məhsulla dəyişmək üçün qızıl, gümüş, lacivərdi mübadilə meydanına çıxarırlar. Dastanın sonu zədələndiyindən münasibətlərin tam aqibəti naməlum qalır. Lakin aydın olur ki, Aratta ölkəsi Uruka tabe edilmir.

“Enmerkar və Aratta hökmdarı” dastanı Şumerdə aşkar olunmuş ən uzun mətnli əsərdir. Bu, tarixdə məlum olan ilk dastan səpkili əsər nümunəsidir. Dastanda Arattanın şərəfi, paklığı, məharət və müdrikliyi, müstəqilliyini qoruması, dinc yolla öz müstəqilliyini saxlaması müxtəlif bədii boyalarla ifadə olunmuşdu.

<sup>1</sup> İfadənin mənası aydın deyil.



Eyni zamanda şumer dastanı qədim Azərbaycanın ərazisində meydana gəlmiş ilk dövlət quruluşu barədə təsəvvür yaratmağa imkan verir.

Aratta ilə əlaqədar mövzular başqa şumer dastanlarında da əks olunmuşdur. Bunlardan birini “Uruk və Aratta” adlandırmaq olar. Dastanda Aratta hökmdarı Enmerkardan onun ali hakimiyyətini tanımasını və ilahə İnannanın isə Arattaya köçürülməsini tələb edir. Enmerkar Arattanın Uruka tabe olmasını və allahların iradəsilə İnannanın Urukda qalacağını bildirir. Dastanda Aratta hökmdarı Ensukuşsiranna adını daşıyır, onun köməkçisi “maşmaş” (vəzir?) kahin olmaqla Ur-Qirnunna<sup>1</sup> adlandırılmışdır. Aratta hökmdarı Urukla münasibət məsələsini şurada qoyur. Vahid bir fikrə gələ bilmirlər. Hökmdar kahin maşmaşı Uruku itaət altına almağa göndərir. Kahin Uruka gəlir, müqəddəs pəyəyə girib inək və keçini dilə tutur ki, onlar ziyafət şərəfinə süd və qaymaq verməsinlər. Uruk viran vəziyyətə düşür. Belə halda Nidaba ilahəsinin iki çobanı maşmaşı tutub öldürür, meyitini çaya atır. Aratta hökmdarı ələcsiz qalıb Enmerkarın yanına qasidlə xəbər göndərir: “Ey sən, İnannanın istəklisi, təkəcə sən şöhrətə layiqsən... Aşağı torpaqlardan yuxarıya kimi sən yeganə hökmdarsan, mən isə sən arxanca gedirəm. Ana bətnində belə mən sənə tay deyiləm, sən mənim “böyük qardaşımsan”. Mən heç bir zaman sənə tay ola bilmərəm”. Dastan Arattanın Urukdan asılı vəziyyətə düşməsindən bəhs edir.

Digər bir dastan “Luqalbanda və Enmerkar” adlanır. Burada Aratta Şumerin müttəfiqi kimi qələmə verilmiş və ora İnannanın məskəni kimi qeyd olunmuşdu. Dastanda Luqalbandanın uzaq bir ölkəyə düşməsindən və İmduqud quşunun köməyi ilə Uruka qayıtmasından bəhs olunur. Bu zaman martu (sami) tayfaları İkiçayarasına basqınlar edirdilər, artıq Uruku mühasirəyə almışdılar. Enmerkar Arattaya yardım üçün xəbər göndərmək istəyirdi, orada məskən salmış ilahə İnannanı bu işlərdən hali etmək istəyirdi. Lakin bu tapşırığı yerinə yetirəsi mahir adam tapılmırdı. Luqalbanda bu tapşırığı öz boynuna götürür. Enmerkar şərt qoyur ki, Luqalbanda bu yola tək çıxsın. Luqalbanda yeddi dağ silsiləsini keçib Arattaya çatır. İnanna ona qulaq asır və Uruku mühasirədən xilas etmək üçün məsləhətlər verir.

<sup>1</sup> Adlar şumerləşdirilmişdir.

Dastanların biri “Luqalbanda və hurrum” adlandırılmışdır. Dastanda Enmerkarın Arattaya səfərindən bəhs edilir. Enmerkar bu ölkəni işğal etmək məqsədilə ordu toplayır. Orduya səkkiz başçı təyin edir. Başçılardan biri də Luqalbanda idi. Onlar Hurrum<sup>1</sup> dağlarına çatırlar. Burada Luqalbanda xəstələnir. Onu ölmüş bilib Hurrum dağında qoyurlar. Onun meyitini Uruka Arattadan qayıdanda aparmaq qərarına gəlirlər. Lakin iki gündən sonra Luqalbanda özünə gəlir. O, allahlardan (Utu, İnanna, Sin) kömək diləyir. Ona “həyat yemi” və “həyat suyu” verirlər. Luqalbanda sağalır. O, vəhşi heyvanlar ovlayır və allahlara qurban kəsir. Dastanda Aratta səfərinin aqibəti naməlum qalır.

Şumer dastanlarında heç bir ölkəyə Aratta qədər diqqət yetirilməmişdi. Şumerlər bu ölkə ilə yaxından təmasda olmuşlar.

Qədim İkiçayarasında hakimiyyət uğrunda baş verən mübarizə həmçinin dastanlarda əks olunmuşdu. Bunlardan biri “Gilqameş və Aqa” adlanır. Aqa (yaxud Aka) Kiş şəhərinin, Gilqameş isə Uruk şəhərinin hökmdarı idi. Aqa Uruk şəhərini öz itaəti altına almaq üçün Gilqameşə tələb göndərir. Gilqameş şəhər ağsaqqallarının yığıncağını toplayır və məsləhət istəyir. İlk əvvəl şurada Kişə tabe olmaq fikri irəli sürülür. Gilqameş belə qərardan narazı qalır və Uruk şəhər adamlarının yığıncağında Kişin tələbini müzakirəyə qoyur. Yığıncaq qərara alır ki, Kişin tələbi rədd edilsin və Aqa ilə döyüşə girsinlər. Gilqameş hamını toxaları atıb, silaha sarılmağa çağırır. Lakin tezliklə Aqa Uruk şəhərini mühasirəyə aldırır. Gilqameş Aqanın yanına elçi göndərir. Münaqişə dinc yolla həll edilir.

“Gilqameş haqqında dastan” qədim dövrdə ən geniş oxunan əsərlərdən biri imiş. Bu dastanı, akkad, hurri və het dillərinə tərcümə etmişdilər. Dastanın qəhrəmanı şumerlə Bilqames<sup>2</sup> adlanırdı. Dastan əslində “hər şeyi görmüş” (ovsunçu Sin-lekeunninin rəvayətindən) adı altında cəmləşdirilmişdi. Dastanın ən qədim parçaları şumer dilində yazılmışdı. Dastanın nisbətən geniş mətni akkad dilində tərtib olunmuşdu. Dastan Gilqameşi belə hallandırır: “Dünyanın axırına kimi hər şeyi görmüş haqqında, dənizləri görmüş, bütün

<sup>1</sup> Ehtimala görə, Hurrum Subir ölkəsini birləşdirirmiş. Lakin dastanların məzmunu göstərir ki, Hurrum Elam ilə Aratta arasında dağlıq ərazidə yerləşirmiş.

<sup>2</sup> Gilqameşə verilən tərif göstərir ki, o hər şeyi bilən imiş. Buna uyğun Bilqames adı sadəcə olaraq “bilən” (türkcə “bilqə”) mənasını verirmiş.

dağları aşmış haqqında, öz dostu ilə birlikdə düşmənləri fəth etmiş haqqında, müdrikiyə çatmış haqqında, hər şeyi bilən haqqında, gizli (nə varsa) o gördü, sirli (nə varsa) bildi, bizə daşqından əvvəlki günlər barədə xəbər gətirdi, uzaq yola çıxmışdı, lakin yorulub qayıtmışdı”.

Dastanda əfsanəvi mövzu azlıq təşkil edir. Ön planda insan taleyi dayanmışdır. İnsan və cəmiyyətə səciyyəvi olan hadisələr həm bədi, həm də fəlsəfi baxımdan şərh olunmuşdur. Gilqameş dastanda insan və allah kimi təsvir olunmasına baxmayaraq, onun hərəkəti və fikri-zikri insanlara xas olan əməllərlə bağlıdır. O həm qəddar, həm xeyirxah, həm qəhrəman, həm dost, həm də insan taleyini, onun aqibətini düşünən adam kimi təsvir olunmuşdur. Dastan bir neçə hissəyə bölünür: 1) Gilqameşin Uruk əhalisinə əcir verməsi; 2) Enkidu ilə dostluğu; 3) Onların qəhrəmanlığı; 4) Enkidunun ölümü və Gilqameşin əbədi həyat axtarması.

Gilqameş Uruk şəhərinin qala divarlarını tikdirdikdən sonra özünü sərbəst aparır, şəhər əhalisinə qarşı zülm edir, qız və qadınlara sataşır. Uruk sakinləri allahlara müraciət edirlər. Şikayət sədası allah Anuya çatır. O, ana ilahəsi Arurunu Yer üzərinə göndərir və deyir: “Sən onu yaratmışsan, indi də ona bənzər (qəhrəman) yarat”. Aruru gildən vəhşi görkəmli və təbiətli Enkidunu yaradır. Tezliklə Uruka xəbər yayılır ki, yaxınlıqda vahiməli bir əcaib insan peyda olmuşdur. Onu ancaq Gilqameş məğlub edə bilərdi. Lakin Gilqameş belə ona qarşı çıxmaqdan çəkinir, çünki Enkidu vəhşi təbiətə malik idi. Onun təbiətini dəyişdirmək lazım idi. Məbəd qadınlardan birini Enkidunun yanına göndərirlər. Qadın ona nəvaziş göstərir. Tədricən Enkidunun vəhşi təbiəti dəyişilir, başına ağıl gəlir, gücdən düşür. Qadın məhəbbəti ona şüur gətirir. İnsana çevrilmiş Enkidu Gilqameş ilə döyüşə hazırlaşır.

Enkidu Gilqameşin zülmünə son qoymaq üçün Uruk şəhərinə daxil olur. Burada Gilqameşin yolunu kəsir. Onlar tutaşmalı olurlar. Enkidu Gilqameşə üstün gəlir, lakin Gilqameş tam basılmaz. Hər ikisi əhd-peyman bağlayıb dostlaşırlar. Bundan sonra Gilqameş və Enkidu uzaq Sidr ölkəsinə<sup>1</sup> Humbabaya qarşı döyüşə gedirlər. Humbaba şər qüvvələri təmsil edirmiş. Onlar sidr meşələrinə çatırlar və

<sup>1</sup> Bəzi tədqiqatçılar Sidr ağacı ölkəsinin Livanda yerləşdiyini bildirdilər. Lakin məlumatların tutuşdurulması göstərir ki, “sidr ölkəsi” anlayışı Elamı nəzərdə tutmuş.



sidr ağaclarını Uruka gətirmək üçün kəsirlər. Humbaba səsə gəlir və döyüşdə həlak olur.

İlahə İştər Gilqameşin qəhrəmanlığını görüb ona vurulur, qəlbini ona açır. Lakin Gilqameş onun məhəbbətini rədd edir. Gilqameş yaxşı bilir ki, İştər heç bir sevgilisinə sonacan sədaqətli olmamışdır. İştər bu təhqirə dözmür, səma allahı Anudan xahiş edir ki, Gilqameşə qarşı səma öküzünü göndərsin. Vəhşi öküz Urukda qabağına çıxanı dağdır, məhv edir. Gilqameş və Enkidu güc-bəla ilə öküzü öldürürlər.

Uruk camaatı qəhrəmanların şərəfinə mahnılar qoşur. Lakin allahlar Enkidunu cəzalandırmaq qərarına gəlirlər. Axı onlar Enkidunu Gilqameşə qarşı yönəlmişdilər. O isə Gilqameşlə dostluq edir, Humbabanın və səma öküzünün öldürülməsində iştirak edir. Allahlar Enkiduya ölüm hökmü çıxarırlar. Enkidu xəstələnir və ölür, Gilqameş hədsiz pərişan olur. Həyatın, qəhrəmanlığın, şöhrətin sonunu gözü qabağında canlandırır. O, əbədi həyat axtarmağa gedir...

Gilqameş eşitmişdi ki, uzaq okean sahilində yaşayan Utnapiştimə nə vaxtsa allahlar əbədi həyat bəxş etmişlər. Çox gedir, dağı-daşı aşır, okeanı keçir, Utnapiştimi tapır, ondan əbədi həyatın sirrini öyrənmək istəyir. Utnapiştim “Ümumdünya daşqını” əhvalatını (b a x: “Əfsanələr” hissəsinə) danışır, lakin əbədi həyat sirrini açmaq istəmir. Lakin Utnapiştim arvadının təkidi ilə sirri açmalı olur. Gilqameş onun məsləhəti ilə okeanın dibinə enir və oradan cavanlıq otunu üzür. Lakin bu otu qaynadıb suyunu içmək lazım olmuş. Yolda Gilqameş soyunub göldə çimir ki, uzun yolun yorğunluğu bədənindən çıxsın. Bu məqamda bir ilan onun cavanlıq otunu aparır. Gilqameş pərişan halda Uruka qayıdır. O, insanların ölümə qarşı aciz olduğunu qəti dərk edir.

“Gilqameş haqqında dastan” dünya ədəbiyyatının qızıl fonduna daxil olmuşdur.

**Hekayələr.** İkiçayarası qeyri-dini ədəbiyyatı sırasına hekayə və nağıllar, ibarə və zərbi-məsəllər daxildir. Hekayələrdə həyatın müxtəlif cəhətləri öz əksini tapmışdı. Lirik ədəbiyyat silsiləsindən nümunə olaraq “Ağanın qul ilə söhbəti” hekayəsini göstərmək olar. Hekayədə həyatın mənasızlığı, ağanın hər şeyə inamının itməsi, qoyulan suallara qulun ikibaşlı cavabı əks olunmuşdur. Ağanın bədbinliyi, qulun hazırcavablığı əsərin əsasını təşkil edir. Qul ağasının hər bir arzusuna bəraətqazandırıcı cavab verir:



DAVAMI